

**МАЛИК КАБИРОВ
АМОН ВОҲИДОВ**

**ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОЧИК**

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЇ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ
РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

ДОНИШГОХИ ДАВЛАТИИ САМАРҚАНД БА НОМИ
АЛИШЕР НАВОЙ

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

Қисми I

Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология
(васоити услубӣ)

Ба донишҷӯи Сервайтир
Исмаилов
Бо Нишони Ректор
Бемён Тақдир
Проф. А. Вох
12.01.2011
ш. Самарқанд

Бо қарори шӯри таълимӣ-услубии
Донишгоҳи давлатии Самарқанд
ба нашр тавсия шудааст.

Самарқанд - 2010

Малик Кабиоров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик Самарқанд: 2010, 160 саҳифа.

Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик аз чанд бахшҳои ба ҳамдигар алоқаманд иборат буда, оиди ҳар як бахш китобҳои дарсии алоҳида офарида шудааст. Дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд, Институти педагогии Ангрен, Донишгоҳи давлатии Термиз забони тоҷикӣ ба таври амиқ омӯхта мешавад. Аммо дар Ўзбекистони соҳибистиклол барои донишҷӯёни ин Донишгоҳҳо, ба ғайр аз чанд дастурҳои услубию таълимӣ, ягон нишонди услубии мукамал офарида нашудааст. Бинобар ҳамин заруриятро ба инобат гирифта ин рисолаи услубӣ таҳия карда шуд, ки он барои талабагони мактабҳои олӣ ва синфҳои болоии мактабҳои умумитаълим, коллежу литсейҳои тоҷикӣ ва мутахассисони забон ва адабиёт пешбинӣ шудааст.

Муҳаррирони масъул:
Такриздихандагон:

М.Истамова, М.Давронова
А.Юлдошев, Ҳ.Бердикулов

САРСУХАН

Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, бо ҷомеа алоқаи ногусастани дорад. Одамон дар қору зиндагии ҳаррӯза тавассути забон бо ҳам мубодилаи афкор мекунад, афзори қору меҳнат месозанд, илмеро инкишоф медиҳанд, неъматҳои моддӣ меофаранд, бисёр воситаҳои барои зиндагӣ зарурро такмил медиҳанд ва бо ин васила пешрафти ҳаётро таъмин менамоянд. Беҳуда нагуфтаанд, ки забон ҳамсафари доимии ҷамъият аст.

Пушида нест, ки дар ин маврид забон чун муҳимтарин воситаи тараққии ҷамъият хизмат мекунад. Аз ҷониби дигар, ҳар дигаргунӣ, ки дар зиндагӣ падид меояд, мустақиман дар забон акс ёфта, барои тағйир ва такмили он таъсир мерасонад. Дар ин ҳол ҷамъият ба сифати воситаи таҳаввул ва раванқи забон зоҳир мегардад. Ин аст, ки тағйир ва пешрафти забон ҳамеша пайваста бо дигаргуниҳои ҷомеа, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии он ба амал меоянд, таҳқиқ ва баррасӣ мешавад.

Дар офариниш ва раванқи забон тамоми аъзоёни ҷомеа, синфҳо ва гурӯҳҳои гуногуни он иштирок мекунад. Забон ба ҳама, қатъи назар аз мансубияти ба синфу табақаҳои мухталиф дошташон баробар хизмат мекунад. Бинобар ин забон қатъан ҳодисаи синфӣ нест, балки ҳодисаи комилан умумҷамъиятӣ. Аммо одамон аз забон мувофиқи мақсаду муроди худ истифода карда, метавонанд ба вай аз ягон ҷиҳат таъсир расонанд.

Аз сабаби он ки забон ба тамоми фаъолияти одамон саҳт иртибот дорад, аз байн рафтани калимаҳои алоҳида, тағйири маъно кардани калимаҳо ва падид омадани воҳидҳои нави луғавӣ дар он амри ногузир аст. Бояд гуфт, ки ҳамаи ин дигаргунӣ на ба таври ногаҳонӣ ва таркишҳои инқилобӣ, балки тадриҷан ва бо мурури замон ба амал меояд.

Забони адабӣ вазифаи худро чун василаи мубодилаи афкор одатан ба тарзи шифоҳӣ ва хаттӣ адо мекунад. Забони адабии хаттӣ назар ба шифоҳӣ устувор буда, оҳиста тағйир меёбад. Ҳангоми ифодаи хаттии фикр имкони бомулоҳиза интихоб ва сара карда гирифтани калимаҳо, шаклу воситаҳои дастурӣ, қолабҳои ифода вучуд доранд. Дар ин тарзи ифодаи фикр нигоранда ба истифодаи ҳар сухан аҳамият медиҳад, ба таносуби маъноии калимаҳо, мутобиқати шаклҳои дастурӣ ва пойдорӣ мантиқи сухан эътибор медиҳад. Дар навиштаҷот ба қор бурдани он ҳама имконоти дастурию услубии оҳанги

гуфтор, ки дар забони зинда мушоҳида мешавад, имконпазир нест, зеро бо ёрии он чанд аломати китобат ҳамаи маъноӣ вазифаҳои оҳанги забони гуфтугӯро ба тарзи хаттӣ ифода кардан мумкин нест. Аз ҳамин сабаб нигоранда тартиби муҳаррарии аъзоҳои ҷумларо тағйир дода, ҷои зади мантиқиро кучонда, баъзе ҳиссаҳои ҷумларо тақроран оварда кӯшиш мекунад, ки матлабро саҳеҳ, мукамал ва пуртаъсир ифода намояд.

Мубодилаи шифоҳӣ одатан ба тариқи муколама сурат мегирад. Дар муколама унсурҳои оҳанг нақши худро мегузоранд. Мутакаллим оҳанги гуфторро тағйир дода ба мазмуни ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ мебахшад. Дар нутқ воситаҳои ғайризабонӣ (аз қабилӣ имову ишора, ҳаракатҳои лабу даҳон, бинӣ, чашму абрӯ, ҷабин...) низ ба рӯшан ифода гаштани матлаб мадад мерасонанд. Барои аниқу рӯшан фаҳмидани мақсаду матлаби якдигар мароми сухан (ситуатсияи нутқ) низ ёри мерасонад. Дар гуфтугӯ калимаву ибораҳои халқӣ, лафзҳои лаҳҷавӣ суханҳои дурушти кӯчагӣ, калимаву ифодаҳои бегона ва монанди инҳо ҳам мавриди истифода қарор мегиранд.

Ҳангоми ифодаи матлаб (тавассути ҷумлаҳо) дар ҳар ду тарзи ифода (шифоҳӣ ва хаттӣ) калима нақши арзанда дорад.

Шахсе, ки ба тахассуси забон ва адабиёти тоҷик соҳиб шудан меҳояд, вай бояд, аввал забони тоҷикиро ёд гирад, баъд қонуну қоидаҳои онро аз бар қонад. Ин ду навъи маърифати забонӣ қатъӣ назар аз моҳияту ҳадафҳои хосашон барои мутахассиси забон ва адабиёти тоҷик ду марҳилаи як амал (ҷараёни фарогирии забон) мебошад.

Забонмӯз дар ҷараёни фарогирии амалияи забон ба ду навъи малака соҳиб мегардад: 1) фароҳам овардани ҳазинаи муайяни луғат; 2) ҳосил кардани малакаву маҳорати баёни дурусти шифоҳӣ ва хаттӣ.

Бойигарии ҳазинаи луғат ва малакаву маҳорати баён бо ташкили ҷомеаи забонӣ ҳосил шуда, баробари он тараққӣ ӯ таназул мекунад ва аз як насл ба насли дигар интиҳол мегардад. Дараҷаи қановати ҳазинаи луғавӣ ва расову шево будани маҳорати баёни ҳар як фард, пеш аз ҳама, ба сатҳи умумии маданияту фарҳангии ҷомеа ва шароити иқтисодиву маданияи аъзоёни он марбут аст.

Бояд гуфт, ки барои забондону сухансанҷ шудан донишмандони як миқдор калима ва аз бар кардани малака ва маҳорати баён кофӣ нест. Барои забондону сухансанҷ шудан мутакаллимро лозим аст, ки дар бораи тағйири шаклу маъно кардани калимаҳо, ҷилоҳои маъноӣ ва мавридҳои истифодаи

онҳо, таърих ва манбаъҳои пайдоиши калимаҳо, қолабу қоидаҳои калимасозӣ ва бисёр масъалаҳои дигари ба калимаву таъбирҳои рехта алоқамандро суботкорона омӯзад. Ба ин маънӣ омӯхтани фанни луғатшиносӣ то андозае мусоидат менамояд.

ЛУҒАТШИНОСӢ

Фасли якум

Луғатшиносӣ, мавзӯи баҳс, фаслҳо ва ҳелҳои он

Луғатшиносӣ яке аз шохаҳои асосии илми забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забон, ҳолати ҳозира ва инкишофи таърихии онро меомӯзад. Луғатшиносиро лексикология низ мегӯянд, ки он аз калимаҳои юнонии "lexikos" – луғат, калима ва "logos" – илм қорбаст шудааст. Масъалаи тафарруди калима ҳамчун воҳиди мустақими таркиби луғавии забон яке аз масъалаҳои умдаи фанни луғатшиносӣ мебошад. Калима дар ин фан аз ҷиҳати маъно, мақом, баромад, таърих, доираи истеъмол ва хусусиятҳои услубӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Вобаста ба ҳадафи тадқиқот муҳаққиқони ин соҳа ба ҳелҳои зерини луғатшиносӣ ишора намудаанд:

1. Луғатшиносии умумӣ, ки хусусиятҳои умумии калима ва ибораҳои рехтаи забонҳои гуногунро меомӯзад.

2. Луғатшиносии муқоисавӣ, ки таркиби луғавӣ, калима ва ибораҳои устувори забонҳои хеш ва ё бегонаро ба таври муқоиса меомӯзад.

3. Луғатшиносии забони алоҳида (ҷудоғона). Луғатшиносии забони ҷудоғона аз рӯи усули омӯзиш ду ҳел мешавад: а) луғатшиносии таърихӣ – ташаккул ва тақомули таркиби луғавии ягон даври муайяни таърихии забонро меомӯзад. Дар ин ҷо дигаргуниҳое, ки дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар калима ба вучуд омадааст, низ ба назар гирифта мешавад; б) луғатшиносии тасвирӣ – ҳолати имрӯзаи таркиби луғавии забонро меомӯзад.

Луғатшиносии забони адабии ҳозираи тоҷик аз фаслҳои зерин иборат аст:

1. **Лексика** (луғат, калима). Дар ин фасл системаи лексикаи забон, таркиби луғавии забон, калимаҳои серистеъмолу камистеъмол, фонди асосии луғавӣ (калимаҳои решагӣ) мавриди омӯзиш қарор мегирад.

2. **Семасиология** маъноии калима ва тобишҳои маъноии калимаҳо меомӯзад. Семасиология аз ду калимаи юнонӣ ("semasia" - ифода, ишора + "logos" - илм) корбаст шудааст.

3. **Этимология.** Ин фасл аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани шакли аввалаи калима, таърихи пайдоиш ва инкишофи калимаро дар бар мегирад.

4. **Фразеология.** Ибораҳои рехта, ки аксар маъноӣ маҷозӣ дошта, маъноии умумии онҳо аз маъноии калимаҳои таркиби онҳо барнамеоянд ва аз ҷиҳати ифодаи мафҳум бештар ба калимаҳо баробаранд, мавриди омӯзиши ин фасл қарор мегиранд: Соя аз девор тарошидан (бад дидан) , Фразеология аз калимаи юнонӣ "phrasis" - ифода, ибора + "logos" - мафҳум, илм корбаст шудааст.

5. **Луғатнигорӣ.** Дар ин боби луғатшиносӣ масъалаҳои назариявии тартиб додани луғатҳо, ҳелҳои луғат ва тартиби ҷобачокунии калимаҳо дар луғатҳо омӯхта мешавад.

Фан луғатшиносӣ бо семасиология, семантика, калимасозӣ, фразеология, луғатнигорӣ, этимология ва услубшиносӣ робита дорад.

Таркиби луғавии забон ва фонди асосии луғавӣ

Ҷамаи калимаҳои забон таркиби луғавиро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, таркиби луғавии забон манзараи умумии забонҳоро инъикос менамояд. Зиёда будани калимаҳо дар забон бойигарии луғавии он аст. Инкишоф ва такмили забон дар луғат (лексика) инъикос меёбад. Дар таркиби луғавии забон ҳамаи соҳаҳои ҳаёти воқеӣ нақши худро мегузоранд, бинобар ин таркиби луғавии забон дар ҳолати инкишофу такмили қариб доимӣ мебошад. Таркиби луғавии забон фонди асосии луғавиро низ дар бар мегирад. Дар хусуси фарқи таркиби луғавию фонди асосии луғавӣ фикрҳои гуногун ба назар мерасанд:

1. Лексика ҳамеша тағйирёбанда буда, устуворӣ ба назар намерасад.

2. Як қатор калимаҳо устувории нисбӣ зоҳир менамоянд.

3. Аломат ва нишонаи фонди луғавии забон дар устувор будан ё набудани воҳидҳои луғавӣ нест.

Чунон ки ба назар мерасад, қисми устувори луғавӣ (лексикаи) забон фонди асосии луғавиро ташкил медиҳад. Фонди луғавӣ аз калимаҳои решагӣ иборат мебошад. Калимаҳои решагӣ барои сохтани калимаҳои нав, барои

ҳосил намудани калимаву маъноҳои муштак (сохташуда, гирифташуда) ҳамчун сарчашмаи асосӣ хизмат мекунанд: *сар, чашм, пой, даст, лаб, забон, санг, Замин, осмон, нон, орд, асп, кор, роҳ, сафед, сиёҳ, сурх, калон, рафтани, омадан, шудгор, кам, беш, пеш, пур, нок, калимаҳоеанд*, ки дар захираи фонди асосии луғавии забони умумхалқии тоҷик муддатҳои дароз дар истеъмоли буда, на танҳо устувору барқарор мондаанд, балки барои сохтани воҳидҳои луғавии фаровон истифода шудаанд. Чунончи, аз як калимаи решагии **“сар”** воҳидҳои луғавии зерин сохта шудаанд: *сарак, сарқ, сарандоз, саранҷом, сарафроз, сараъзо, сарбаланд, сарбанд, сарбоз, сарвар, саргарм, саргардон, саргузашт, сардафтар, сардор, саркор, сарзамин, сарзаниш, сармоя, сарнавишт, сарсатр, сарсахт, сарсабз, сарпӯш, сарпаноҳ, саромад...*

Ҳамин тавр, ба фонди луғавии забон калимаҳое дохил мешаванд, ки нисбат ба калимаҳои дигар аз ҷиҳати устуворӣ, сермаъноӣ, қобилияти калимасозӣ доштан ва ҳамафаҳм будан фарқ мекунанд.

Таркиби луғавии забон ғайр аз фонди асосии луғавӣ боз гурӯҳҳои калимаҳои зеринро дар бар мегирад: 1. Калимаҳои наво, ки аввал доираи истеъмоли маҳдуд дошта баъдҳо ба забони умумхалқӣ дохил мешаванд: *чархбол, қатора, перомун, ҳин, ҳавопаймо, ширполо*; 2. Калимаҳои кӯҳна: *баққол, аттор, маддоҳ, қозӣ, миршаб, девонбегӣ, мақус, сила, сарроф, кох, ақиқа*; 3. Калимаҳои шевагӣ, ки дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: *Саломат бошед, дигар ба ҳеч кас ҷуруққӣ накунад*. 4. Жаргонҳои синфӣ аз қабилӣ *пирам, тақсир, аълоҳазрат ...*

Таркиби луғавии забон ва фонди асосии луғавӣ бо ҳам муносибати зич доранд. Агар дар як давраи муайян калимаҳо ба фонди луғавӣ дахл дошта бошанд, дар давраи дигар аз он ба таркиби луғавӣ мегузаранд, ё баръакс, калимаҳо як муддат дар таркиби луғавӣ нигоҳ дошта шуда, дар вақти дигар ба фонди асосии луғавӣ мегузаранд. Чунончи, калимаҳои *фалакпаймо, кайҳоннавард, киштии фалакпаймо* ва монанди инҳо дар давраи муайян дар таркиби луғавии забон ҷой гирифта буданд, баъдтар ба фонди асосии луғавӣ гузаштанд.

Барои ифодаи мафҳум ва предметҳои наво калимаҳои наво ба вучуд меоянд. Калимаҳои наво на танҳо дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти дастурии худ забон пайдо мешаванд, балки дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар низ гирифта мешаванд. Аз ин ҷиҳат таркиби луғавии забонро ба

гурӯҳҳои луғавӣ ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои асли, 2) калимаҳои вомӣ.

Калимасозӣ яке аз беҳтарин воситаи бой гардонидани таркиби луғавии забон мебошад. Маълум аст, ки ҳар як ҳиссаи нутқ тарз ва воситаҳои махсуси калимасозӣ дорад, ки ба туфайли калимаҳои нави сохташуда доираи истеъмоли он ҳиссаи нутқ васеъ мегардад. Дар забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои сермаҳсултари калимасозӣ тарзи сарфӣ мебошад. Дар ин тарзи калимасозӣ пешванду пасванд ва миёнванд ҳамчун воситаи асосии калимасозӣ ба назар мерасанд. Масалан, калимаҳои “ҳамроҳ”, “боақл”, “бераҳм”, “даргирифт” бо пешвандҳо, “гулзор”, “шармгин”, “чорум”, “тирвор”, бо пасвандҳо, “гуфтугӯ”, “даводав”, “саросар”, “рафтуомад” бо миёнвандҳо сохта шудаанд.

Калимаҳо бидуни воситаҳои калимасоз дар натиҷаи инкишофи маъно ба шакли калимаҳои мустақил низ сурат мегиранд, ки ин тарзи калимасозиро луғавӣ-маъноӣ мегӯянд: най (рустанӣ), най (асбоби мусиқӣ); шона (узв), шона (асбоб); олам (чаҳон), олам (бисёр)...

Воситаи дигари бой гардидани таркиби луғавии забони адабӣ аз забони маҳаллӣ гузаштани калимаҳо мебошад. Имрӯз дар забони адабии тоҷик калимаҳои ибораҳои номбар кардан мумкин аст, ки дар солҳои охир аз забони гуфтугӯии халқӣ ба забони адабӣ гузаштаанд: *ҷӯра* – рафӣ, ошно; *кӯртугун* – гиреҳи болои ҳам; *кӯрнамак* – ҳақношинос; *нон шикастан* – номзад кардан; *ҷойдорӣ* – маҳаллӣ; *ҳаринағӣ кардан* – якравӣ, саркашӣ; *қош* – абрӯ...

ҳамин тавр, таркиби луғавӣ манзараи умумии забонро инъикос мекунад ва дорои роҳҳои гуногуни бойшавӣ буда, пайваста тағйир ва такмил меёбад.

Фонди асосии луғавӣ ва аломатҳои он

Калимаҳои решагии таркиби луғавии забонро фонди асосии луғавӣ меноманд. Калимаҳои решагӣ дар таркиби луғавии забон ғаёқ ва сермаҳсул буда, қисми асосии таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд. Калимаҳои, ки ба фонди луғавии забон мансубанд, калимаҳои умумихалқӣ буда, дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

1. Калимаҳои мансуби фонди асосии луғавӣ калимаҳои умумихалқӣ буда барои ҳамаи тоҷикон фаҳмо мебошанд.

2. Фонди асосии луғавӣ маводи калимасозии забон ба шумор меравад, зеро ки калимаҳои решагӣ воҳидҳои луғавии калимасозанд.

Ба фонди асосии луғавӣ ғайр аз калимаҳои решагӣ воситаҳои сермахсули калимасоз (пешванду пасвандҳо) низ дохил мешаванд. Аксари воситаҳои калимасоз таърихан калимаҳои маънодор буданд. Чунончи, пасванди - *истон* дар забони адабии ҳозираи тоҷик номи мамлакат, макон ё зиёд будани предметҳоро ифода мекунад: *Тоҷикистон, Узбекистон, гулистон, кӯҳистон* ва монанди инҳо. Пасванди - *истон* дар забони форсии қадим ва “Авасто” дар алоҳидагӣ ба маънои “ҷой”, “макон” истифода мешудааст: *стана - ҷой, макон*.

Калимаи “стана” дар забони ҳозираи рус ба маънои таърихии худ истифода мегардад (стан, становище ...).

3. Фонди асосии луғавӣ хеле устувор буда, маҳсули давраҳои гузашта мебошад. Вай ниҳоят кам тағйир меёбад. Фонди асосии луғавӣ дар натиҷаи нақши пешрафти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи соҳибзабонон бо вожаҳои нав бой мешавад, аз тарафи дигар, дар натиҷаи дигаргуниҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ баъзе калимаҳо аз фонди асосии луғавӣ мебароянд. Аксари калимаҳои мутааллиқи фонди асосии луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик дар тамоми давраи таърихӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд. Масалан, *мард* (шакли ҳозира), *мард* (забони дарӣ), *мартия* (забони тоҷикии қадим), *март* (забони тоҷикии миёна), *марта* (забони “Авасто”), ё ки *сиёҳ* (шакли ҳозира), *сиёҳ* (забони дарӣ), *сияк* (забони тоҷикии миёна), *сиява* (забони “Авасто”). Монанди ҳамин, *хӯрдан* (шакли ҳозира), *хӯрдан* (забони дарӣ), *хвардан* (забони тоҷикии қадим), *хвардан* (забони тоҷикии миёна), *хварати* (забони “Авасто”); *рафтан* (шакли ҳозира), *рафтан* (забони дарӣ), *врав* (*рава*) - забони тоҷикии қадим), *рафтан* (забони тоҷикии миёна), *рапта* (забони “Авасто”). Ин маънӣ дар боби ҷонишинҳо низ ба чашм мерасад: *ту* (шакли ҳозира), *ту* (забони дарӣ), *туви* (забони тоҷикии қадим), *ту* (забони тоҷикии миёна), *тӯ*, *тавн* (забони “Авасто”).

Чунон ки дидем, бо мурури замон баъзе калимаҳо кӯҳна шуда аз фонди асосии луғавӣ мебароянд. Чунончи, имрӯз калимаҳои *омоч*, *навкар*, *поза*, *қозӣ*, аз фонди асосии луғавӣ баромадаанд. Калимаҳои арабии қалам, китоб, фикр, ақл, ва монанди инҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил шудаанд.

Фонди асосии луғавӣ категорияи таърихӣ буда, дар забон чизи асосӣ мебошад ва нисбат ба таркиби луғавӣ хеле устувор аст. Таркиби луғавии забон бошад, дар ҳолати доимии тағйирёбӣ мебошад. Ба таркиби луғавии забон, аз як тараф, зуд-зуд калимаҳои нав дохил мешаванд, аз тарафи дигар, баъзе калимаҳо кӯҳна шуда аз истифода мебароянд.

Фонди асосии луғавӣ калимаҳои муқаррарии барои ҷамъият, муносибати одамон ва соҳаҳои гуногуни зиндагӣ зарурро дар бар мегирад. Масалан, ба фонди асосии луғавии забони адабии тоҷик калимаҳои мутааллиқи соҳаҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

1. Номи предметҳо: *борон, барф, об, кӯҳ, санг, дарахт, хок, Замин, Офтоб ...*

2. Калимаҳои ифодагари амалу ҳолат: *хандидан, гуфтан, рафтан, омадан, доштан, хурдан, нишастан, хестан, баромадан, давидан, шунидан ...*

3. Номи ғалла ва ҳӯрокворӣ: *гандум, ҷав, ҷуворӣ, арзан, орд, нон ...*

4. Калимаҳои ифодагари хешу табор: *падар, модар, бародар, хоҳар, тағо ...*

5. Номи узвҳои инсон: *ҷашм, даст, дил, пой, рӯй, лаб, гӯш, абрӯ, миён, шона ...*

6. Номи воситаҳои меҳнатӣ: *арра, корд, теша, табар, бел, каланд ...*

7. Номи ҳайвоноти хонагӣ: *гов, буз, асп, гусфанд, хар, барра, гӯсола ...*

8. Номи ҳайвоноти ваҳшӣ: *гург, рӯбоҳ, хирс, хук, паланг, бабр ...*

9. Калимаҳои ифодагари номи дарахтон: *себ, анор, тут, чормағз, бодом, зардолу, биҳӣ, гелос, олуболу, олу, санҷид, ангур писта ...*

10. Калимаҳои ифодагари ранги предметҳо: *сафед, сиёҳ, сурх, зард, гулобӣ, бунафш, кабуд, сабз ...*

11. Ҷамаи шумораҳои аслий: *як, ду, се, чор, панҷ, шаш, ҳафт, ҳашт ...*

12. Ҷамаи ҷонишинҳо: *ман, ту, мо, шумо, онҳо, кӣ?, чӣ?, худ, ҳар ...*

13. Ҷамаи пешояндҳою пасояндҳо: *аз, ба, бо, дар, то, бе, барин, боз, -ро, катӣ ...*

14. Калимаҳои мансуби зарфҳо: *имрӯз, пагоҳ, (фардо), боло, поён, оҳиста, тез, зуд ...*

Ҷамин тавр, ба фонди асосии луғавӣ калимаҳои ҳаётан зарур мансубанд, ки онҳо хусусияти умумиистеъмолӣ доранд.

Савол ва супоришҳо

1. Луғатшиносӣ чист?
2. Мавзӯи баҳси фанни луғатшиносиро номбар кунед.
3. Қадом фаслҳои луғатшиносиро медонед?

4. Дар бораи таркиби луғавии забон фикратонро иброз намоед.

5. Таркиби луғавии забон кадом гуруҳҳои калимаҳоро дар бар мегирад?

6. Роҳҳои бойшавии таркиби луғавии забонро гӯед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

7. Фонди луғавии забон чист?

8. Қадом аломатҳои фонди луғавии забонро медонед? Номбар кунед.

9. Ба фонди луғавии забон калимаҳои мансуби кадом соҳаҳо дохил мешаванд? Бо мисолҳо фаҳмонед.

10. Устувориҳои фонди асосии луғавӣ дар чист? Бо мисолҳо фикратонро асоснок кунед.

Намунаи саволҳои тести

1. Забон чӣ гуна ҳодиса аст? 2. Луғатшиносӣ ба кадом навъи илмҳо дохил мешавад?

- А) табиӣ
- Б) ҷамъиятӣ
- С) физикӣ
- Д) тиббӣ
- Е) биологӣ

- А) адабиётшиносӣ
- Б) табиатшиносӣ
- С) забоншиносӣ
- Д) заминшиносӣ
- С) ситорашиносӣ

3. Луғатшиносӣ чанд хел мешавад? 4. Чӣ гуна калимаҳоро калимаҳои решагӣ меноманд?

- А) ду хел
- Б) се хел
- С) чор хел
- Д) панҷ хел
- Е) шаш хел

- А) содда
- Б) сохта
- С) рехта
- Д) мураккаб
- Е) таркибӣ

5. Луғатшиносӣ кадом воҳиди забонро меомӯзад? 6. Ба фонди луғавии забон чӣ гуна калимаҳо дохил мешаванд?

- А) фонема
- Б) ҳичо
- С) калима
- Д) ибора
- Е) ҷумла

- А) калимаҳои нав
- Б) калимаҳои умумихалқӣ
- С) калимаҳои шевагӣ
- Д) калимаҳои кӯҳна
- Е) калимаҳои арготикӣ

Фасли дуюм

Калима, вазифа ва хусусиятҳои он

Забон воситаи муҳими муошират буда, аз воҳидҳои гуногун – фонема, морфема, лексема, (калима), ибора ва шумора ташаккул ёфтааст. Мубодилаи афкори аъзоёни ҷамъият тавассути ҷумлаҳо сурат мегирад, вале то калимаҳо бо тартиби муайян паси ҳам омада бо якдигар алоқаманд нагарданд, ҷумла ба вучуд намеояд. Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст ғунгоми забон гуфтан ҳам калимаҳо тасаввур карда мешаванд.

Калима дорои хусусиятҳои аҷиб аст. Масалан, калима менамояд инсонро хурсанду рӯҳбаланд кунад ва ё рӯҳафтадою маъносозад. Калима танҳо ишораи оддии чизҳо ва ҳодисаҳо набуда, балки зуҳури ҳодисаи мураккаби забони мебошад, ки дорои табиати хосса буда, аз маҷмӯи овозҳои нутқ ба вучуд омадааст. Зотан калима маҳсули мундариҷаи дуру дарози одамон ва натиҷаи таҷрибаи ҷамъиятии онҳо мебошад.

Калима на танҳо дорои хусусияти хосса буда, дар ҷумла вазифаи гуногунро иҷро менамояд, балки дар соҳаи ҷумла мавриди асосӣ ҳам мебошад. Аз ин рӯ, калима воҳиди асосии забон буда, аз қадим боз диққати олимониро ба худ ҷалб менамояд. Ин буд, ки калима мавриди омӯзиши соҳаҳои гуногуни илми забоншиносӣ қарор гирифтааст. Масалан, забоншиносӣ ҷиҳати овозии калимаро меомӯзад, дар дастури забоншиносӣ мансубияти калима ба ҳиссаҳои нутқ, маъноии дастури забоншиносӣ ҳақиқати калима дар ҷумла омӯхта мешавад. Дар луғатшиносӣ бошад, маъсалаҳои маъноии забоншиносӣ, баромаду таърих, доираи истемолу тобишҳои забоншиносӣ, мақоми калима дар ибораҳои рехта ва дар фарҳангҳои мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Калима ҳамчун воҳиди асосӣ ва муҳими луғавӣ дар забоншиносӣ забоншиносӣ бо тарзҳои гуногун таърифу таъини дод шудааст.

Дар фалсафа ҷиҳати маъноии калимаро ба назар гирифта... онро ҳамчун инъикоси ҳастӣ (материя), инъикоси умумӣ гардидаи ҳақиқати воқеӣ маънидод мекунад. Дар забоншиносӣ (психология) калимаро чун воситаи умумӣ ҳисоб мекунандаи хусусиятҳои рӯҳӣ эзоҳ медиҳанд.

Дар забоншиносӣ калима ҳамчун овоз, маҷмӯи овозҳои ҳамдигар алоқаманди дорои маънӣ, шакл ва мундариҷаи наътиҷаи эзоҳ дода мешавад. Бояд гуфт, ки ҳама гуна овози забоншиносӣ маҷмӯи овозҳои калима шудан намегиранд, зеро

хамин гуна маҷмӯи овозҳо калима аст, ки дар он овозҳо барои ифодаи ягон маънӣ алоқаманд гардидаанд, яъне ин маҷмӯи овозҳо дорои маъноӣ луғавӣ мебошад. Аз ин рӯ, маҷмӯи овозҳои $o+b+l+y$ – *облу* калима нест... зеро аз ин маҷмӯъ маъние падида намеояд. Вале, маҷмӯи овозҳои $o+b$ – *об* калима аст, чунки “об” дорои маъноӣ луғавӣ буда, номи моеи шаффофи берангро ифода менамояд.

Ҳамин тавр, шартҳои асосии ба сифати воҳиди мустақили забон қор фармудани маҷмӯи овозҳои нутқ ба алоқамандӣ ва маъноӣ луғавӣ (лексикӣ) доштани онҳо марбут аст. Масалан, калимаҳои *нон, хона, девор, офтоб, хон, насим* ва амсоли инҳо маҳз бо сабаби маъноӣ предметӣ доштанашон дар ҳукми калима мебошанд, зеро чи алоҳидагӣ ва чи дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар дорои маъноӣ муайян мебошанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло калимаҳои маънодорро ба тариқи зайл таърифт кардан мумкин аст: *Як овоз ё маҷмӯи овозҳои ба ҳамдигар алоқаманд, ки дорои маъноӣ муайяни луғавӣ мебошанд, калима ном дорад.* Аммо дар забон ба ғайр аз калимаҳои маънодори мустақил истеъмоли маъноӣ калимаҳои низ ҳастанд, ки шакли луғавӣ (лексикӣ) дошта бошанд ҳам, дар алоҳидагӣ ягон маъноро ифода намеkunанд. Маъноӣ онҳо танҳо дар матн, дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар падида меояд. Масалан, *пешояндҳо, пайвандҳо* аз ҳамин қабил калимаҳо мебошанд.

Ин буд, ки калимаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) *калимаҳои, ки маъноӣ луғавӣ доранд;* 2) *калимаҳои, ки маъноӣ мустақили луғавӣ надоранд.*

Калимаҳои гурӯҳи якумро калимаҳои мустақилмаъно... калимаҳои гурӯҳи дуюмро калимаҳои ёридиҳанда меноманд.

Дар ҷараёни меҳнати дастҷамъона одамон ашё ва ҳодисаҳои дарк меkunанд. Аломатҳои муайяни ҳамин предметҳои олами воқеӣ маъноӣ калима доништа мешавад. Калимаҳои ғайр ва сервазифаи забон тавассути воситаҳои калимасоз захираи луғавии забонро мукамал менамоянд. Масалан... калимаи “даст” ба ғайр аз он ки ба маъноҳои зиёди маҷозӣ меояд, бо воситаҳои калимасоз ва дар таркиби калимаҳои мураккаб калимаҳои зеринро сохтааст: *даста, дастӣ, дастагул, дастарра, дастбаста, дастбоз, дастбозӣ, дастбусӣ, дастдароз, дастмоя, дасткӯтоҳ, дастгир, гулдаст, гулдаста, дастовез, сабуқдаст, дастдихӣ, дасттангӣ, дастос, даставвал, дастандозӣ, дастануқра, дастабиринҷӣ, дастафшонӣ, дастпона, дастбагиребон, дастбоф, дастмонӣ, дастгирӣ, дастдарозӣ, дастнавис, дастнигор, дастомӯз...*

дастхат, дастхоли, дастшӯяк, дастёр, зердаст, забардаст, дастшӯй, забардастӣ ва ғайра.

Калима ҳамчун категорияи забон, ҳамчун воҳиди мушаххас ва воқеии забонӣ дар тафаккури мо дар шакли алоҳидагӣ вучуд дорад. Хусусияти дар забон чун “маводи бинокорӣ” вучуд доштани калимаҳо ҳам ба ҳамин маънӣ марбут аст.

Калима як овоз ё маҷмӯи овозҳо бошад ҳам, ҷиҳати овозии калима ҳастиро инъикос намекунад, балки онро номбар менамояд, зеро ин ҷиҳати калима аломат буда, хусусияти воқеиятро ифода намуданро надорад. Аз тарафи дигар, ҷиҳати овозии калима аломати бевосита ва тасодуфӣ намебошад, балки аломати бавосита аст, зеро дар калима ягонагӣ, алоқамандии маъно ва овоз муҳим аст, зеро калима тавассути овозҳо маъноро ифода мекунад.

Ҳамин тавр, мувофиқи таърифи забоншиноси рус Арнолд И. В. “Калима воҳиди асосии таърихан суратёфтаи забони овозӣ буда, шакли мавҷудияти мафҳум аст, ки он ҳамчун инъикоси умумгардидаи ҳақиқати воқеӣ ба амал меояд ва ба маънои калима устувор мегардад.”

Мафҳум ва маънӣ дар калима

Муҳимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасавури умумӣ ё мафҳумро муҷассам месозад. Аломати предмет ҳамчун сифат, хислат муносибат, ҷараён, ва ғайра фаҳмида мешавад... ки тафаккури мо онро муайян менамояд. Маҷмӯи аломатҳои предмет мафҳумро ташкил медиҳад, ки ин чиз ба ҷиҳати мантиқии калима тааллуқ дорад. Аз ин рӯ, мафҳум яке аз категорияҳои илми мантиқ буда, ифодагари яке аз шаклҳои тафаккур аст. Калима бошад, мафҳумро ифода мекунад. ҳарчанд маънии калима ба мафҳуми калима марбут аст... мафҳум ва маъниро айнияти маҳз доништан дуруст нест. Маълум аст, ки ҳар як мафҳум бо калимаҳои (муродифҳои луқавии) зиёде ифода мешавад. Масалан, мафҳуми ифодагари маънои “пир”-ро бо калимаҳои *пир, солхӯрда, умрдида, мӯйсафед, калонсол* ифода кардан мумкин аст. Аз тарафи дигар, калимаҳо ба маънои зиёди маҷозӣ ҳам меоянд. Чунончи, калимаи “гул” дорои чунин маъноҳои маҷозӣ низ мебошад: *гул* – номи набототи хушбӯй – *бейб. Бенуксон; азиз, маҳбуб; маҳбуба; лаб. чехра, рӯй; шахс* (гули ҷамъият), *доғи сафед* (гули ҷашм), *доғи сиёҳ* (гули нон), *сари фатила* (гули шамъ, ҷароғ); *навъи бехтарини предмет* (гули орд) ва монанди инҳо. Чунон ки дидем, дар мисоли аввал

мафхуми *пир* бо якчанд калима ифода гардидааст, вале дар мисоли дуҷум калимаи *гул* ба маънои зиёди маҷозӣ истифода шудааст. Ин буд, ки мафхум бо маънои калима алоқаманд бошад ҳам, ин умумият айнияти тағйирёбанда нест.

Мафхум категорияи фикр аст, ки ба аломатҳои асосии предмет, ҳодисаю воқеаҳо умумият медиҳад, яъне мафхум дар калима бо воситаи маънои он зоҳир мешавад. Мафхум предметро ба доираи маълуми предметҳо ва ҳодисаҳо ҷойгир мекунад. Масалан, мо мегӯем: *лаб* номи узви инсон аст. Бо вучуди ин мо гуфта наметавонем, ки маънои калима "*лаб*" танҳо номи узв аст. На ҳамаи калимаҳои забон дар худ мафхуми ташаққуфтаи мантиқӣ доранд, вале ҳамаи онҳо дорой ягон маънӣ мебошанд.

Маълум аст, ки калима тасаввури умумӣ ё мафхумро таҷассум мекунад. Мафхум маҷмӯи аломатҳои предметро ташкил медиҳад ва ба аломатҳои асосии предмет, ҳодисаю воқеаҳо умумият медиҳад. Маънои калима бошад, ба олами предметҳо, ҳодисаҳо ҷараёнҳо ва ғайра муносибат доштани калимаро дар назар дорад. Азбаски мафхум предметро ба доираи маълуми предметҳо, ҳодисаҳо ҷойгир мекунад, "*Бед дарахт аст*" гуфтан ҷоиш аст. Бо вучуди ин маънии калима "*бед*" дарахт аст гуфта наметавонем. Маънои калимаро муайян кардан осон нест. Чунончи, маънии калимаи "*карам*" на танҳо як навъи сабзавот аст, балки муродифи калимаи "*саховат*" низ буда метавонад. Маънии калима дар матн рӯшан мегардад. Дар асл калима маҷмӯи овозҳо буда, маънӣ низ бо он маҷмӯи овозҳо ифода мегардад. Аммо дар байни маҷмӯи овозҳои ифодагари ягон маънӣ ё мафхум бо худ он маънӣ ё мафхум мувофиқате дида намешавад, зеро ки маҷмӯи овозҳо ҳодисаи физиологӣ буда, мафхум ҳодисаи мантиқ аст. Аз ин рӯ, муҳимтарин омили калимаеро аз силсилаи калимаҳо ҷудо кардан маънии калима мебошад. Ба ин маънӣ ҳатто дар калимаҳои "*ман*", "*ту*", "*ӯ*", "*Аҳмад*", "*Ҳалима*", ки ҳар қадом маънии муайян дорад... аз нуқтаи назари мантиқ мафхуми умумӣ нест. Аз тарафи дигар, ҳар як калима ба қобилияти умумияти маънӣ соҳиб аст (*Ин, яъне кӣ? Ман. Ҳама одамон ман ...*).

Ҳамин тавр, мафхум категорияест, ки ба маънои калима марбут аст. Аммо мафхуми маънӣ айнияти маҳз нестанд. Мафхум шакли умумгаштаи аломатҳои асосии предмет, ҳодисаю воқеаҳост. Маънӣ, ки тавассути як овоз маҷмӯи овозҳо ифода мегардад, ҳодисаи мураккаби забонӣ буда... аксар тавассути матн рӯшан мегардад.

Хусусиятҳои маъноӣ калима

Чи тавре ки ишора рафт, калима маҷмӯи овозхоест, ки дар он овозҳо бо мақсади ифодаи маънӣ ё мафҳум бо ҳам алоқаманд гаштаанд. Ин чунин маънӣ дорад, ки маъноӣ калима тавассути маҷмӯи овозҳо ифода мегардад. Маънӣ тавассути як овоз маҷмӯи овозҳо ифода гардад ҳам, дар байни овоз ё маҷмӯи овозҳо ва маънии бо воситаи онҳо ифодагашта мувофиқате ба назар намерасад. Аз ин рӯ як овоз, маҷмӯи овозҳо дар ифодаи маънӣ дар ҳукми аломатҳо мебошанд. Ин гуна аломатҳоро калима мегӯянд. Дар калимаҳо зуҳури маъноҳои мухталиф ба мушоҳида мерасанд: маъноӣ асли-луғавӣ (лексикӣ), дастурӣ (грамматикӣ) ва маҷозӣ.

Дар ҷараёни меҳнати якҷоя одамон ашё ва ҳодисаҳоро дарк мекунад. Аломатҳои муайяни ҳамин гуна предмету ҳодисаҳои олами воқеиро маъноӣ калима мегӯянд. Маълум мегардад, ки маъноӣ калима дар ҷараёни дарккунӣ падида меояд. ҳамин маъноӣ дар ҷараёни дарккунӣ падидаи маъноӣ, ки ҳангоми бо як овоз ё маҷмӯи овозҳо ифода кардани предмет, ҳодиса, хусусият ва монанди инҳо зоҳир мегардад, маъноӣ луғавӣ калима мебошад. Маъноӣ луғавӣ калимаро маъноӣ асли калима меноманд. Аз ин рӯ, маъноӣ луғавӣ, яъне маъноӣ лексикӣ калима маъноӣ асли ва ҳақиқӣ калима мебошад. Муайян намудани маъноӣ луғавӣ калима душвор аст, зеро ки бисёр калимаҳо маъноӣ луғавӣшонро сарфи назар карда бо маъноҳои маҷозӣ маъруф гаштаанд. Масалан... маъноӣ луғавӣ калимаи "тантана" овози танбӯру нақора мебошад... вале имрӯз ин калима ба маъноӣ маҷозӣаш – "шукӯҳ" мустаъмал аст. Ин маънӣ далели он аст... ки маъноӣ луғавӣ калима ҳамеша дар инкишоф ва тақмили маъноӣ мебошад. Омилҳои инкишоф ва тағйири маъноӣ калима ғайризабонӣ ва забонӣ мешаванд.

Омили ғайризабонӣ ва табаддулоту ҳаёти иҷтимоӣ ҷамъият, ба пайдоиши предмету ҳодисаҳои нав, инкишофи илму техника, спорт, дигаргун шудани сохти иҷтимоӣ ҷамъият ва монанди инҳо марбут аст. Чунончи, кал. имаи *раис* вобаста ба дигаргун шудани сохти иҷтимоӣ ҷамъият, *дарвозабон* ва *довар* дар натиҷаи инкишофи спорт тағйири маъноӣ кардаанд: Калимаи "*раис*" дар гузашта номи мансаби динӣ буд, баъд аз дигаргун шудани сохти иҷтимоӣ ҷамъият сарвари хоҷагӣҳоро ифода менамояд. Калимаи "*дарвозабон*" - *посбони дарвозаҳои шаҳр, қалъа ва сарои подшоҳон* ва "*довар*" - 1) *касе, ки одилона ҳукм мекунад*; 2) *ҳоким*,

хукмрон; 3) маҷозан Худо; дар натиҷаи инкишофи спорт тағйири маъно карда, "дарвозабон" дар баъзе намудҳои бозии спортӣ номи бозингарест, ки вазифаи аз зарбаи тӯб ҳифз намудани дарвозаро ба ўҳда гирифтааст, "довар" бошад, ба маънии ҳаками бозиҳои спортӣ кор фармуда мешавад. Монанди ҳамин маънои аслии калимаи "деҳқон" соҳибдеҳа аст. Баъдҳо ин калима ба маънои дуюм – зироаткор ва пас аз он ба маънои заминдори калон (ҳоким) истифода шудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик "деҳқон" ба маънои дуюм – зироаткор мустаъмал аст.

Омили забонӣ ба қоидаву қонунҳои дохилии забон марбут буда, дар ҷараёни инкишофи забон зоҳир мегардад. Яке аз ин гуна омилҳо маҷоз аст. ҷараёни инкишофи маънои калима тадриҷан ба амал меояд. Дар пояи маънои аслии маънои маҷозӣ пайдо мешавад ва яке аз ин маъноҳо хусусияти умумистеъмоли зоҳир менамояд: Маънои аслии калимаи "бордон" – 1) хӯрчин, ҷувол; 2) зарфе, ки фурушанда чизҳои фурухташударо ба он гузошта медиҳад, вале имрӯз ба маънои маҷозиаш – номи як қисми мошини пахтачин кор фармуда мешавад.

Калимаҳое, ки ғайр аз маънои аслии маънои маҷозӣ низ доранд, калимаҳои сермаъно мебошанд. Сермаъноии калима чунин қобилияти сухан аст, ки ҳам ба маънои аслии ва ҳам ба маънои маҷозӣ кор фармуда мешавад. Дар ин гуна калимаҳо маънои аслии нақши асосӣ дорад, зеро дар пояи маънои аслии калима маъноҳои маҷозӣ пайдо мешаванд. Пас, маънои маҷозӣ чӣ тавр ба вучуд меояд? Ибораи "маънои маҷозӣ" дар натиҷаи кӯчидани маънӣ маънои нав гирифтани калимаро ифода менамояд. Инак, маънои аслии калима маънои луғавӣ буда, маънои маҷозӣ маънои кӯчидаи калима мебошад. Ибораи "маънои кӯчидаи калима" ба қадом маънист? Чӣ гуна маъноро маънои кӯчида мегӯянд? Маънои кӯчидаи калима ҳамон маънои калима аст, ки ба калимаи мазкур аз калимаи дигар оварда шудааст. Масалан, калимаи "наргис" гиёҳи пиёзбеҳи хурду нозукро, ки гулҳои хушбӯи сафед ё зард дорад, ифода менамояд. "Наргис" ба маънои чашм низ кор фармуда мешавад. "Чашм" маънии маҷозии калимаи наргис аст, зеро, ки "чашм" маънии аслии калимаи "дида" мебошад.

Бар замин дӯхта чашму сараш афганда ба пеш...

Гашта шарманда аз он наргиси шахло наргис.

Зайниддини Восифӣ

Калимаҳои мустақилмаъно дорои ҳам маънои луғавӣ ва ҳам маънои дастурӣ (грамматикӣ) мебошанд. Алоқаю муносибати байни маҷмӯи овоҳо ва предмету ҳодисаҳо, ки тавассути овозҳо ифода мегарданд... маънии луғавии калима ном дорад. Чунончи, “буз” – номи яке аз ҳайвоноти хонагӣ... “сафед” – номи яке аз рангҳои асосӣ, “ҳазор” – шумораи миқдорӣ (1000) ва монанди инҳо. Хосияти сарфӣ ва нахви калимаҳо маънои дастурии онҳо махсуб мегардад. Масалан, калимаи “буз” – исм, исми чинс, қондор, мушаххас, зот, муайян... шаклан танҳо ва аз ҷиҳати сохт содда буда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, хабар, пурқунанда ва дигар аъзоҳои ҷумла омада метавонад. Ҳамаи ин хусусияту аломатҳои сарфию нахви калимаи “буз” маънои дастурии он аст.

Тарзҳои кӯчондани маънӣ

Чи тавре ки дар боло ишора рафт, маънои кӯчидаи калимаҳо маънои маҷозии онҳо мебошад. Инкишофи маънии калима ба тарзҳои кӯчондани маънӣ марбут аст. Тарзҳои кӯчондани маънӣ гуногунанд:

1. Метафора (киноя). Агар маънӣ дар асоси монандӣ, шабоҳати предметҳо аз як мафҳум ба мафҳуми дигар кӯчад, ин намуди маҷозро *метафора* меноманд. Ин монандӣ мумкин аст аз ҷиҳати шакл, ранг, тарзи ҳаракат, ҷойгиршавӣ, аломат ва ғайра рӯй диҳад, яъне асоси ин тарзи кӯчондани маъниро ташбеҳ ташкил медиҳад: *чашми одам – чашми хӯрчин; лаби одам – лаби дарё; лаби пиёла; нӯги сӯзан – нӯги дарахт; қуллаи кӯҳ – қуллаи дониш; оби хунук – афти хунук ...*

Дар ин намуди маҷоз предмет ё ҳодисаҳои аз ягон ҷиҳат ба ҳам монанд одатан бо як калима номбар карда мешаванд. Масалан, бо калимаи “ҳалқа”, ки ҳар чизи доирашакл, гирдаки миёнхолиро ифода менамояд... предметҳои зерин номбар карда шудааст: 1) гӯшвора; 2) ҳалқаи дар (посбон); 3) дунё (ҳалқаи ангуштарӣ – дунёи даввор); 4) зулф (ҳалқаи анбарин – зулфи хушбӯ):

*Бастаи занҷири савдо шуд ҷаҳоне бо хатат...
Ҳалқаҳои анбарин гирди маҳи анвар шикаст.*

Исмти Бухорӣ

2) Метонимия. Кӯчидани маънӣ метавонад аз рӯи алоқамандӣ ва ё вобастагӣ (мафҳуми як предмету ҳодиса ба предмету ҳодисаи дигар мегузарад) рӯй диҳад. Ин гуна алоқамандӣ ба масофа, вақт, мавод, ашё, ҷараён, натиҷа ва монанди инҳо тааллуқ дошта метавонад. Ҳодисаи оддии

метонимия чунин аст: ду мафхуми бо худ буд. кишлоқ тамои
 калима ифода мегардад: Кишлоқ дар холими аслии калимаи
 бедор шуда буд (Хақим Карим). Маъни аҳолии деҳа аст.
 "кишлоқ" деҳа буда, маънои маҷозии сят мебахад, ки дар
 Хусусияти предметҳои алоқаманд имкон мида шавад:
 зеро мафхуми як предмет чизи дигар фаҳми оғоз кард...

Осиё ҳамроҳи Африка суҳли худро боз кард.
 Бо ду даст худ дари қибле Мирзо Турсунзода

Дар байти зерини Низомии Ганҷавӣ
 маънои фикри хаёл оварда шудааст:

Маро бо ту сари ёри намонда,
 Сари меҳри вафодорӣ намонида.

3. Синекдоха. Синекдоха чунин нақли маҷоз аст, ки
 чузъ маънии кулро ифода мекунад ва ёро зикри чузъ аст.
 Чунончи "сар" номи узв ва ёро матнҳои гуногун
 ифодагари "шахс", "тан", "хаёт" мебошад. Ба ин маънии чузъ
 кулро ифода кардааст:

Он ки ба мо дастдарозӣ кунад,
 Бо сараш, албатта, ки бозӣ Мирзо Турсунзода

Қозикалон, ки писараш Бурҳониддин худаш қозикалон
 буд, орзу дошт, ки баъд аз сараш ӯ ба ҳош

(Садрриддин Айнӣ).

Ба маънии автомобил қор фармуд, кул аст, ҳоло дар
 "машина" ҳодисаи чузъро ифода кардани ӯ палав истифода
 забони тоҷикӣ калимаи "ош" ба маънии ошудааст
 мегардад. Ба ин маънии кул чузъро зикр намонидааст.

Калимаҳо дар забон вобаста ба мавридҳои истифода
 хусусиятҳои гуногуни услубӣ зоҳир менамоянд. Аз бисёр
 калимаҳо ҳангоми нигорниш обуранги бадеӣ падида ба дақиқу
 Пӯшида нест, ки истифодаи бамавриди калимаҳо ба ҳиссию
 пурра баён намудани фикри ва барои ифодаи маъниро порчаи
 муассирни тасвир мусоидат менамояд. Ин шуда, беҳуд шуда
 зерин собит менамояд: "Маҳсум гӯе маҳв ӯ дил ӯ қадам
 рафта буд. Савринисо бошад гӯе ба рӯ авҳари чаҳми ӯ
 мегузашт, ба замин по бошад гӯе ба рӯ авҳари чаҳми ӯ
 мегашт; ба ҳаво даст намекуфт, ба торҳои чони ӯро
 мекашид. Табассуми ӯ Маҳсумро гоҳе ме

дар қатори
 ав якранг
 логизмҳо
 "навт" -
 шад. Вай
 хт. Даре
 д. Холо
 "ймо"-ро
 н асари
 умумӣ
 а шуда
 завқидӣ
 кои нав
 аз сар
 пайдо
 Шӯро
 луданд,
 карда
 цигари
 ашуда

ашуда
 биист,
 тайдо
 удани
 даст
 дер
 ния"
 "ймо"
 ба
 нди
 қикӣ
 "луг"
 аз худ
 ҳои
 мо,
 ни
 аҳо то
 ав,
 оо
 раҳ"2

мекард; нозу ишваи ӯ дили Махсумро гоҳо реш мекард, гоҳо менавохт. (чалол Икромӣ).

Ҳамин тавр, калима воҳиди забонии дорои хусусиятҳои мухталиф мебошад. Ба калимаҳои мустақилмаъно ифодаи маъноҳои луғавӣ, дастурӣ ва маҷозӣ хос аст. Дар аксари калимаҳои мустақилмаъно маънои маҷозӣ тавассути тарзҳои гуногуни кучондани маънии ифода мегардад.

Савол ва супоришҳо

1. Кадом воҳидҳои забонро медонед? Номбар кунед.
2. Калима дорои кадом хусусиятҳост? Мисол гӯед.
3. Калима чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
4. Дар кадом фанҳо ба калима таъриф дода шудааст? Таърифҳоро шарҳ диҳед.
5. Калимаҳо аз нигоҳи ифодаи маънои луғавӣ ба кадом гуруҳҳо ҷудо мешаванд? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
6. Мафҳум чист? Мисол гӯед.
7. Чӣ маънои калима мегӯянд? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
8. Калимаи мустақилмаъно дорои чӣ гуна маъниҳост? Онҳоро номбар кунед.
9. Кадом маънои калима маънои луғавӣ аст? Мисол гӯед.
10. Маънои дастурии калима чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
11. Маънои маҷозии калима чист? Бо мисолҳо фикратонро исбот кунед.
12. Омилҳои гайризабонии инкишоф ва тағйири маънои калимаро фаҳмонда диҳед. Бо мисолҳо фикратонро асоснок кунед.
13. Омилҳои забонии инкишоф ва тағйири маънои калима чӣ гуна омил аст? Барои тасдиқи фикратон мисолҳо гӯед.
14. Кадом тарзҳои кучондани маънии калимаро медонед? Онҳоро номбар кунед.
15. Метафора чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
16. Метонимия кадом тарзи кучондани маънои калима мебошад? Мисол гӯед.
17. Синекдоха чист? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
18. Дар бораи хусусиятҳои услубӣ зоҳир намудани калимаҳо фикратонро гӯед.

Намунаи саволҳои тести

1. Кадом воҳиди забон воҳиди асосист?
- А) ҳиҷо
Б) калима
С) таркиб
Д) ибора
Е) ҷумла
2. Калимаҳо тавассути чӣ маъноро ифода мекунанд?
- А) маҷмӯи ҳиҷоҳо
Б) зада
С) маҷмӯи овозҳо
Д) оҳанг
Е) калимаҳо маънирс ифода намекунанд.
3. Мафҳум категорияи кадом илм аст?
- А) адабиётшиносӣ
Б) забоншиносӣ
С) мантиқ
Д) ситорашиносӣ
Е) табиатшиносӣ
4. Калимаи “лаъл” маънои маҷозии кадом калима аст?
- А) чашм
Б) абрӯ
С) рӯй
Д) лаб
Е) мижгон
5. Маънои маҷозии калимаи “Наргис” бо кадом калима ифода гаштааст?
- А) ҷабин
Б) забон
С) чашм
Д) занак
Е) қабқаб
6. “чузь маънии кулро ифода мекунад ва ё кул зикри чузь аст”. Ин маънӣ шарҳи кадом намуди маҷоз аст?
- А) метафора
Б) метонимия
С) синекдоха
Д) “А” ҷавоби дуруст аст
Е) Ин шарҳ шарҳи ягон намуди маҷоз нест.

Фасли сеюм

Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати муносибати шаклу маъно

Пушида нест, ки калимаҳои мустақилмаъно дорои шаклу маънои муайян мебошанд. Баъзе калимаҳо соҳиби танҳо як маънианд, вале аксари калимаҳои забони тоҷикӣ дар як шакли муайян чандин маъниро ифода мекунанд. Ин маъниҳо ба ҳам наздик, муҳолиф ё ки аз якдигар дур буда

метавонанд. Баръакси ин ҳодиса низ ба назар мерасад, яъне калимаҳои шаклан гуногун метавонанд дорои як маънӣ бошанд. Фикрҳои дар боло овардашуда собит менамоянд, ки муносибати шаклу маъно якранг нест. Бо дарназардошти ин маънӣ калимаҳои мустақилмаъноро дар илми забоншиносӣ ба тариқи зайл ғурӯҳбандӣ кардаанд:

Калимаҳои якмаъно ва сермаъно

Калимаҳо аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маънӣ ду хел мешаванд: 1) калимаҳои якмаъно, 2) калимаҳои сермаъно. Кулли калимаҳои ин ё он забон серистеъмоланд гуфта хулоса баровардан дуруст нест, зеро ки калимаҳои маҳдудмаъно ё якмаъно низ вучуд доранд.

Калимаҳои якмаъно (моносемия (юн. Monos - як + sema - маъно). Калимаҳое, ки танҳо дорои як маъно мебошанд... калимаҳои якмаъно ном доранд. Ба ин ғурӯҳи калимаҳо истилоҳҳо дохил мешаванд. Ин ҷо қайд кардан ҷоиз аст, ки истилоҳҳои аз ҳуди забон интиҳобшуда ду вазифа доранд. Вақте ки онҳо чун истилоҳ мавриди истифода қарор мегиранд, сермаъно нестанд, маънои мушаххас доранд ва аз хусусиятҳои ҳиссию муассирӣ маҳруманд. Аммо дар сурати чун калимаҳои муқаррарӣ истифода шудан ба ҳама хусусиятҳо молиқанд. Истилоҳҳо ба соҳаҳои ҷудогонаи илму дониш ва касбу пеша хосанд: пешванд, пасванд, пуркунандаи бевосита, ҷумлаи унвонӣ, мағлуб, мисраъ, қасида... мухаммас, басомад, ҳидроген...

Як қисми истилоҳҳо ба ғайр аз маънии истилоҳиашон дорои маънии муқаррарӣ низ мебошанд. Масалан, калима “хабар” ба маънии огоҳӣ, дарак, маълумот; чизе, ки барои огоҳии мардум гуфта мешавад, мустаъмал аст, вале маънии истилоҳии “хабар” яке аз сараъзоҳои ҷумларо ифода кардани он аст. Агар доираи амалиёти истилоҳҳо васеъ шавад... мумкин аст, ки онҳо хусусияти аввалаи ҳудро суст намоянд ва ниҳоят гум кунанд.

Дар системаи семантикии забон маъниҳо назар ба теъдоди калимаҳо зиёданд. Ин буд, ки аксари калимаҳои забони тоҷикӣ хусусияти сермаъноӣ зоҳир намудаанд. Калимаҳои сермаъноро “полисемия” низ мегӯянд. “Полисемия” (сермаъноӣ) аз калимаҳои “poli” (поли) - бисёр ва “semasia” (семасиа) – аломат, маъно қорбаст шудааст. Дар калимаҳои сермаъно маънои аслии нақши асосӣ дорад... зеро ки дар пояи маънои аслии калима маъноҳои маҷозӣ пайдо мешаванд. Дар натиҷаи кӯчидани маънӣ калима

маънои нав, яъне маҷозӣ мегирад. Масалан, маънои аслии калимаи "Офтоб" – хуршед, шамс буда, маънои маҷозии он:
1) маҳбуба, маъшуқа; 2) шароб, бода аст:

1. *Ишқ мегӯяд, ки сӯз аз дил ҳиҷоби хешро,
То ба чашми ҷон бубинӣ Офтоби хешро.*

Ғиёсии Бадахшонӣ

2. *Дар чашни осмонваши ту рехта ба ноз,
Соқии моҳруи ту дар соғар офтоб.*

Авҳадуддини Анварӣ

Агар калимаи "забон"-ро ба ин маънӣ мушоҳида кунем, маълум мегардад, ки ин калима дорои маъниҳои зерин аст:
1) узви умдаи даҳон; 2) воситаи ифодаи фикр, қобилияти суҳан гуфтан; 3) нӯги чизе.

1. *Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибхунар.*

Саъдии Шерозӣ

2. *Ва ба воситаи ихтилофи луғат ва забон муқимии ман ба
душворӣ кашида... (Аҳмади Дониш).*

3. *Хор, ки дорад ба забон наштар,
Ҳам ба хамидан шиканад бештар.*

Хусрави Дехлавӣ

Сермаъноии калима дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарҷ кардани маънии муайяне ба вучуд меояд. Ин ҳодисаро васеъ гаштани маънии калима меноманд. Чунончи, калимаи "бор"-ро гирем. Маънии аслии ин калима чизест, ки аз ҷое ба ҷое мебаранд. Маънии ин калима васеъ шуда, вазнинӣ (гаронӣ) ва ғаму ғуссаро ифода намудааст: 1. *Тобут монанди шутури пурбор бисёр ба оҳистагӣ роҳ мерафт. Оре, ин тобут пурбор буд, лекин бораш на он боре буд, ки бо қуввати шутур, асп ва инсон нақл ёбад, балки ин бор бори андӯх ва алам, ғам, ҳасрат, ҳиҷрон ва ҳирмон буд, ки кӯҳпайкарони дунёро камар мешикаст (Садриддин Айнӣ).* 2. *Ниҳоят Ғоратгарон аз назди мо дур шуданд. Бори мо хеле сабук шуда монд. Бори сабуки ашёро ба хар ва бори гарони ғамро ба дил ниҳода равон шудем (Сотим Улуғзода).*

*Ҳар кӣ бар дӯш аст бораш дар талоши манзил аст,
Роҳати манзил надорад он ки бораш бар дил аст.*

Соибӣ Исфохонӣ

Сермаъноии калима аз маънои аслии калима сар мезанад, зеро ки ҳамаи маъноҳо дар гирди маънои асли давр мезананд, яъне маъниҳои маҷозӣ ба маънии аслии калима алоқаманданд. Масалан, маънои аслии калимаи “*рӯй*” чехра, *рухсор буда, сатҳи чизе (рӯи ҷаҳон, рӯи миз, рӯи нон, рӯи моҳ), ҷониб, имкон, чора, тобу тоқатро* ифода намудан маънои маҷозии ин калима аст:

*Чашм бар роҳат доранд кӯча-боғҳо ҳар рӯз,
Аз ду рӯй саф бастанд дар чаман хиёбонҳо.*

Сайидои Насафӣ

*Аз ту буридан, санамо, рӯй нест,
З-он ки чу рӯят ба ҷаҳон рӯй нест.*

Авҳадуддини Анварӣ

*Маро ҳадя бояд, агар гуфт рост,
Туро рою рӯй дабири кучост?*

Абулқосим Фирдавсӣ

Сермаъноӣ ҳодисаи тасодуфӣ, ногаҳонӣ нест ва дафъатан ба вучуд намеояд, зеро ки маънои маҷозии калима бо маънои аслии он қаробат дорад. Чунончи маънои аслии калимаи “*сар*” *калла*, номи яке аз узвҳои инсонро ифода кардани он мебошад. Маълум аст, ки сар дар қисми аз ҳамаи узвҳо болотари пайкари инсон ҷой гирифтааст, аз ҷониби дигар... пайкар аз ин узв оғоз мегардад. Дар натиҷаи ба назар гирифтани ҷои сар – қисми боло маънои маҷозии ин калима – *сари кӯҳ, сари хошок, сари сабза, сари санг* ва монанди инҳо ба вучуд омада бошад, дар пояи ин маънӣ, ки пайкари инсон аз ин узв (*сар*) оғоз мегардад, маъниҳои маҷозии *сари об, сари чашма, сари роҳ, сари кӯча* ва ғайра падида омадаанд.

Сермаъноии калима дар сурате имконпазир мегардад, ки бо маҷмӯи овозҳои ифодагари номи ягон чиз, ҳодисаю аломат ҳодисаю аломати дигари монанд ифода карда шавад. Забони тоҷикиро забони маҷоз номидани академик Муҳаммадҷон Шукуров бесабаб нест.¹ Бо маънои маҷозӣ ифода гаштани маъниҳо дар ин забон зиёда ба чашм мерасад. Масалан, маънии аслии калимаи “*лаб*” канораи боло ва *поини даҳон* аст, вале *соҳил (лаби дарё), канора, атроф (лаби кишт, лаби бом, лаби гӯр), канораи болои зарф (лаби пиёла, лаби хум, лаби дег,)* маъноҳои маҷозии ин калима мебошад.

¹ Ҷ. М. Шукуров. Забони мо ҳастии мо. Душанбе: «Маориф», 1991

1. *Забон кард гӯёву, дил кард гарм,
Биёрост лабро ба гуфтори нарм.*

Абдулқосим Фирдавси

2. *Ва аз лаби чайхун то Фараб як фарсанг аст
("Таърихи Наршаҳӣ").*

3. *Чун Фиръавн тарки табоҳӣ накард...
Ба чузь то лаби гӯр шоҳӣ накард.*

Саъдии Шерозӣ

4. *Лаб бар лаби чому сина бар синаи хум,
То рӯз ба гардани суроҳӣ дастам.*

Умари Хайём

Дар натиҷаи инкишофи маъноӣ луғавӣ баъзан калимаҳо ба вазифа ва маъноӣ дигар истифода мегарданд ва ин ҳолат тадричан як расмияти муайян мегирад. Ин буд, ки сермаъноӣ як омили мукамал шудани таркиби луғавӣ забон мегардад.

ҳамгунаҳо

Дар забон калимаҳое мавҷуданд, ки шаклан якхела бошанд ҳам, маъниҳои ҷудогоноро ифода менамоянд. Пайдоиши калимаҳои ҳамшакли гуногунмаъно барои ифодаи маъниҳо мусоидат менамоянд, зеро ки теъдоди маъниҳо аз миқдори калимаҳо зиёданд. Баъзе калимаҳои забон дар давраи муайяни инкишофшон шаклан бо ҳам шабоҳат пайдо карда, аз ҷиҳати шакл монанд мешаванд, вале ин гуна калимаҳо аз ҷиҳати баромад ва маъно умумияте надоранд. Масалан, "тор"- нах, ришта, ресмон; "тор"-фарқи сар; "тор"-торик, тира; "тор"-асбоби мусиқӣ:

*чомаи ҷон чок шуд, торе аз пирохан бубахш,
К-аз чунон ришта тавон пайванд кард ин чокро.*

Абдурахмони ҷомӣ

*Задан мардро теғ бар тори хеш,
Беҳ аз бозгаштан зи гуфтори хеш.*

Абӯшақри Балхӣ

*Бикшой турра, яъне бинмой чеҳра, яъне
Ки расам ман аз шаби тор ба рӯзи рӯшноӣ.*

Шамсиддин Шохин

Монанди ҳамин, калимаи “шаст” – рақам, “шаст” – асбоби моҳигирӣ, “шаст” – суръат: *Вай ба мо боз чанд сухани кинояомези нешдор гуфту бошаст баромада рафт* (Фазлиддин Муҳаммадиев).

*Чу дар шаст уфтодаш зиндагонӣ,
Хаданг уфтодаш аз шасти ҷавонӣ.*

Низомии Ганҷавӣ

*Моҳӣ аз ҳавзае ба шаст ори,
Мохро дертар ба даст ори.*

Низомии Ганҷавӣ

Калимаҳои “бар” – ҳосил, самар; “бар” – хушкӣ, Замин; “бар” – оғуш, бағал низ ба сабаби он ки шакл ва талаффузашон монанданд, ҳамгуна мебошанд.

Калимаҳои ҳамоҳанге, ки талаффузашон як хел буда, маъниҳои ҷудогонаро ифода мекунанд, ҳамгуна ном доранд.

Дар муайян намудани ҳамгунаҳо шабоҳати шаклӣ сахми асосӣ дорад, зеро дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки сохташон як хел бошад ҳам, ҳамгуна намешаванд, чунки талаффузашон фарқ мекунад: *бино* – иморат, хона; *бино* – бинанда; *сӯзон* – феъли амр, *сӯзон* – сифат (Офтоби сӯзон).

Дар байни калимаҳои сермаъно ва ҳамгунаҳо умумият ба чашм расад ҳам, дар асл аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Сермаъноӣ аз маъноӣ аслии калима падида меояд, ҳамаи маъниҳои дар гирди маъноӣ аслии давр мезананд, яъне бо ҳам алоқаманданд. Вале, ҳамгунаҳои калимаҳои ҷудогонаи ҳамшакланд... ки маъниҳои гуногунро ифода менамоянд... яъне дар байни маъниҳои ҳамгунаҳои алоқамандие ба назар намерасад. Масалан, маънии аслии калимаи “*реша*” беҳи рустанӣ буда, маъниҳои маҷозии он – *решаи дандон*, *решаи калима мебошанд*, ки ба маъноӣ аслии (беҳи рустанӣ) алоқаманданд. Вале, калимаҳои ҳамшакли зерин дорои маънии ҷудогонаанд, ки бо ҳам қаробате надоранд, яъне калимаҳои ҳамгуна мебошанд: 1. *Шона* – устухони китф; 2. *Шона* – номи асбоби дандонадорест барои ба тартиб овардани мӯй,

Ҳамгунашавӣ ҳодисаи забонӣ буда, дорои роҳҳои хоссаи падод мебошанд.

Ҳамгунаҳоро бо дарназардошти роҳҳои зоҳиршавиашон ба тариқи зайл гуруҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Ба ин гуруҳ ҳамгунаҳои мансубанд, ки аз калимаҳои аслии ба вучуд омадаанд. Ин гуна калимаҳои аслии шаклан монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати баромад ягон умумияти

таърихи надоранд: 1) *занг* – гарди зангоре, ки дар руи металлҳо ба вучуд меояд; *занг* – зангула; 2) *чанг* – ғубор, гард, хока; *чанг* – панҷаи даст; *чанг* – асбоби мусиқӣ:

Лаъли сероби ту бигрифт аз майи гулранг ранг,

Кай раво бошад, агар мутриб диҳад аз чанг чанг.

Заҳири Форёби

Аз як канори дашт, ки чангу ғубораш бо воситаи борон фуру нишаста буд, рамаҳои бузу ғусфанд намудор гардид.
(С. Айнӣ).

Дар қараёни инкишофи забон баъзе калимаҳо ихтисор шуда шаклан ба калимаи дигар монанд мешаванд, ки дар натиҷа ҳамунаҳо ба вучуд меоянд. Масалан, дар забони тоҷикӣ дар ифодаи булбул калимаи “ҳазордастон” мустаъмал аст. Гоҳо шакли ихтисоршудаи ин калима-“ҳазор” ба маънии булбул истифода мегардад. Дар натиҷа шакли қўтоҳшудан “ҳазордастон”-ҳазор ба калимаи ифодагари рақам-ҳазор (1000) шаклан монанд шуда, боиси ба вучуд омадани ҳамгуна гаштааст: *ҳазор* – шумораи миқдорӣ (адади 1000); *ҳазор* – булбул, андалеб. Масалан, дар байти зерини Ҳабиб Юсуфӣ “ҳазор”-и аввал ба маънии рақам буда, “ҳазор”-и дуюм муродифи булбул мебошад:

Биё ба сайри гулистон нигар ба боғу бӯстон,

Намуда хохи гул макон ҳазорҳо ҳазорҳо.

2. Ба гурӯҳи дуюм ҳамгунаҳое дохил мешаванд, ки дар натиҷаи инкишофи маъно ва сермаъноӣ пайдо шудаанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик миқдори муайяни ҳамгунаҳоро номбар кардан мумкин аст, ки дар натиҷаи инкишофи маънии калимаи сермаъно, яъне дар натиҷаи аз ҳам дур шудани маъниҳои калимаи сермаъно ва чун калимаҳои ҷудогона кор фармуда шудани онҳо ба вучуд омадаанд: 1) *бор* – ҳосил, мева; *бор* – вазнинӣ, гаронӣ; 2) *бар* – бор, ҳосил, мева; *бар* – оғуш, бағал; *бар* – васеӣ, паҳноӣ (бари хона, бари газвор); 3) *меҳр* – муҳаббат, ишқ; *Меҳр* – Офтоб,

Баромад Меҳр гарм аз қалби Ховар...

Барои диданат чун меҳри модар.

Мирзо Турсунзода

3. Гурӯҳи дигари ҳамгунаҳо ба калимаҳои вомӣ марбутанд. Баъзан аз забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ калимаҳое ворид мешаванд, ки сохт ва тарзи талаффузашон бо баъзе калимаҳои тоҷикӣ мувофиқ меояд: 1) *пул* (ю.) –

нақдина... пул – кўпрук; 2) хор (р.) – дастаи сарояндагон; хор – неши халандаи наботот; 3) хон (м.) – подшоҳи муғул; хон – дастархон... *Ба фармони у ин пулро аз хишти пухта сохтанд, бағоят маҳкам.* (Таърихи Наршаҳӣ).

*Маро чун Сайидо бошад бар у дасти тижй аз пул...
Туру табъе чу май хуррам, маро аҳвол чу сунбул.*

Сайидои Насафӣ

Хусусиятҳои фавқуззикри ҳамгунаҳо дар гуфтор ва навишт барои бозии лафзӣ (таҷнис) имконият ба вучуд меорад. Адибон калимаҳои ҳамшакли гуногунмаъноро кор фармуда, порчаҳои аҷиби муассир ва дилчасп нигоридаанд:

*Тори зулфатро чудо машшота гар аз шона кард...
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард.*

Хусрави Дехлавӣ

Гуфтам: давои дарди диламро хате навис...

Гуфто: давои чун бинависам? Давои нест.

Камоли Хучандӣ

Ҳамин тавр, ҳамгунаҳо калимаҳои ҳамшакли гуногунмаъно буда, яке аз воситаҳои тақмили таркиби луғавии забон ва васеъ гардидани маъноҳои гуногуни калима мебошанд.

Калима ва шаклҳои мушобеҳи ҳамгуна

Дар забон якчанд гурӯҳи калимаву шаклҳои мавҷуданд, ки аз ҷиҳати шакл ё талаффуз ба ҳамгунаҳо монанд бошанд ҳам, бо ягон хусусияташон аз онҳо фарқ мекунанд, яъне ҳамгуна шуда наметавонанд. Дар забоншиносӣ ин гуна калимаҳо бо истилоҳҳои омограф, омофон, омоформ гурӯҳбандӣ карда шудаанд.

Омографҳо

Омограф аз калимаи юнонии “homo” - яхела ва “grapho” - менависам сохта шудааст.

Дар забон калимаҳои мавҷуданд, ки аз нигоҳи сохт ва навишт монанданд, вале талаффузашон гуногун аст. Масалан, калимаи “сӯзон” - феъли фармоиш (қоғазро сӯзон), “сӯзон” - сифат - ифодакунандаи ҳарорати баланд (Офтоби сӯзон) аз сабаби ҳамшаклу гуногунмаъно буданашон ба ҳамгунаҳо шабоҳат доранд, вале аз ҷиҳати талаффуз фарқ

мекунад. Сабаби аз чиҳати талаффуз фарқ кардани ин гуна калимаҳо гуногун будани ҷои задашон мебошад. Масалан, дар байти зерини Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ омографҳои "мардӣ" (яке дар аввал дигаре дар охири байт) истифода шудааст, ки яке исм (дар аввали байт), дигаре (дар охири байт) шакли ихтисосшудаи феъли таркибии номӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҷои задашон якранг нест. Тағйир ёфтани ҷои зада боиси фарқ кадани талаффузи онҳо мегардад:

*Мардӣ набувад фитодаро пой задан...
Гар дасти фитодае бигирӣ мардӣ.*

Баъзе калимаҳои вомӣ, ки шаклан ба калимаҳои тоҷикӣ монанданд, вале талаффузашон фарқ мекунад, ба шумори омографҳо дохил мешаванд. Масалан, калимаи "атлас" - маҷмӯи харитаҳои ҷуғрофию геологӣ калимаи вомии русӣ буда, бо калимаи тоҷикӣ "атлас" (як навъи матоъ) як хел навишта мешавад, вале аз нигоҳи талаффуз фарқ мекунад. Аз ин рӯ, онҳо омограф мебошанд.

Омографшавии калимаҳо ҳангоми аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар гузаштани калимаҳо низ рух медиҳад. Масалан, "даромад" - феъл (Фаррух ба хона даромад), "даромад" - исм (Даромади имсолаи хоҷагӣ нисбат ба соли гузашта зиёд буд) омограф мебошанд. Азбаски задаи исму феъл якранг нест, бинобар ин талаффузи онҳо низ аз якдигар фарқ мекунад.

Мувофиқи навиштаҳои боло омографҳоро ба тариқи зайл таъриф кардан мумкин аст: "Калимаву шаклҳои навиштаашон якхелаи гуногунмаъное, ки танҳо аз чиҳати тарзи талаффуз фарқ мекунад, омограф ном дорад".

Омограф будани калимаҳо асосан дар матн муайян мегардад, зеро калимаҳои имлояшон якхела дар алоҳидагӣ ба ҳамон маънои дар забон маъмул будаашон фаҳмида мешаванд. Масалан, дар муайян намудани маъно ва вазифаи калимаи "дида" дар байтҳои зерин хонанда ё шунаванда сахт намекунад... зеро мавқеи истеъмоли маънои умумии матн ба кадом маъно омадани "дида"-ро муайян менамояд:

*Дарёи дилам бурун зи соҳил рафтааст,
ёре, ки дида рафт, аз дил рафтааст.*

Шерали Лоик

*Дида гулзори шакарпайвандам,
Ман ба ин хоки Ватан дилбандам.*

Аминҷон Шукӯҳӣ

Ҳамин тавр, омографҳо калимаҳои ҳамшакли гуногунмаъноанд, ки талаффузашон фарқ мекунад. Дар омографҳо ҷои зада якранг нест, баъзан якранг бошанд ҳам, овозҳои таркиби калима якранг талаффуз намегарданд.

Омофонҳо

Калимаҳои мавҷуданд, ки таркиби овозиашон ба ҳамдигар наздик, аз ҷиҳати талаффуз ба ҳам монанду ҳамоян буда, тарзи навишт ва маънои луғавиашон фарқ мекунад. Ин гуна калима аслан дар навишт гуногун буда, танҳо дар талаффуз ба ҳам монанд мешаванд: *тӯл* (*туб* - ҳаппак) *тӯл* (нави аслиҳа); *қат* (*қад* - қомат) - *қат* (ҳамида),

Як нави омофонҳо дар натиҷаи талаффуз нагаштани овози “ъ” ба вучуд меояд: *бад* (*баъд* - пас, сонӣ) - *бад* (ганда, зишт); *шер* (*шеър* - сухани манзум) - *шер* (ҳайвони қавиҷусса ва дарранда); *шӯла* (*шӯъла* - забонаи оташ, аланга) - *шӯла* (оши мулоим аз биринҷ); *рад* (*раъд* - тундар) - *рад* (қабул накардан), *Фармони халифаро рад натавонист кард* (“Таърихи Наршаҳӣ”).

*Сипоҳи Рум чун дарёи ҷушон,
Чу абри тунду чун раъди хурушон.*

Низомии Ганҷавӣ

Азбаски овозҳои “з” ва “с” ҳамузванд, аз ҷиҳати ҷои ташкилӣ ва тарзи талаффуз фарқ надоранд (танҳо ҳамсадои “з” ҷарангдору “с” бечаранг аст), калимаи “дарз”-ро дар шакли “дарс” талаффуз карда омофонро истифода барад ҳам, шунаванда нодуруст будани мавриди истифодаи калимаро ё тамоман ҳис намекунад, ё ба зудӣ муайян карда наметавонад.

Омоформҳо

Яке аз шаклҳои баъзе калимаҳо аз лиҳози сохту таркиб ва талаффуз ба калимаи дигар монанд мешаванд. Ин гуна калимаҳо танҳо аз ҷиҳати вазифаи дастуриашон фарқ мекунад: *ҷӯй* (исм) - *ҷӯй* (феъл); *бар* (исм) - *бар* (феъл); *гӯй* - ҳар чизи қулӯла (исм) - *гӯй* (феъл),

Монандии ин калимаҳо маҳдуд буда, танҳо дар як шакли дастурии феълҳо ба назар мерасад, бинобар ин омоним шуда наметавонанд.

Дар омоформҳо ҷои зада фарқ намекунад, зеро ки онҳо аз як ҳиҷо иборатанд: дор (воситаи қатли гунаҳорони маҳкум) - дор (феъл):

*Сухан бифганад минбару дорро,
Зи сӯрох берун кашад морро.*

Абушақури Балхӣ

*Муҳаббат! ё маро қарқи гуноҳ дор!
Ва ё аз макри номардон нигоҳ дор.*

Шералӣ Лоик

Калимаҳое, ки сохту таркиб ва талаффузашон яхела буда .. вазифаи дастурии гуногун доранд, омоформ номида мешавад: хор (исм) - хор (феъл) ...

Қайд бояд кард, ки дар адабиёти забоншиносӣ вақте ки сухан дар бораи калима ва шаклҳои мушобеҳи ҳамгунаҳо меравад, омофонҳо баъзан омоформҳо истисно мешаванд ё "Калимаҳои гуногуне, ки як хел талаффуз шаванд ҳам, ҳар хел навишта мешаванд" гуфта калима ва таркибҳои зерин барои мисол оварда шудаанд: *инсон - ин сон, дотор - ду тор, хумор - хум ор, дуҷон - ду чон, дастиёр - дасти ёр*. Ин гуна мисолҳо дар асар¹ фасли "Омофон" дар асари дигар² дар фасли «Омограф» дода шудаанд, ки шубҳаоваранд. Маълумоти нисбатан пурра дар хусуси омофонҳо дар "Забони ҳозираи тоҷик"³ оварда шудааст. Дар ин асар омофон ба тариқи зайл таъриф карда шудааст: "Калимаҳои омонимиеро, ки бо қонунияти фонетикӣ ташаккул ёфтаанд, омофон ё омонимҳои фонетикӣ меноманд". Ин ҷо ҳам хато рафтааст, зеро ки омофонҳоро "калимаҳои омонимӣ" номидаанд. "Омофонҳо" калимаҳоеанд, ки танҳо дар нутқ талаффузашон бо ҳам наздик шавад ҳам, дар навишт гуногунанд, бинобар ин "калимаҳои омонимӣ" номидани омофонҳо дуруст нест. Дар хусуси калима ва шаклҳои мушобеҳи ҳамгунаҳо дар асари дигар⁴ маълумоти муфасссал оварда шуда, баъзе фикрҳои иҷмолӣ рӯшан карда шудааст.

Ҳамин тавр, омофонҳо, омографҳо ва омоформҳо калимаҳои мушобеҳи ҳамгунаҳо буда, аз ҷиҳати мувофиқ набудани талаффуз бо навишт ва шакли калима бо вазифаи дастурӣ аз ҳамгунаҳо фарқ мекунанд.

¹ Ҳ.Ҳусейнова, К.Шукурова. Луғати терминҳои забоншиносӣ. - Душанбе: «Маориф» 1983 с. 142

² Қ.Тоҳирова. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: 1967. с. 16

³ А.Муъминово, М. Муҳаммадиево, С.Ҳошимов. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика, УДТ, 1981, с. 25

⁴ М.Муҳаммадиево. Ҳ.Талбақова, Ю.Нурмаҳмадов. Лексикаи забони тоҷик. ДМТ, 1997 С.28-34

Паронимҳо

Дар забони тоҷикӣ калимаҳое мавҷуданд, ки аз ҷиҳати талаффуз то андозае наздикӣ доранд ва ҳамоҳанг мебошанд. Забоншиносон ин гуна калимаҳоро пароним номидаанд. Ҳамоҳангии паронимҳоро бо ҳамоҳангии омофонҳо омехта кардан дуруст нест. Ҳамоҳангии паронимҳо аз ҳамоҳангӣ – шабоҳати овозии омофонҳо фарқ мекунад. Дар омофонҳо овозҳои фарқкунанда ҳамсадоҳои ҷуфтанд, ки онҳо танҳо дар бечарангию ҷарангноки фарқ мекунад. Масалан, дар омофонҳои “дарс” (дарз - дарс), бут (буд - бут), “тӯп” (туб - тӯп), “афгор” (афкор - афгор) ҳамин маънӣ рӯшан мушоҳида мешавад. Дар таркиби ин калимаҳо (дарз - дарс, буд - бут, туб - тӯп, афгор - афкор) ҳамсадоҳои ҳамнисбати з-с, д-т, б-п, г-к мавҷуданд, ки тарз ва мавқеи ташкилбаишон як хел буда, фарқашон танҳо дар ҷарангноку бечаранг талаффуз шудани онҳост. Вале дар паронимҳо ҳамоҳангӣ (ба ҳамдигар наздик талаффуз шудан) дар талаффузи калима ҳис карда мешавад... на дар овозҳои ҷудоғонаи таркиби он. Аз ҷониби дигар... дар овозҳое... ки боиси пароним шудани онҳо мегарданд... аз ҷиҳати ҷои ташкилбӣ ва тарзи талаффуз якрангӣ ба назар намерасад. Масалан... талаффузи калимаҳои базм - разм - назм ба ҳамдигар наздик аст... дар онҳо ҳамоҳангие низ ҳис карда мешавад. Аммо ҳамсадоҳое... ки онҳоро фарқ кунонидаанд ва боиси пароним гардидани онҳо шудаанд (б-р-н)... аз ҷиҳати ҷои ташкилбӣ ва тарзи талаффуз гуногунанд: б - овози ҳамсадои ҷарангноки лабии зич... р - овози ҳамсадои пешизабонии ларзон... н - ҳамсадои пешизабонии зич... сонанти димоғӣ мебошад. Монанди ҳамин... дар паронимҳои барг-барг... ганҷ-ранҷ ҳамсадоҳое... ки боиси паронимшавии онҳо гаштаанд (г-ғ... г-р) аз ҷиҳати ҷои ташкилбӣ ва тарзи талаффуз аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ҳамин гуна хусусият дар калимаҳое... ки садонокҳо боиси паронимшавии онҳо гаштаанд... низ ба мушоҳида мерасад. Масалан... паронимҳои маҳол-маҳал... милк-мулк аз ҳамин кабиланд.

Дар як навъи паронимҳо яке аз калимаҳо бо ҳам ё зиёд будани овозе меояд... ки дар ин ҳолат низ талаффузи онҳо дар шакли паронимҳо сурат мегирад: азм-назм... нав-навъ... гӯш-гӯшт... даф-дафъ... мурват-муруват...

Ин буд... ки паронимҳо бо омофонҳо ягон умумияте надоранд ва ба калимаву шаклҳои мушобеҳи ҳамгунаҳо низ мансуб нестанд.

Мувофиқи гуфтаҳои боло ба паронимҳо ба тариқи зайл таъриф додан мумкин аст: *“Калимаҳои ҳамоҳанги аз ҷиҳати талаффуз ба ҳам наздик... ки маъноҳои гуногуни луғавӣ доранд... пароним номида мешаванд”*.

Дуруст талаффуз намудан ва истифодаи бамавриди калимаҳое... ки дорои шакли паронимианд... нависандаю хонанда ва ё шунавандаро аз хатоҳои имлоӣ ва нодуруст фаҳмидани маънии калимаҳо нигоҳ медоранд... зеро паронимҳо баъзан дар фаҳмидани маънии калимаҳо ва ифодаи фикри бикр халал мерасонанд. Масалан... агар калима дуруст талаффуз карда шавад... ҳеҷ гоҳ шунаванда *“сарв”*-ро дар шакли *“савр”* намешунавад ва *“сарв”* номи дарахтро бо *“савр”* - номи моҳ омехта намекунад.

Дар забони тоҷикӣ паронимҳо зиёд нестанд. Паронимҳои *“ганҷ-ранҷ”*... *“сиришт - сиришк”* паронимҳои асли буда... ба забони тоҷикӣ мансубанд. Қисми зиёди паронимҳо ба калимаҳои вомӣ вобастаанд. Баъзе калимаҳои вомӣ бо калимаҳои забони тоҷикӣ пароним шудаанд. Масалан... дар паронимҳои *барг-барғ... сарв-савр... кафш-кашф... даҳа-даҳо... замин-зомин* калимаҳои вомии арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ пароним шудаанд. Дар паронимҳои *мард-март... озод-азот... дӯст-дуст... бошад...* паронимшавии калимаҳои русӣ бо калимаҳои тоҷикӣ ба назар мерасад. Паронимҳо дар калимаҳои вомӣ... ки маънояшонро шунаванда ба зудӣ фарқ карда наметавонад... бештар ба амал меоянд. Масалан... паронимҳои *мавсим-мавсум... сарф-сарфа, тасвир-тафсир, алам-аълам, даво-даъво, қаър-қаҳр, шахид-шоҳид... сирф-сифр* аз калимаҳои арабӣ ба вучуд омадаанд. Аммо паронимҳои *алимент-элемент... рол-рул... ордер-орден* ба калимаҳои вомии русӣ мансубанд.

Ҳамин тавр... пааронимҳо калимаҳои аз ҷиҳати талаффуз ва ҳамоҳангӣ ба ҳам наздиканд, ки аксар дорои маъноҳои гуногуни луғавӣ буда, ба калимаву шаклҳои мушобеҳи ҳамгунаҳо муносибате надоранд.

Муродифҳо

Дар таркиби луғавии забон калимаҳое мавҷуданд, ки шаклҳои гуногун дошта бошанд ҳам, маъноҳои яхела ва ё ба ҳам наздикро ифода менамоянд. Забонишиносон ин гуна калимаҳоро муродиф номидаанд.

Ду ва ё зиёда калимаҳое... ки дар шаклҳои гуногун маъноҳои яхела ё ба ҳам наздикро ифода менамоянд... муродиф ном доранд.

Бо дарназардошти ифодаи маъно муродифҳоро ба ҳаммаъно ва наздикмаъно чудо кардан мумкин аст. Муродифҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ доранд, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд. Масалан, мурдифҳои “мурдан”, “вафот кардан”, “фавтидан” ҳаммаъно бошанд ҳам, аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ мекунанд. “Мурдан” ба сифати воҳиди умумиистеъмолӣ дар ҳама маврид – ҳам нисбат ба инсон ва ҳам нисбат ба предметҳои дигар метавонад истифода гардад. Аммо... “вафот кардан” ва “фавтидан” ба услуби олий мансубанд. Зиёда аз он, “вафот кардан” ва “фавтидан” маҳзи инсон буда, нисбат ба предметҳои дигар кор фармуда намешаванд. Бинобар ин “Фалонӣ мурд”... “Гов мурд” гуфтан раво аст... аммо ҳеҷ мумкин нест... ки “Гов вафот кард” гуем. Дар байни қисме аз калимаҳои муродифии наздикмаъно тафовити бештар... дар миёни қисми дигари онҳо фарқи андаке мушоҳида мешавад. Масалан... калимаҳои “гирифтани”... “ситондани” ва “рабудани”... ки ба муродифҳои наздикмаъно мансубанд... аз лиҳози маъноӣ умумӣ ба даст даровардани чизе монанданд... вале дар баёни ҷузъиёти ин маънӣ дар байни онҳо тафрикаи нозуке ҷой дорад: “гирифтани” маъноӣ мазкурро ба тариқи муқаррарӣ... “ситондани” зӯран гирифтани... “рабудани” зуд... ҷобукона гирифтаниро мефаҳмонад.

Қайд бояд кард... ки ҳарчанд баъзе муродифҳои ҳаммаъно дар ифодаи маънӣ баробаранд... аммо ҳар кадоми онҳо маъниро бо ягон хусусияти ба худ хос ифода менамоянд. Муродифҳо бо теъдоди маъноӣ луғавӣ... тобишҳои маъноиашон... ё бо хусусиятҳои услубӣ ва мансубияташон ба ин ё он намуди нутқ... ё аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол ва ё бо имконияти бо дигар калимаҳо муродифшавӣ доштанишон аз якдигар фарқ мекунанд. Масалан... силсилаи муродифҳои “аср... қарн... сада”; “сурх... аҳмар... арғувон”; “кор... меҳнат... машғулият”-ро ба гуруҳи яқин дохил кардан мумкин аст... зеро калимаҳои силсилаи муродифоти мазкур ғайр аз маъноӣ умумӣ бо маъноӣ луғавӣ дигарашон... тобиши маъноиашон аз якдигар фарқ мекунанд. Ба ин маънӣ калимаҳои силсилаи муродифии “аср... сада... қарн”-ро барои мисол меоварем. Калимаи “аср” дорои маъноҳои зерин аст: 1) қарн... сада; 2) вақти байни пешин ва шом. Калимаи “сада” бо маъноҳои: 1) аср... қарн; 2) дастаи садкаса; 3) номи яке аз ҷашнҳои истифода мегардад... вале калимаи “қарн” дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо бо маъноӣ аср... сада маъруф аст. Аз мушоҳидаи маъноҳои

ифодакардаи калимаҳои силсилаи “аср...сада... қарн” бармеояд... ки теъдоди маъниҳои ин калимаҳо яқинан нест ва онҳо танҳо бо як маъни (ифодаи сад сол) муродифанд ва бо тобишҳои маънонашон аз якдигар фарқ мекунад. Калимаҳои силсилаи муродифҳои “рӯй... чеҳра... рухсора... лиқо... симо... шакл... афт... башара... сумот” ба гурӯҳи дуюм мансубанд... зеро ки калимаҳои “чеҳра”, “рухсора”, “симо”, “лиқо” дорои тобиши ҳиссию муассирии мусбат буда... калимаҳои “шакл”, “афт”, “башара”, “сумот” дорои тобиши ҳиссию муассирии манфӣ мебошанд, вале калимаи “рӯй” мӯътадилмаъност:

Моҳ чун чеҳраи зебои ту нест...

Мушк чун зулфи дилорои ту нест.

Авҳадуддини Анварӣ

Осори хавфу фазаъ дар башараи ёрони худ мушоҳида кард. (“Равзатуссафо”).

Рӯй зи меҳроб кай кардӣ... агар на дар биҳишт...

Бар умеди нону деги ғалъву ҳалвост.

Носири Хусрав

Калимаҳои силсилаи муродифҳои “чашм, дида, нарғис” ва “Офтоб, Хуршед, Шамс” ба гурӯҳи сеюм мутаалиқанд... чунки “Офтоб” луғати мӯътадилмаъно ва умумиистеъмолист, вале “Хуршед” ва “Шамс” калимаҳои китобӣ буда, дар гуфтугӯи муқаррарӣ истифода намешаванд. Монанди ҳамин, “чашм” хусусияти умумиистеъмоли дорад... вале “дида” ва “нарғис” калимаҳои китобианд.

Калимаҳои муродифии “қад”-қомат”... “Зӯҳра-Ноҳид”-ро ба гурӯҳи чорум... яъне ба гурӯҳи муродифҳои дохил кардан мумкин аст... ки танҳо бо мавқеъ ва андозаи истеъмоли дараҷаи истеъмолашон фарқ мекунад халос. Ин гуна муродифҳо аз ҷиҳати ифодаи маъни фарқ надоранд.

Ба гурӯҳи панҷум муродифҳои мансубанд... ки ба қай аз маънои муродифии худ боз бо дигар калимаҳо низ қобилияти муродифшавӣ доранд. Масалан... калимаҳои силсилаи муродифии “пир... мӯйсафед... кӯҳансол”-ро ба ҳамин гурӯҳ дохил кардан мумкин аст. Ҳар кадоми ин калимаҳо дорои хусусияти сермаъноӣ буда... бо якдигар танҳо бо яке аз маънонашон муродиф мешаванд. Масалан... калимаи “пир” ба маънои солхӯрда... умрдида бо калимаҳои “мӯйсафед” ва “кӯҳансол” муродиф мешавад... аммо дар маънои саромади ягон равия (пири кор)... раҳнамои тариқат бо калимаҳои “шайх” ва “муршид” муродиф мешавад:

Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад...
Зи дониш дили пир барно бувад.

Абулқосими Фирдавси

Гар зи пеши худ бирони чун саг аз масҷид маро...
Сар зи ҳукмат барнадорам чун мурид аз гуфти пир.

Саъдии Шерозӣ

Аз фикрҳои фавқуззир маълум мегардад, ки муродифҳо аз якдигар бо яке аз хусусиятҳои фарқ мекунад, бинобар ин фикри дар забон мавҷуд будани муродифоти мутлақ дуруст нест.

Чи тавре ки дар боло ишора рафт, гурӯҳи калимаҳои муродифе, ки маъноҳои ба ҳам наздикро ифода мекунад, силсилаи муродифот номида мешавад. Дар силсилаи муродифот яке аз калимаҳо доираи истеъмоли васеъ дошта, дар матнҳои гуногун калимаҳои дигари муродифро иваз мекунад. Ин калимаро сарсилсила меноманд. Чунончи, дар силсилаи муродифоти "калон, бузург, азим, кабир" калимаи "калон" сарсилсила аст. Калимаҳои муродифӣ дар луғатҳо аз рӯи сарсилсила дода мешавад.

Муродифҳо асосан бо ду роҳ ба вучуд меоянд: 1) аз ҳисоби калимаҳои забони адабӣ ва шеваҳо, 2) аз ҳисоби калимаҳои вомӣ.

Роҳи аввали пайдоиши муродифҳо ба калимасозӣ, калимаҳои шевагӣ ва ҳодисаи вулгаризм, табу, эвфемизм марбут аст: а) калимасозӣ: далер-нотарс, шучоъатманд, диловар; калимаҳои шевагӣ: таъхир-ҳаял, бедона-вартиш, саран-хӯшаи ғалладона, уребча-сарбанд (рӯймоли кӯчак); б) вулгаризм: ошомидан-хӯрт кашидан, танбал-гардангафс; в) табу: мор-беном; каждум-ногуфтани; г) эвфемизм: мурдан-вафот кардан, фавтидан, аз дунё гузаштан

Роҳи дуюми пайдоиши муродифҳо ба калимаҳои вомӣ марбут аст. Як қисми калимаҳои вомӣ муродифҳои тоҷикӣ доранд, аммо баъзеи онҳо бо калимаҳои вомии дигар муродифанд: 1) тоҷикӣ-туркӣ (ӯзбекӣ): абрӯ-қош, деҳа-қишлоқ, посбон-қаравул, гунчишк-чумчук, дарафш-бигиз; 2) тоҷикӣ-арабӣ: хирад-ақл, доно-олим, душман-хасм, омӯзгор-муаллим; 3) тоҷикӣ-русӣ: рӯзнома-газета, миз-стол, курсӣ-стул, ронанда-шофёр; 4) арабӣ-туркӣ (ӯзбекӣ): микроз-кайчӣ, сипоҳ-қўшун, арӯс-келин; 5) русӣ-арабӣ: проект-лоиҳа, протсес-ҷараён, арифметика-ҳисоб

Хелҳои муродифҳо

Муродифҳо дорои хелҳои зерин мебошанд:

1. Муродифҳои мафҳумӣ (идеографӣ). Дар ин намуди муродифҳо мафҳуми умумии предмети ҳодиса ва аломати онҳо ифода меёбад: *иззат-бузургӣ, арҷмандӣ; далел - бурҳон, ҳуччат; макр - фиреб, ҳила ...*

2. Муродифҳои услубӣ. Муродифҳое, ки як предмети ҳодиса ва аломати онҳоро ном мебаранд, вале бо тобишҳои услубӣ фарқ мекунад: *бахт - саодат, иқбол; Офтоб - Хуршид, Шамс.*

Муродифҳои "Офтоб", "Хуршид", "Шамс" дар ифодаи номи ситора муродифанд, вале аз ҷиҳати дараҷаи истеъمول фарқ мекунад: "Офтоб" луғати муътадилмаъно, умумистеъмоли буда, "Хуршид" ва "Шамс" калимаҳои китобӣ ба шумор мераванд. Бинобар ин мо дар гуфтугӯи оддӣ "Офтоб баромад" мегӯем, ки ба ҳама фаҳмо аст. Аммо дар ин маврид "Хуршид ё Шамс баромад" гӯем хандаовар мебуд.

3. Муродифҳои калимагӣ-фразеологӣ. Дар ин намуди муродифот ибораҳои рехта ба воҳидҳои луғавӣ муродиф мешаванд: *пахта - тиллоӣ сафед, ошиқ шудан - дил додан, дил бохтан, барги сабз - ҳада.*

Масъалаи муродифро дар назар надошта, дар бораи услуби суҳанронӣ, ифодаи фикр - воситаҳои забон суҳанрондан мумкин нест. Услуб, сарфи назар аз гуногунӣ ва доираи амалиёти худ, аз доираи таркиби луғавӣ берун баромада наметавонад ва дар ҳама ҳудуд амалиёт мегузаронад. Калима ва ибораҳо ҳам вобаста ба шароит, вақт ва мавзӯ хусусиятҳои гуногуни услубӣ мегиранд. Вазифаи услуб интихоби калима, дуруст ва ба мавқеъ ифода кардани фикр бо воситаи калимаҳо мебошад. Ҳангоми интихоби калима аз силсилаи калимаҳои муродифот мавқеи истеъمول, обурани бадеӣ ва аз ҷиҳати ифоданокӣ таъсирироки будани он ба ҳисоб гирифта мешавад.

Хусусияти услубии муродифҳо бамаврид, дуруст кор фармуда шудани калима ва ибораҳо, аз онҳо ҳамчун воситаҳои баёнӣ ва тасвирии пуробуранг истифода бурдан мебошад. Ин гуна калимаҳо муносибати ҳиссию муассирӣ муаллифро нисбат ба шахси тасвиршаванда муайян менамоянд.

Муродифҳои чуфт

Нависанда ё мутакаллим бо мақсади тафсили маънӣ, таъкиди фикр ва пуртаъсиру қувватнок намудани баён аз муродифоти чуфт истифода мебарад. Муродифоти чуфт аксар аз ду калимаи наздикмаъно ташкил меёбанд. Калимаҳои таркиби муродифҳои чуфт маънои луғавии худро нигоҳ медоранд ва калимаи дуюм барои таъсириноку пурқувват намудани калимаи аввал мусоидат менамояд. Азбаски муродифоти чуфт ҳар дафъа бетағйир мавриди истифода қарор мегиранд, ба ибораҳои фразеологӣ шабоҳат доранд. Фарқи муродифҳои чуфт аз ибораҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо аз калимаҳои таркиб меёбанд, ки маънои луғавиашонро аз даст надодаанд. Чузъҳои муродифоти луғавии чуфт тавассути пайвандаҳои пайиҳами ва, -у (-ю, -ву) алоқаманд мегарданд: *Лекин барои нола ва шевон кардан хомӯш монд.* (С. Айнӣ). *Намеғӯем, ки боиси ин мочаро ҳаяҷони дил буд, боиси ин кор эҳсосоти дохили камбудию ноқисҳои анвои башар буд.* (Ч. Иқромӣ). *Фарёду фиғони ўро ношунида ангошта, бо ҳамон виқор ва тамкини аввалиашон ба роҳашон давом мекарданд.* (С. Айнӣ).

Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои мураккабе, ки чузъҳои нисбат ба якдигар муродифанд, дар як тартиб муродифи чуфт шуда меоянд: *Такудав ва тохтутози чандруза... ҳамаро чунон монда карда буд, ки аз мурда фарқашон намонда буд.* (С. Айнӣ). Баъзе муродифҳои чуфт бо муродифоти чуфти дигар хусусияти муродифӣ пайдо кардаанд: *фикру-андеша – фикру хаёл, фикру зикр, андешаю хаёл; қабру зулм – қабру қафо, қабру бедод, қафову ситам, зулму ситам ...* Дар ин ҳолат дар таркиби муродифоти чуфти дигар яке аз чузъҳои муродифи чуфти асосӣ такрор мешавад.

Муродифҳои хусусиятҳои зиёди услубӣ доранд. Ҳангоми нигориш истифодаи бамавриди онҳо аҳамияти калон дорад. Бо хусусиятҳои муҳими услубӣ чида шуда омадани муродифоти чуфт дар яке таркиб ҳодисаи нав нест. Ин гуна ҳодиса дар адабиёти классикӣ ҳам ба мушоҳида мерасад:

*Гиревону гирёну фарёдҳо,
Бирафтанд яқсар бар назди шох.*

• Абулқосими Фирдавсӣ

Ду чуфти муродифи дар як ҳолат ҳам муродифи якдигар шуда меоянд. Дар ин тарзи истифодаи муродифҳои чуфт такрори маъно ба назар намерасад, балки чунин тарзи истифода барои пурраю рӯшантар ифода кардани маънӣ

мусоидат менамояд: *оху воху нолаю афгон, дарду аламу андух.* (С. Айни). *Дар ин дам чашмони уро ашқҳои хашму газаб, сиришқҳои хашму ниқор гирифта буд.* (Х. Карим). *Гиряву зориҳои ту, нолаю фарёдҳои ту фоида надоранд.* (Ч. Икромӣ).

Мутазодҳо

Мутазодҳо яке аз категорияҳои муҳими луғавӣ буда, вазифаҳои гуногуни луғавӣ ва услубиро адо менамоянд. Мафҳуми мутазод ба маънои луғавии калимаҳо марбут аст. Калимаҳои мутазодӣ аз ҷиҳати маъно муқобили ҳамдигаранд ва дар матн низ ҳамин гуна вазифаро иҷро менамоянд¹. Калимаҳои гуногуншакли ифодагари мафҳум ва маъниҳои ба ҳам зид мутазод ном дорад. Одатан калимаҳое, ки мафҳуми сифатӣ доранд ва ё ба аломате ишора мекунанд, дорои мутазоданд. Масалан, калимаи “баҳор” ба “тирамоҳ” аз он сабаб мутазод мешавад, ки онҳо аломатҳои сифатии зид доранд, яъне аломати сифатии баҳор гул буда, аз он тирамоҳ хазон аст.

Калимаҳои мутазодӣ аз ҷиҳати пайдоиш ба ду ҷурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Калимаҳое мутазод мешаванд, ки баромади луғавиашон гуногун буда, решаи онҳо якранг нестанд: талх-ширин, бад-хуб, паст-баланд, гарм-сард, шод-маҳзун

*Эй маҳи хиргаҳнишин, аз рух барафкан пардаро,
Шод кун, охир, гаҳе дилҳои ғампарвардаро.*

Абдурахмони ҷомӣ

*Шукуфта боз бихандиду лутфи хандаи ӯ,
Нишот бо дили маҳзуни ошиқон овард.*

Убайди Зоконӣ

2. Калимаҳое хусусияти мутазодӣ доранд, ки онҳо воҳидҳои луғавии ҳамреша буда, тавассути пасванду пешвандҳои гуногун сохта шудаанд: *боирода-беирода, тавоно-нотавон, боақл-беақл, доно-нодон, боадаб-беадаб...*

*Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Зи дониш дили пир барно бувад.*

Абулқосими Фирдавӣ

¹ М. Муҳаммадиев. Очеркҳо оид ба лексикаи забони ҳозираи тоҷик, Душанбе 1968. С. 27-33; Қ. Тоҳирова. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе. 1967. С. 20-21.

*Таҳаммул кун, эй нотавон, аз қавӣ,
Ки рӯзе тавонотар аз вай шавӣ.*

Саъдии Шерозӣ

Мутазодҳо се хел мешаванд: мутазодҳои луғавӣ, мутазодҳои маъноӣ (семантикӣ) ва мутазодҳои услубӣ.

1. *Мутазодҳои луғавӣ.* Дар ин навъи мутазодҳо калимаҳо маъноӣ луғавӣ ба ҳам зидди худро берун аз матн низ нигоҳ медоранд: тар-хушк, паст-баланд, талх-ширин, сер-гурӯсна, арзон-қимат, пир-чавон, бисёр-кам ...

2. *Мутазодҳои маъноӣ (семантикӣ).* Мутазодҳои маъноӣ мутазодҳоеанд, ки дар онҳо айни як калима маъноҳои ба ҳам зидро ифода мекунанд. Чунончи, калимаи "бебаҳо" маъноҳои мутазодӣ дорад: бебаҳо-қимат; бебаҳо-беарзиш (қимате надорад), ё ки сазо-сазовор; сазо-чазо ва монанди инҳо.

*Сикандар бифармуд, к-орад шитоб,
Сазои набишта нависад чавоб.*

Низомии Ганҷавӣ

*Ҳоли дил медонад он шӯху тағофул мекунад,
Ин сазои он, ки сирри ишқро изҳор кард.*

Бадриддини Ҳилолӣ

3. *Мутазодҳои услубӣ.* Гоҳо дар нигориши суҳанварон калимаҳои гайримумтазодӣ дар матн зидмаъно мешаванд, ки ин навъи мутазодҳоро мутазодҳои услубӣ меноманд. Масалан, калимаи "зард" аслан мутазодӣ "сурх" нест, вале дар нигориши нависанда мутазод кунанд дар аломати солимӣ мебошад: Ранги зард ба рӯи сурх, ҳазинӣ ба коҳ-коҳи баланд бадал шуд. (Ҳ. Карим).

Мутазодҳоро аз нуқтаи назари ифодаи мафҳумҳои сифатӣ ва ё аломатҳои сифатӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

а) Мутазодҳое, ки мафҳуми ҳодисаҳои табииро ифода мекунанд: *рӯшноӣ-торикӣ, гарм-хунук, гармӣ-хунукӣ, тар-хушк, шукуфтани-пажмурда шудан...*

б) Мутазодҳое, ки ҳолат ва фаъолияти инсонро ифода мекунанд: *чавонӣ-пирӣ, сиҳат-бемор, зинда-мурда, пурзур-заиф, хушбахти-бадбахти, фаъоли-танбалӣ, чавон-пир...*

в) Мутазодҳои ифодагари мафҳумҳои замонӣ: *шаб-рӯз, зимистон-тобистон, пагоҳӣ-беғоҳӣ, барвақт-бевақт, рӯзона-шабона, пеш-баъд...*

г) Мутазодҳое, ки сифат ва хислатҳои гуногуни предметҳоро мефаҳмонанд: *калон-хурд, сафед-сиёҳ, нағз-*

бад, ширин-талх, рост-дурӯғ, арзон-қимат, маст-хушёр, сер-гурусна, далер-тарсончак, шердил-буздил ...

ғ) Мутазодҳои ифодакунандаи мафҳумҳои марбути ҳиссиёт, кайфият ва ба зуҳури онҳо вобаста: *дӯст-душман, муҳаббат-нафрат, эҳтиром-танаффур, зиндадили-маъюси, хурсандӣ-ғамгинӣ, бадӣ-неки ...*

д) Мутазодҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун: *дур-наздик, васеъ-танг, ғафс-борик, шимол-чануб, шарқ-ғарб, боло-поён, ин ҷо-он ҷо, пеш-ақиб ...*

Мутазодҳоро аз ҷиҳати сохт ба ҳелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Мутазодҳои содда: гарм-хунук, тез-суст, нек-бад, тар-хушк, шаб-рӯз....

2. Мутазодҳои сохта: босавод-бесавод, барвақт-бевақт, дӯстӣ-душманӣ, пагоҳӣ-бегоҳӣ, бадӣ-неки, хурсандӣ-ғамгинӣ, шабона-рӯзона ...

3. Мутазодҳои мураккаб: хушбахт-бадбахт, шердил-буздил, серҳосил-камҳосил, зиндадил-мурдадил....

Мутазодҳо дар нигориши воқеа ва ҳолатҳои муҳолиф чун воситаҳои муҳими услубӣ мавриди истифода қарор мегиранд: *“Худовандо, ту, ки тавонистӣ Савринисо барин духтари малоиксифат ва паричеҳра офаридӣ, чаро ба падари вай ин қадар хислатҳои ғайриинсониро додӣ? Чаро ин фаришта, вай шайтон? Чаро ин парӣ, вай дев? Чаро ин ҷон, вай аҷал? Чаро ин тимсоли накӯӣ, вай намунаи бадӣ? (Ҷ. Икромӣ). Дар ин порча калимаҳои муродифии ҷон-аҷал, фаришта-шайтон, дев-парӣ, малоиксифат-ғайриинсонӣ... чун воситаҳои муқобилгузори вазифаҳои муҳими услубиро иҷро намуда, ба тасвири нависанда обуранги бадеӣ бахшидаанд.*

Мутазодҳо дар таркиби зарбумасалу мақолҳо ва ибораҳои фразеологӣ низ чун воситаи услубӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: *булбул аз хонаи акка, сер ҷӣ парвои гурусна, аз дарё қатра, душмани доно беҳ аз душмани нодон, адабро аз беадаб омӯз, доно донаду пурсад, нодон надонаду напурсад...*

Ҳамин тавр, мутазодҳо ду ва ё зиёда калимаҳои мебошанд, ки дар онҳо маъно, ҳолат, хислат, сифати предмет ва амалиёти он ба тарзи муқобилгузори ифода карда мешаванд.

Мутазодҳои ҷуфт

Мутазодҳои ҷуфт бо мақсади аниқу рӯшан ва амиқ ифода намудани ихтилоф ал калимаҳои мутазодӣ тавассути

пайвандакҳои пайваस्तкунандаи *ва*, - *у* (-*ю*, -*ву*) ташкил ёфта, чун воҳидҳои фразеологӣ ҳар дафъа дар як шакл мавриди истифода қарор мегиранд. Фарқи мутазодҳои чуфт аз воҳидҳои фразеологӣ дар он аст, ки дар таркиби мутазодҳои чуфт маънои луғавиашонро нигоҳ доштани калимаҳост: *Дар дили ӯ андӯх ва шодӣ. дар сари ӯ хаёлҳои ширин ва талх ва дар рагу пайи ӯ хунҳои қаҳру ғазаб ҷавлонанд.* (С. Айний). *Хешу табори ӯ, ки аз деҳоти дӯру-наздиқ омада буданд, ҳоло фикри бозгаштан надоштанд.* (С. Улуғзода). *Ишқ дороиву нодорӣ, фарқи наҷодӣ ва мазҳабро намедонад ва эътироф намекунад.* (Р. ҷалил).

Дар ҳолати чида шудани мутазодҳои чуфт пайвандаки “*ва*” ду ва зиёда чуфтҳои бо ҳам мепайвандад: *Зану мард, пиру ҷавон, ва хурду калони ин деҳаи бузург.... ҳамагӣ ба болои бомҳо баромада, чуввосзанон фарёд мекашиданд.* (С. Айний). Доираи истифодаи пайвандаки “*ва*” дар назм барои пайвастани мутазодҳои чуфт ва чузъҳои онҳо нисбат ба қаринааш -*у*(-*ю*, -*ву*) хеле маҳдуд аст. Дар баъзе мутазодҳои чуфт ҷои чузъҳо устувор нест. чузъҳои мутазодҳо ҷои ҳамдигарро иваз кунанд ҳам, маънои мутазодии онҳо бетағйир мемонад:

*Рафт он ки мудом дар ҳаёташ,
чангид миёни обу оташ.*

Абдусалом Деҳотӣ

*Ҳар касе ки шавад зи ҷонаш сер,
Оташу об яке бозичаест.*

Ансорӣ

чузъҳои баъзе чуфтҳои мутазодӣ тавассути пайвандаки ҷудоии ё ... ё пайваст мешаванд: *ё ҳаёт ё мамот; ё марг ё ҳаёт.*

Мутазодҳои чуфт на танҳо ба маънои аслий, балки ба маънои маҷозӣ низ истифода мешаванд: *пастию баландиҳои роҳ (аслий) – пастию баландиҳои зиндагӣ (маҷозӣ); рӯзҳои гарму хунук (аслий) – дуоҳои гарму хунук (маҷозӣ); Зиёданисо баъди он воқеа аз ҷойҳои дуру наздиқ дуохонҳои “зӯр” суроғ карда, ба нону ҳалво ҳар гуна дуоҳои гарму хунук хонда оварда ба писару келинаш меҳуронд.* (Абдусалом Деҳотӣ).

Мутазодҳо ба ғайр аз калимаҳои муқобилмаъно будан чун яке аз воситаҳои услубӣ дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд:

Бихандад лола бар сахро ба сони чехраи лайло
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Замину замону макон офарид,
Тавоноию нотавон офарид.

Абулқосим Фирдавӣ

Хуб буд, бад буд, ҳар чӣ ҳам бошад, рӯзхое, ки ҳамро
ту гузаронидам, дар ҳаёти бадбахтонаам аз рӯзх
дурахшонам ва хушбахтам мешуморам. (Ҳ. Карим).

Савол ва супоришҳо

1. Чӣ гуна калимаҳоро якмаъно меноманд? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
2. Калимаҳои якмаъно чанд вазифа доранд? Вазифаҳои онҳоро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
3. Дар бораи калимаҳои сермаъно чӣхоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
4. Сермаъноӣ чӣ гуна ҳодиса аст? Мисол гӯед.
5. Ҳамгуна чист? Фикратонро бо мисолҳо намоед.
6. Фарқи ҳамгунаҳо аз калимаҳои сермаъно дар Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
7. Роҳҳои пайдоиши ҳамгунаҳоро бо мисолҳо диҳед.
8. Қадом калима ва шаклҳои мушобеҳи ҳамгунаҳоро медонед? Номбар кунед.
9. Омограф чист? Фикратонро бо мисолҳо намоед.
10. Дар бораи омофонҳо фикратонро гӯед ва мисолҳо оред.
11. Ба оморҳои маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
12. Пароним чист? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
13. Чӣ гуна калимаҳоро муродиф меноманд? Мисолҳо гӯед.
14. Роҳҳои пайдоиши муродифотро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
15. Аз рӯи хусусиятҳои ифодакунии маъниҳо муродифотро ба чанд гурӯҳ ҷудо мешаванд? Ҳар як гурӯҳро шарҳ диҳед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

16. Кадом хелҳои муродифҳоро медонед? Ба ҳар кадом хели муродифот мисолҳо гӯед.

17. Ба муродифҳои чуфт маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

18. Мутазод чист? Мисол гӯед.

19. Роҳҳои пайдоиши мутазодҳоро гӯед. Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.

20. Кадом гурӯҳҳои мутазодиро медонед? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

21. Мутазодҳо аз ҷиҳати сохт чанд хел мешаванд? Номбар кунед.

22. Ба мутазодҳои содда, сохта ва мураккаб маълумот диҳед. Мисол гӯед.

23. Мутазодҳо чанд хел мешаванд? Номбар кунед.

24. Мутазодҳои луғавӣ чист? Мисолҳо гӯед.

25. Ба мутазодҳои маъноӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

26. Мутазодҳои услубӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.

27. Ба мутазодҳои чуфт маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

Намунаи саволҳои тести

1. Дар кадом ҷавоб 2 Калимаи “шаст” ба кадом калимаи якмаъно гурӯҳи калимаҳо мансуб оварда шудааст?

А) чашм

В) лаб

С) забон

Д) қасида

Е) рӯй

А) вомӣ

В) ҳамгуна

С) муродиф

Д) сермаъно

Е) мутазод

3. Калимаи “омад”, ки асоси замони гузаштаи феъли “омадан” асту ба вазифаи исм ҳам омада метавонад ба кадом гурӯҳи калимаҳо мансуб аст?

А) ҳамгуна

В) омограф

С) омофон

Д) омоформ

4. Дар кадом ҷавоб калимаи сермаъно дода шудааст?

А) рубой

В) газал

С) сар

Д) қасида

- Е) пароним
5. Кадом калима ба як навъи мутаозодҳо мансуб аст?
- А) себ
В) нон
С) хона
Д) сазо
Е) бом
- Е) ҳамён
6. Калимаи “атлас” (маҷмӯи харитаҳо)-ро ба кадом гуруҳи калимаҳо дохил кардан мумкин?
- А) мутаозод
В) омограф
С) омофон
Д) омоформ
Е) пароним
7. Кадом муродифи “харсанг” аст?
- А) савр
В) хут
С) ҳамал
Д) саратон
Е) акраб
8. Дар кадом ҷавоб пароними калимаи “сарф” оварда шудааст?
- А) барра
В) барф
С) жарф
Д) сарф
Е) нофа

Фасли чорум **Калимаҳои асли ва вомӣ**

Маълум аст, ки барои ифодаи мафҳум ва предметҳои нав калимаҳои нав ба вучуд меоянд. Калимаҳои нав на танҳо дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти дастурии ҳуди забон пайдо мешаванд, балки дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар низ гирифта мешаванд. Аз ин ҷиҳат таркиби луғавии забони тоҷикиро ба ду гуруҳи луғавӣ ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои асли, 2) калимаҳои вомӣ.

Калимаҳои асли. Ба гуруҳи калимаҳои асли ҳамаи калимаҳои аслии забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Асоси таркиби луғавии забони тоҷикиро калимаҳои аслан тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки муҳимтарин хусусиятҳои онҳо чунин аст:

1. Калимаҳои аслии забони тоҷикӣ калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ ба забонҳои ғарбии эронӣ баробар таалук доранд: *пой, чашм, гӯш, забон, талх, ширин, сафед, панҷ, ман, рав, соз, пеш, пас* ва монанди инҳо (ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони форсии имрӯза баробар истифода мешаванд).

2. Калимаҳое, ки ба забонҳои қадимаи эронӣ мансубанд, ҳоло дар забони тоҷикӣ дар истеъмоланд: *нағз,*

оғоз, чуғз, палонч, кат, руд, ва монанди инҳо аз забони суғдӣ боғӣ мондаанд.

3. Калимаҳое, ки асосан тавассути воситаҳои луғавӣ ва дастурии худи забони тоҷикӣ ба вучуд омада, мувофиқи меъёри таърихии инкишофи забон такмил ёфтаанд: *хурд, калон* (дар забони тоҷикӣ), *кучак, бозорг* (бузург) дар забони адабии форсӣ, *модаркалон* (тоҷикӣ), *модарбозорг* (форсӣ).

Ҳамин тавр, калимаҳои асли таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил дода, хоси савтиёт ва табиати забони тоҷикӣ мебошанд.

Калимаҳои вомӣ. Калимаҳои аз забонҳои дигар бевосита ё бавосита дохилшударо калимаҳои вомӣ меноманд. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои аз забонҳои гуногун воридгашта ба назар мерасанд. Калимаҳои аз забонҳои *юнонӣ* (алмос, сим (нуқра), марворид, pista, зумуррад, лаган, наргис, калид, лангар...), *лотинӣ* (қайсар, эсербол, истабил), *ҳиндӣ* (ош, бабр, карбос, кофур, шағол, ҷангол, ҷўғӣ, нилуфар, ҳалоҳил...), *хитойӣ* (ҷой, чинӣ) ва монанди инҳо дохилшуда зиёд нестанд. Теъдоди калимаҳои аз забонҳои арабӣ, туркӣ (ӯзбекӣ) ва русӣ воридшуда хеле зиёданд.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роҳ ворид мегарданд: а) бевосита, б) бавосита.

Калимаҳои вомии бо роҳи бевосита воридгашта калимаҳоеанд, ки аз як забон ба забони дигар бевосита гузаштаанд. Масалан, *калимаҳои талаба, халқ, суръат; қурут, кишлоқ, тўй; завод, ясли, радио* ва монанди инҳо аз ҳамин қабиланд.

Калимаҳои вомии бо роҳи бавосита дохилшуда калимаҳое мебошанд, ки аз як забон ба забони дигар тавассути забони дуюм (миёнарав) ворид шудаанд. Чунончи, калимаҳои футбол, волейбол, баскетбол, аз забони англисӣ; опера, банк, бензин, аз забони италянӣ; штаб, орден, балет аз забони немисӣ бо воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд. (Шарифов М. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ. Душанбе, 1984).

Калимаҳои вомии арабӣ

Аз забони дигар воридшавии калимаҳо ҳодисаи мураккаби забонӣ буда, на танҳо ба эҳтиёҷи забони вомгир, балки ба ҳодисаҳои таърихӣ, мавқеи ҷуғрофӣ, ҳаёти илмӣ маданӣ, сиёсӣ, тижорат ва ғайра низ марбут аст. Чунончи, қараёни воридшавии калимаҳои вомии арабӣ, бешубҳа, ба

ҳодисаи истилои Осиёи Марказӣ вобаста аст, зеро ки арабҳо дар мамлакатҳои забткардашон дини ислом ва забони арабиро зӯран ҷорӣ мекарданд. Ин маънӣ мувофиқи нишондоди сарчашмаҳои таърихӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр боз ҳам вазнинтар гузаштааст, зеро дар аввалҳои истилои арабҳо мардуми маҳаллӣ ба зоҳир исломро қабул карда, ботинан бутпарастӣ мекарданд. Бинобар ин *Қутайба чунин савоб дид ва аҳли Бухороро фармуд, ки то як нима аз хонаҳои худ манзилҳои худро ба аъроб доданд, то аъроб ба эшон махлут бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд.* Ин ҳолат, ки дар давоми ду асри ҳукмронии арабҳо идома дошт, бетаъсир намонд. Чунон ки мебинем, дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик калимаҳои зиёди арабӣ мавҷуданд, ки тавассути забони арабӣ ворид гаштаанд. Баъд аз арабҳо ҳам забони арабӣ дар Мовароуннаҳр то охири асри XIX ва аввали асри XX ба сифати забони супоришоти динӣ, дар таълими мадраса ва берун аз он боғӣ монд. Зиёда аз ин, азбаски дар асрҳои VIII-X забони арабӣ ба дараҷаи забони давлатӣ расида буд, дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ, ҳам асарҳои илмӣ, таърихӣю бадеӣ эҷод намудан, тарҷумаи асарҳо ва китобат кардан расм шуда буд. Аз ҷониби дигар, аз асри XI сар карда баъзе намояндагони илму адаб бе ҳеч зарурату эҳтиёҷи забон ва талаботи услубӣ калимаву ибораҳои арабиро бо он таманно, ки гӯё чунин калимаву ибораҳо ба асарҳояшон тобиши шукӯҳу дабдаба мебахшида бошад, истеъмол мекарданд. Дар натиҷа калимаҳои арабӣ, аз як тараф, аз рӯи эҳтиёҷи табиӣ забон ворид мешуда бошанд, аз тарафи дигар, бидуни эҳтиёҷи табиӣ забон ворид мешуданд. Аз ин рӯ, як миқдор калимаҳои вомии арабӣ, ки қобили умумишавӣ набуданд, аз истеъмол соқит гаштанд. Пас аз инқилоб ҳамон қисми калимаҳои вомии арабӣ боғӣ монданд, ки қобили умумишавӣ буданд ва забони тоҷикӣ мувофиқи эҳтиёҷоти табиӣ худ онҳоро аз худ кардааст: *мавҷ, мавҷуд, дахл, дохил, зикр, мазкур, зулм, мазлум, макр, либос, ҳаёт, манзил, матоъ, мабдаъ, маблағ, мавзун, мавзӯ, модда, монеа, шавқ, шакл, шарбат, шарҳ, шафақ, шеър, шикоят, сарфа, сатр, субҳ, сафар, саҳифа, саховат, сақф, саҳеҳ, симо, синф, сифат, соат, сабр, исбот, соид* ва монанди инҳо. Баъзе калимаҳои арабӣ ба дараҷае аз худ шуда забонзад гаштаанд, ки арабӣ будани онҳо қариб ҳис карда намешавад: *фиқр, ҳаёл, матбаа, мубтадо, котиб, одоб, адаб, адабиёт, ташвиқот, таркибот, мавҷудот, тадқиқот, фаҳм, фаросат, ҳақ, ҳуқуқ* ва монанди инҳо.

Калимаҳои вомии арабӣ дар забони тоҷикӣ азхудшавии савти (овози), дастурӣ ва луғавиро паси сар кардаанд:

Азхудшавии савти (овози). Забони вомгир ба калимаҳои вомӣ бетараф наменонад. Савтиёт ва табиати овозии забони вомгир ба савтиёту табиати овозии забони вомдеҳ на дар ҳама ҳолат мувофиқат мекунад, бинобар ин калимаҳои вомӣ, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати овозӣ (савти) азхуд мешаванд. Калимаҳои вомии арабӣ низ аз ҷиҳати савтиёт ба меъёри талаффузи забони тоҷикӣ мувофиқат кардаанд:

1. Дар забони арабӣ чор овози "з" (ظ, ض, ذ, ز) се овози "с" (س), ду овози "т" (ط, ظ) ва "х" (خ) мавҷуданд, аммо дар забони тоҷикӣ ин овозҳо бо овози тоқа дода мешаванд: з, с, т, ҳ. Масалан *عشيب* сабаб, *صغير* - сағир, *ثواب* - савоб.

2. Пасванди арабии -о (-а) дар аксари ҳолатҳо навишта намешавад. Масалан *عشيرة* - ғанимата дар забони тоҷикӣ дар шакли "ғанимат" мавриди истифода қарор гирифтааст.

*Кисабур он хоб ғанимат шумурд,
Омаду аз киса ғанимат бибурд.*

Низомии Ганҷавӣ

3. Ҳамсаҳои ҷарангноки *ع* дар аввали калима бо садонокҳои ҷудогона (а, и, у, о) ифода мегардад. Дар ин ҳол ҳамсадои *ع* навишта намешавад: *عريضة* - ариза, *عزير* - азиз, - илм, *عبرت* - ибрат, *عشو* - узв, *عنصر* - унсур, *عادت* - одат, *عاقبة* - оқибат. Ин ҳамсадо дар байни садонокҳо дар мубайни калима низ навишта намешавад: *مساعدة* - соат, *معلم* - муаллим ...

4. Баъзе тағйироти овозӣ бо алифи аввали калима (пеш аз овозҳои *ع* дар имлои ҳамза (>) ва алифи мақсӯра) низ рух додааст: *اعصاب* - эътибор, *استعمال* - истеъмол; *اثير* - асир, *لوا* - ливо; *حش* - ҳатто, - аъло ...

Азхудшавии дастурӣ. Калимаҳои вомии арабӣ аз ҷиҳати дастурӣ (хусусан сарфӣ) низ азхуд шудаанд:

1. Калимаҳои вомии арабӣ дар калимасозӣ хусусиятҳои забони тоҷикиро қабул карда, бо пешванду пасвандҳои забони тоҷикӣ дар сохтани калимаҳо истифода мешаванд: бетараф, бесабаб, бесабр, боадаб, ҳамфикр, ҳамсӯҳбат, ҳамсинф, ҳамраъӣ, ноҳақ; меҳнатӣ, адабӣ, ташкилӣ, қарибӣ, ғамгин, ақлнок, баҳснок, хизматгор, расмӣ, боақлӣ, ҳамфикрӣ, бетачрибагӣ, бовафой, баркамолӣ, бетадбирӣ, ноҳақона, босуботӣ

2. Воҳидҳои луғавии арабӣ дар ифодаи шумораи чамъ пасвандҳои чамъбандии тоҷикӣ қабул мекунанд: *талабагон, муаллимон, адибон, гуломон, халқҳо, хаймаҳо, мактабҳо ...*

3. Чамъи шикаста дар забони тоҷикӣ баъзан аз эътибор соқит мегардад ва калима бо пасванди тоҷикӣ чамъ баста мешавад: *ҷад-аҷдод-аҷдодон; хабар-ахбор-ахборҳо; узв-аъзо-аъзоён..* Аз ҳаннот халоскунанда будани ширкатро *аъзоён фаҳмида гирифтанд.* (С. Айни).

4. Калимаҳои вомии арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ дар як таркиб омада калимаҳои мураккаб сохтаанд: *ғазаболуд, девсиришт, ҳаваскор, хайрхоҳӣ, хушҳаво, шифобахш, мактабча, сармуҳаррир, ватанпарвар, рӯйхат, хушҳол, навқалам, сулҳдӯст, насихатомез...*

5. Калимаҳои вомии арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ дар корбасти муродифоти ҷуфт истифода шудаанд: *амру фармон, ғаму андӯх, авҷу барор, тавбаю зорӣ, ақлу хуш ...* Дар забони тоҷикӣ муродифоти ҷуфти аз калимаҳои вомии арабӣ корбастшуда низ мавҷуданд: *бахсу мунозира, хулқу атвор, қарзу қавола, хабару маълумот ...*

6. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ баъзе мугазодҳои ҷуфте, ки аз калимаҳои вомии арабӣ ташкил ёфтаанд ба назар мерасад: *сағиру кабир, хайру шар, муқобилу тарафдор*

7. Калимаҳои вомии арабӣ ба сифати ҳиссаи номии феълҳои таркибӣ истифода гаштаанд. Масалан, калимаҳои вомии арабии *таҳрир, ихтиёр, идора, истироҳат, ишора, тақдир, илова, ғайрат, саёҳат, қаноат, муттаҳид, маҷбур, мустақил, зиёд, шоҳид, дохил, ғолиб, ғоиб, тобеъ, тасдиқ, иҷора, истифода, истиқбол, изҳор, эълон, интиҳоб, табрик, тамом, ва ҳамин қабил* калимаҳои зиёд бо феълҳои ёридиҳандаи *"кардан", "намудан"* ва бо дигар феълҳои тоҷикӣ ба ҳам омада феълҳои таркибии номӣ месозанд: *таҳрир кардан, ишора кардан, илова намудан, тасдиқ намудан, тақдир шудан, мустақил шудан, шоҳид шудан, интиҳоб гардидан...*

Як қисми калимаҳои вомии арабӣ дорои муродифҳои тоҷикӣ мебошанд: *қалб-дил, хасм-душман, ҳарб-чанг, ақл-хирад, ҷом-қадаҳ, саид-хушбахт, нафъ-суд, само-осмон, фиروق-ҷудой, ҷасад-пайкар, Қамар-Моҳ, комил-пурра, сомеъ-шунаванда, воқиф-огоҳ, начм-ситора, иморат-бино...*

Азхудшавии луғавӣ. Қисми зиёди калимаҳои вомии арабӣ дар забони тоҷикӣ маънои луғавиашонро нигоҳ доштаанд: *ақл, фикр, китоб, эҳтиром, тасаввур, тараққӣ, инкишоф....* Қисми дигари калимаҳои арабӣ аз ҷиҳати луғавӣ

аз худ шуда, маъноҳои луғавиашонро танг ё васеъ кардаанд. Баъзе калимаҳои вомии арабӣ тағйири маъно кардаанд. Масалан, калимаи “раият” аввал ба маънои чаранда, пода кор фармуда шуда, баъд ба маънии тобеон, зердастон маъмул гаштааст. Ин калима дар забони тоҷикӣ ба маънои халқ, мардум, одамон истеъмом мегардад. Калимаи “авқот”, ки шакли ҷамъи калимаи “вақт” аст, дар забони тоҷикӣ ба маънии “хӯрок” кор фармуда мешавад. Монанди ҳамин, калимаи “қоил”, ки дар забони арабӣ ба маъно гуянда мустаъмал аст, дар забони тоҷикӣ ба маънии иқроршаванда, “мӯътақид” мавриди истифода қарор гирифтааст (қоил шудан – иқрор шудан).

*Гуруҳе хоксоронем сар дар пият афканда,
На роҳи ақро лоиқ, на дарди ишқро қоил.*

Исмти Бухорой

Калимаҳои вомии арабӣ назар ба калимаҳои вомии аз забонҳои дигар воридгашта зиёданд. Онҳо аз калимаҳои тоҷикӣ бо хусусиятҳои зеринашон фарқ мекунанд:

1. Як қисми калимаҳои арабӣ дар таркибашон ҳамсадои халқии “ъ” доранд: баъд, раъд, суръат, ваъда, шамъ, манъ, монёъ, мавзӯ...

2. Қисми дигари ин гуна калимаҳои вомии арабӣ артикли муайянии -ал (-ул, -уш, -ус-) доранд: алқараз, алвидоъ, дастуруламал, Мовароуннаҳр, ҳабибуссияр, маликушшаро, “Равзутуссафо”...

3. Дар як миқдор калимаҳои вомии арабӣ баъзе ҳамсадоҳои таркиби онҳо ташдид қабул кардаанд: аввал, аммо, ҷаббор, шиддат...

4. Баъзе калимаҳои вомии арабӣ дорои ҳам садонок ва ҳам ҳамсадоҳои ташдиднок мебошанд: таачҷуб, таассуф, тааллуқ, тааддӣ, тааммул...

5. Зарфҳои, ки аломати фатҳа-танвин мегиранд: саҳван, ҳатман, ҷиддан, шартан, қасдан, хусусан, умуман...

6. Дар забони арабӣ шаклҳои гуногуни як калима маъноҳои ҷудогона доранд: шеър – ашъор, шоир, шоира; илм – таълим, олим, муаллим; хабар – ахбор, мухбир; китоб – котиб, мактаб, мукотиба...

7. Калимаҳои, ки пасванди ҷамъбандии арабӣ доранд: -от (-ёт, -вот, -ҷот); -ин (-ун, -юн); айн: ташкилот, нашриёт, муаллимин, инқилобиюн, тарафайн...

8. Калимаҳои, ки бо пешванди ма-, му-, -ист меоянд маҳбуб, мактуб, маҳмуд, муаллим, муҳаббат, муқаррам,

истисвоб, (савоб шумурдан, писандидан), истеъдод, истеҳком, истеҳсол, истиклол...

9. Гуруҳи дигари калимаҳои вомии арабӣ бо пасванди -ат (ят) меоянд: кудрат, зиддият, истиклолият, чамъият...

Калимаҳои вомии арабиро аз рӯи маъноӣ лугавӣ ва мавқеи истеъмолашон ба соҳаҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Истилоҳҳои иҷтимоӣ сийёсӣ: давлат, мамлакат, маъмурият, иттифоқ, ислоҳот, миллат, малик, амир, арбоб, синф, малика...

2. Истилоҳҳои марбути адабиёт ва санъат: адабиёт, адиб, байт, ғазал, муболиға, маснавӣ, рубоӣ, қисса, ҳикоя, шеър, қитъа, ташбеҳ, тавсиф, маҷоз, киноя, муқобила, назм, наср, матн, танқид, мунаққид, муҳаррир, қофия, арӯз, асар, расм, тасвир, наққош, нақш, маданият, санъат, сурат, ҳофиз, машшоқ, сахна, ҳайкал, ҳаррот, ва ғайра.

3. Калимаҳои ба ҳуқуқшиносӣ вобаста: ҳақ, ҳуқуқ, вакил, қозӣ, ҳукм, ҳоким, маҳкама, мусодира, ширкат, ғорат, қарор, мулозим, хизмат, сулҳ, ҷиноят, шохид, маҷлис, муҳофиз, шикоят, ариза, даъво, муурофия, далел, моҷаро, эътироз, танбеҳ, ахлоқ...

4. Калимаҳои марбути соҳаи маориф, маданият ва таълиму тарбия: таълим (савод, ҳарф), хат, мактаб, тарбия, китоб, муаллим, талаба, толиба, дарс, маориф, маданият, ахлоқ, интизом, тартиб, маърифат, имтиҳон, малака, нашр, нашриёт, матбаа, муаллиф, рисола, куллиёт, ҷилд ва монанди инҳо.

5. Истилоҳҳои илмӣ: амалиёт, назария, таълимот, ихтисос, асос, манфӣ, мусбат, мавзӯ, истилоҳ, мунозира, тадқиқ, дақиқ, тадқиқот, асос, ислоҳ, лоиха, кашф, мантиқ, мазмун, услуб, олим, тафаккур, шуур, мундариҷа, инъикос, шакл, фикр, ҳиссиёт, таҳлил ва ғайра.

Ҳамин тавр, калимаҳои вомии арабӣ дорои хусусиятҳои забонии хоса буда, аз рӯи эҳтиёҷи забони тоҷикӣ ворид гаштаанд ва соҳаҳои гуногуни ҳаёти халқи тоҷикро фаро гирифтаанд.

Калимаҳои вомии туркӣ (ӯзбекӣ)

Ҷаъи таърихи ки ишора рафт, ба забони вомгир воридшавии калимаҳои забони вомдеҳ ҳодисаи мураккаб буда, ба муносибатҳои гуногуни тарафӣ марбут мебошад. Аз ин рӯ, унсурҳои лугавии забони ӯзбекӣ дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ ҳамчун нақши муносибатҳои тӯлонии таърихӣ, сийёсӣ,

маданӣ, тичоратӣ ва мавқеи ҷуғрофии ин ду халқ арзи вучуд доранд. Хусусан, муносибатҳои ҳамсоягӣ, ҳамватанӣ, умумияти шароити зист ва дар як қатор маҳалҳо дузабонӣ будани аҳоли (билингвизм) барои воридшавии калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ мусоидат намудааст. Муаррихи номи тоҷик Ғафуров Б. Ғ. Дар хусуси муносибатҳои гуногуни ин ду халқ чунин навиштааст: "Хусусан тоҷикон ва ӯзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ӯзбекон аз сарвати маданияи халқи тоҷик баҳраманд мегарданд, ҳамин тариқа тоҷикон низ аз комёбиҳои маданияти халқи ӯзбек Ғайзоб буданд; хусусияти маданияти моддӣ, урфу одат, санъат ва ҳунарҳои халқи тоҷикон ва ӯзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад.

Таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин давраи асримиёнагии ин ду халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яқсон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқӯъ пайваستاаст¹. Дар асрҳои аввал забон, адабиёт ва маданияти тоҷикон нисбат ба халқҳои дигари ин сарзамин хеле инкишофёфта буд, ки забони дарӣ-тоҷикӣ забони давлатӣ ва барои ӯзбекон ва туркзабонон ҳам забони умумӣ (эҷодӣ) ҳисоб меёфт. Баъдтар (аз асри XV сар карда) намояндагони илму адабиёт бо ду забон эҷод мекардагӣ шуданд. Ин хусусият то рӯзҳои мо давом дорад. Масалан, ба ду забон (тоҷикию ӯзбекӣ) эҷод намудани Абдурахмони ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Атоӣ, Гулханӣ, Муқимӣ, Садриддин Айни ва дигарон далели ин гуфтаҳост.

Воридшавии калимаҳои туркӣ ба забони тоҷикӣ хеле барвақт сурат гирифтааст. Масалан, калимаҳои вомии "тӯй", "хон", "қашшоқ", "қима" дар "Шоҳнома"-и Абулқосими Фирдавсӣ ва асарҳои дигар ба мушоҳида мерасанд:

*Чу баррасту омад Ҳангоми тӯй,
Чу парвин шудаш рӯю кун қир мӯй.*

*Ба ман дод 3-ин гуна дастор хон,
Ки бар ман Ҷаҳнофарино бихон.*

Абулқосими Фирдавсӣ

Дар адабиёти асрҳои XI-XII калимаҳои туркии хон, хоқон, тамго, илик, элхон...., дар асрҳои XIII-XIV калимаҳои туркӣ ва муғулии ого, яроқ, қадок, қудо, ярқу, қаровул, ёсомишӣ ва ғайра ба назар мерасанд. Аз асри XVI сар карда халқҳои тоҷику ӯзбек дар як сарзамин дар вазъияти дӯстиву

ҳамкорӣ умр ба сар мебаранд, ки ин маънӣ ба воридшавии калимаҳои вомии ўзбекӣ мусоидат кардааст: *ўрда, байрақ, қаймоқ, элак, юриш, қўшун, оқсаққол, бек, бегим, хоним, кушбегӣ, тўра, қамчин, қашав, қишлоқ, яйлоқ, йўрға, чуқур, қизик, қуллук, кундоқ, бутун, йурма, қилиқ, қуроқ, ямоқ, қудук, қашқа, қапқон, қурут, экизак, эрка, қайроқ, қуюқ, қалин, ихчам...*

Як миқдор калимаҳои ўзбекӣ пеш аз он ки дар осори хаттӣ қайд карда шаванд, дар забони гуфтугўй истифода шудаанд: *йигит, қилич, милтиқ, аралаш, бўрдоқӣ, қавурма, қавурдоқ, йўрға, аниқ, қимиз, ем, қутос, қавоқ, қош, келин, ирим, бой, босмачӣ, қўрбошӣ, оқподшоҳ* ва монанди инҳо. Қисми дигари калимаҳои ўзбекӣ тавассути манбаъҳои хаттӣ ба забони тоҷикӣ ворид гаштаанд, ки аксари онҳо ба калимаҳои кўхнашуда мансубанд: *тўқсабо, лашкарбошӣ тамғо, ярлиқ, элчӣ, хон, хоқон, бек, чопар* ва ғайра. Миқдори муайяни калимаҳои вомии ўзбекӣ тавассути предметҳои ифодакардашон ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд: *қаймоқ, қурут, қазӣ, талқон, қатлама, қотурма, улоқ, улав, қайроқ, кўчқор, қароқўл, қурбоққа, қуроқ, ямоқ, янтоқ, қабурқа, қавоқ, чоруқ, қапқон, қайчи...*

Як қисми калимаҳои вомии ўзбекӣ муродифҳои тоҷикӣ доранд: *қишлоқ-деҳа, қаровул-дидбон, посбон, қамчин-тозиёна, қайроқ-санги фасон, тўй-сур, қош-абру, йигит-чавонмард, аралаш-омехта, қавоқ-чигот, байроқ-парчам, қамиш-най, чумчуқ-гунчишк, елим-ширеш...*

Баъзе калимаҳои вомии ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ бо калимаҳои вомии арабӣ муродифанд: *узангу-риқоб, келин-арўс, яроқ-аслиҳа, қайчӣ-миқроз* ва монанди инҳо.

Калимаҳои вомии туркӣ-ўзбекӣ ҳам монанди калимаҳои вомии арабӣ мувофиқи савтиёту табиати забони тоҷикӣ ба тағйироти овозӣ дучор гашта, дар калимасозӣ истифода шуда ва тағйири маъно карда азхудшавии овозӣ, дастурӣ ва луғавиро паси сар кардаанд. Масалан, овози "о"-и забони ўзбекӣ ба овози "а"- забони тоҷикӣ мувофиқат кардааст: *тоға - таға, опа - апа, қоровул - қаровул, қовоқ - қавоқ, оқсоқол - оқсақол, қопқон - қапқон, байроқ - байрақ...* Баръакси ин ҳодиса низ ба мушоҳида мерасад: *тоға - таға, қурбақа - қурбоққа, қовурқа - қабурға...*

Калимаҳои вомии ўзбекӣ ба қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ мувофиқат намудаанд: *тамға-тамғагӣ, тамғагар, тамғадор, тамғадон, тамғазанӣ; чуқур - чуқурӣ; қаймоқ - қаймоқӣ, қаймоқхўри; қайроқ - қайроқсанг; тўй - тўёна, тўйхона; талқон - талқонбоб...*

Дар забони тоҷикӣ як қисми калимаҳои вомии ўзбекӣ қба ҳодисаҳои тангшавӣ ва васеъшавии маъно дучор гаштаанд. Калимаи “тўй” назар ба муродифи тоҷикиаш серистеъмом гаштааст, вале калимаҳои “бой” ва “оқсақол” маънои нав касб намудаанд ва ба маънои маҷозӣ низ истифода мешаванд. Баъзе калимаҳои вомии ўзбекӣ тағйири маъно кардаанд. Масалан, дар забони адабии ўзбек калимаи “қашқалдоқ” номи парранда – “говдара” аст, вале “қашқалдоқ” дар забони тоҷикӣ номи ҳайвон – даррандаи ба оилаи савсар мансубро ифода намудааст. Тамоман аз худ шудани калимаҳои вомии ўзбекиро аз он ҷо фаҳмидан мумкин аст, ки онҳо дар зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ низ ба назар мерасанд: *ба аспӣ бад сад қамчин, баъд аз тўй нақора, дуздҳо қароқчи задааст, ба оши тайёр бақовул...*

Дар таркиби калимаҳои ўзбекӣ аксар ҳамсадои “қ” дучор мешавад, ки он бештар дар аввал ва охири калимаҳо меояд. Ин ҳодиса дар талаффузи ин гуна калимаҳо як оҳангноки (сингармония) ба амал меоварад: *айлоқ, қадок, қайроқ, қишлоқ, қош, қотурма, қошуқ...* Истифодаи ҳамсадои “қ” дар мобайни калимаҳои вомии ўзбекӣ кам ба назар мерасад: *қучқор, оқсақол, тўқсабо, бўрдоқӣ...*

Калимаҳои вомии ба забони тоҷикӣ воридгаштаре ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Баъзе калимаҳои ифодагари хешу табор: *тағо, ака, ука, ака, она...*

2. Ном ва сифати баъзе узвҳо: *қабурқа, қавоқ, чакка, қош, ҷутур, қўтур...*

3. Номи баъзе таомҳо: *ўмоч, кўмоч, қотурма, қурут, талқон, қаймоқ, қазӣ, қимиз, қатлама...*

4. Номи баъзе асбобҳои рўзгор: *қошуқ, чумча, қайчӣ, сачоқ, қуроқ, қумғон, бўқча, чилим, ямоқ, чорук, тўқум, қилич, елим, ем, бигиз...*

5. Номи парранда, ҳашарот, ҳайвонот: *қуш, чумчуқ, қалдирғоч, шақилдоқ, қучқор, юрмон, қурбоққа, қароқул, ўрдақ, бўрдоқӣ...*

6. Номи рустаниҳо: *янтоқ, юнучқа, кўкнор...*

Баъзе калимаҳои вомии туркӣ-ўзбекӣ дар натиҷаи инкишофи ҳаёт ва тағйир ёфтани соҳти ҷамъиятӣ ба гурӯҳи калимаҳои таърихан маҳдудшуда гузаштаанд: *йиртиш, бой, оқсақол, бек, қўшбегӣ, юзбошӣ, босмачӣ, тўқсабо, эликбошӣ, мингбошӣ, хон, хоқон...*

Рўзе зиёфате батакаллуф сар кард, амлоқдор, раис ва амину оқсақоллонро даъват фармуд. (Садри Зиё.Наводири Зиёия). *Қўшбегӣ, аз даҳанаи Санҷоб, ки аз мавозеи*

муқаррари вилояти Хуросон аст, зоҳир шуд. (Нуриддини хиравӣ. "Фатҳнома"). Хоқонӣ назди хоқон бисёр муқарраб буд ва дар аввали ҳол ҳақоиқӣ таҳаллус дошт. ("Тазкираи Давлатшоҳ"). Ба шиддат гурезон омаданд ва худро, ба канори амлоқдор, яъне Мирзо Муҳаммадами тўқсабо афканданд. (Садри Зиё. Наводири Зиёия).

Калимаҳои вомии русӣ-аврупоӣ

Чи тавре ки қабл аз ин ишора рафт, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ миқдори муайяни калимаҳои вомии русӣ вучуд доранд. Таърихи воридшавии калимаҳои русӣ ба забони тоҷикӣ назар ба калимаҳои арабию ўзбекӣ чандон дуру дароз нест. Ба ин маънӣ забоншиноси тоҷик Носирҷон Маъсумӣ чунин ишора кардааст: *"То нимаи асри XIX, бо вучуди он ки Осиёи Миёна ба Россия муносибати муайян дошт, калимаҳои ба забони тоҷик дохилшудаи русиро нишон додан душвор аст"*¹ Таърихи воридшавии калимаҳои русӣ ба забт карда шудани Осиёи Марказӣ аз ҷониби Россия ва кашида шудани хати роҳи оҳан, ки ба равнақи муомилоти тичоратӣ шароити мусоид фароҳам оварда буд, як андоза вобастагӣ дорад. Ба ин маънӣ муаррихи тоҷик Гафуров Б. Ғ. чунин ишора кардааст: *Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳани Тошкент, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тичорат хеле равнақ ёфт. Дар натиҷаи ин ҳодиса дар Осиёи Марказӣ корхонаҳои саноатӣ ба вучуд омаданд, ки дар онҳо баробари намояндагони халқҳои дигар коргарони тоҷик низ бо коргарони рус якҷоя кор мекарданд. Баъдтар дар ибтидои асри XX дар ҳудуди Осиёи Марказӣ мактабҳои русӣ кушода шуданд, ки дар онҳо таҳсил кардани фарзандони тоҷику ўзбек ҳодисаи муқаррарӣ шуда монд. Зиёда аз ин, дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳон як қисм одамони маҳаллӣ ба сифати мардикор дар Россия зиндагӣ карда бо шароити зист, маданият, забони русӣ ва монанди инҳо шинос шуданд.*

Ҳамаи ҳодисаҳои сиёсӣ, маданӣ ва таърихӣи фавқуззикр, алалхусус, баъд аз Инқилоби Октябр дар ҳамаи мактабҳои таълимашон ба забони миллӣ ҷорӣ гаштани таълими забони русӣ, муоширати бевосита бо намояндагони халқи рус ва ғайра ба забони тоҷикӣ бетаъсир намондааст. Навигариҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ғайраро дар забон инъикос кунонидан лозим буд. Азбаски маводи луғавӣи мавҷуда ҳамаи навигариҳоро айнан ифода

¹ Н. Маъсумӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II. Забоншиносӣ, Душанбе «Ирфон» 1980 с. 79-116.

карда наметавонист, бинобар ин як қисми зиёди реалияҳои нав бо номҳои аслии дар забонҳои дигар мавҷудаи худ ифода мегаштанд. Аз ин рӯ, чи дар забони хаттӣ ва чи дар забони гуфтугӯӣ истеъмоли калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда ҷорӣ мегардад.

Ҳанӯз то инқилоб истеъмоли калимаҳои русии уезд, *пристав, волостной, император, самовар, фонтан, машина, конка, театр, телефон, громофон, трамвай, завод, электрик, банк, почта* ва монанди инҳо ба назар мерасанд. Як қисми ин гуна калимаҳо дар шакли ба талаффузи тоҷикӣ мувофиқ кунонидашуда ба забони адабӣ дохил шуданд: *самовар, фойтун, чойник, пудратчи, суғурта, (страхование)*. Қисми дигари калимаҳои вомии русӣ аз сабаби он ки дар забони тоҷикӣ муродиф надоштанд, чун унсурҳои луғавии тарҷуманашаванда дар шакли худ қор фармуда мешуданд: *конфет, касса, фабрика, завод, карта, (қарта), банк, стол, стул, километр, концерт, биржа, император, губернатор, телеграф...*

Баъзе калимаҳои вомии русӣ бо муродифҳои тоҷикашон истеъмом мегаштанд. Бо мурури замон муродифи русии онҳо серистеъмом шудан мегиранд: *тиф-арақӣ, вексел-санад (хуччати қарз), пасаж-тим, маҷалла-журнал, газета-рӯзнама...* Баъзе калимаҳои муродифдор имрӯз ҳам дар забон чун муродиф боғӣ мондаанд: *лампа-чароқ, контора-идора, пороход-киштӣ, аптека-дорухона, биржа-тиҷоратхона...*

Баъд аз инқилоб аз сабаби инкишофи ҳаёт, пешрафти илму техника, хоҷагии қишлоқ, маданият, санъат, адабиёту матбуот, васеъ ба роҳ монда шудани қорҳои оммавӣ-сиёсӣ, такмил ёфтани муассисаҳои гуногуни илмӣ-тадқиқотӣ, системаи таълим, маърифатнокии халқ ва ғайра барои такмил ёфтани таркиби луғавӣ ва суфта гардидани сохти дастурии забон шароити мусоид ба амал омад. Аз рӯи зарурат ва эҳтиёҷ бисёр калима ва истилоҳҳои нав аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуданд. Як миқдор калимаҳои нави байналмилалӣ ба забони тоҷикӣ ворид гаштанд. ҳоло калимаҳои вомии русӣ ва русии байналмилалиро, ки дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти халқи тоҷик арзи вучуд намудаанд, ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Воҳидҳои луғавии иҷтимоӣ-сиёсӣ: *совет, бюро, сотсиализм, коммунизм, депутат, агитатор, пленум, правления, коллектив, партия, комитет...*

2. Дар соҳаи хоҷагии қишлоқ: *бригада, звено, табелчӣ, колхоз, совхоз, агроном, табел, ферма, сеялка...*

3. Дар соҳаи маориф ва корҳои мадания равшаннамоӣ: театр, сирк, клуб, кино, патифон, радио, приёмник, телевизион, физика, математика, санатория, лексия, ясли, журнал, газета, музей, семинар, педагог....

4. Калимаҳои ифодагари касбу ҳунар ва машқулият: инструктор, директор, шофёр, лётчик, инженер, прокурор, техник, профессор, дотсент, ректор....

5. Дар соҳаи нақлиёт ва алоқа: а) нақлиёт: самолёт, машина, поезд, вагон, паровоз, велосипед, автомобил, троллейбус, трамвай, трактор... б) алоқа: почта, телеграф, телеграмма, телефончи, стансия, вокзал, аэропорт, телефон, конверт...

6. Калимаҳои ифодакунандаи ченаки андоза ва вазн: километр, миллиметр, сантиметр, метр, грамм, килограмм, пуд, сентнер, тонна...

7. Номи асбоб ва воситаҳои таълим: ручка, перо, папка, табел, доска, парта, аудитория, счет...

8. Номи асбобҳои рӯзгор: лампа, стол, стул, диван, шкаф, шифонер, самовар, яшик, стакан, печка, бочка, примус, карасин, кружка, фонар...

9. Номи либосу пойафзол: шинел, гимнастёрка, кител, палто, костюм, галош (калӯш), галстук, ботинка, туфли, шапка...

10. Номи идора ва муассисаҳои гуногун: банк, кабинет, завод, артел, магазин, комбинат, буфет, ресторан, пункт, райпо, селпо, трест, институт, фабрика....

11. Номи хӯрокворӣ: булка, картошка, консерв, конфет, пирог, томат, котлет, кисел, печене, макарон, лапша, соус, жарков, помидор, лапша....

12. Калима ва истилоҳҳои ҳарбӣ ва марбути низомӣ:

а) Калимаҳои, ки номи қисмҳои гуногуни ҳарбиро ифода мекунанд: армия, дивизия, артиллерия, баталон, фронт, рота, полк...

б) Номи яроқи аслиҳа: миномёт, катюша, автомат, бомба, гранат, пулемёт, наган, пушка....

в) Калимаҳои ифодагари ҷой ва макони низомӣ: гарнизон, казарма, штаб, блиндаж, комендатура, госпитал.

г) Номи рутбаҳои ҳарбӣ: солдат, ефрейтор, старшина, лейтенант, капитан, майор, полковник, генерал, маршал, комиссар, офитсер, командир, генералиссимус, адмирал...

д) Ихтисораҳои марбути вазифаҳои ҳарбӣ: политрук, комдив, комвзвод, военкомат, комбат...

13. Калимаҳои марбути спорт: волейбол, футбол, баскетбол, стадион, теннис...

14. Баъзе калимаҳои дигар: *аванс, бюджет, баланс.*

Калимаҳои вомии русӣ монанди калимаҳои вомии арабию ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати овозӣ, дастурӣ ва луғавӣ аз худ шудаанд. Масалан, калимаҳои русии “чайник” ва “самовар” дар забони тоҷикӣ дар шаклҳои “чайник” ва “самовор” талаффуз мегарданд ва навишта мешаванд. Калимаҳои русӣ бо калимаҳои тоҷикӣ дар як таркиб омада калимаҳои мураккаб месозанд: *тўпҳои гуногункалибр, шишаи нимметрӣ...* . Калимаҳои вомии русӣ дар иборабандӣ истифода шуда, бо калимаҳои тоҷикӣ ибораҳои изофии номӣ месозанд: *кассаи амонатӣ, комитети иҷроия, университети давлатӣ, корҳои машина-тракторӣ...*

Дар як қисми калимаҳои вомии русӣ ҳодисаи тангшавӣ, дар баъзеи онҳо васеъшавии маъно ба мушоҳида мерасад.

Бояд тазаккур намуд, ки имруз як қисми муайяни калимаҳои вомии русӣ-аврупоӣ ба гурӯҳи калима ва таркибҳои кўҳнашуда тааллуқ доранд.

Ҳодисаҳои мушобеҳи калимаҳои воми

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои низ вучуд доранд, ки онҳо аз ҷиҳати пайдоишашон то андозае ба калимаҳои воми шабоҳат доранд. Ин гуна ҳодисаҳо ба азхудшавии овозии калимаҳои воми ва ба айнан ё мазмунан тарҷума кардани калимаҳои забони ғайр марбутанд. Муаррабат ва калимаҳои бо роҳи калка бавучудомада аз ҳамин қабил ҳодисаҳо мебошанд.

Калимаҳои муарраб

Чи тавре ки қабл аз ин ишора рафт, баъзе овозҳои забони арабӣ дар забони тоҷикӣ вучуд надоранд. Монанди ҳамин, баъзе овозҳои тоҷикӣ (*п, ж, г, ч*) дар забони арабӣ нестанд. Ҳамин фарқияти овозӣ боиси пайдоиши муаррабат гаштааст. Калимаҳои тоҷикие, ки дар таркибашон овозҳои *п, ж, г, ч* доранд, ба забони арабӣ ворид гашта, чараёни азхудшавии овозиро аз сар мегузаронанд, яъне дар калимаи тоҷикӣ ҷои овозҳои “п”, “ж”, “г”, “ч”-ро овозҳои арабии ба ин овозҳо мувофиқ ишғол мекунанд. Дар натиҷа калима шаклан тағйир меёбад. Як қисми ин гуна калимаҳо аз забони арабӣ (дар шакли арабиашон) ба забони тоҷикӣ ворид мегарданд.

Калимаҳои аслан тоҷикие, ки дар шакли арабишудаашон дар забони тоҷикӣ, мавриди истифода қарор гирифтаанд, калимаҳои муарраб ном доранд. Масалан,

калимаи аслан тоҷикии “гавҳар” дар забони ҳозираи тоҷик дар ду шакл – ҳам дар шакли асли – *гавҳар* ва ҳам дар шакли муарраб – *чавҳар* истифода мешавад:

*Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сустӣ бувад аз дукон гирифтан.*

Абдурахмони ҷомӣ

*Гаронмояҳое, ки бошад қариб,
Зи маркубу чавҳар, зи дебову тиб.*

Низомии Ганҷавӣ

Шакли тоҷикии қисми зиёди муаррабҳо имрӯз аз истеъмол баромадаанд ва дар шумораи калимаҳои кӯҳнашуда мебошанд. Масалан, калимаҳои тоҷикии “гавз”, гувол”, “гӯраб”, “хонагоҳ” ва “пил” дар забони ҳозираи тоҷик аз истеъмол баромадаанду шакли муаррабашон серистеъмол гаштаанд; чавз – гавз, ҷувол – гувол, ҷӯроб – гӯраб, хонагоҳ – хонагоҳ, фил – пил.

Қайд бояд кард, ки шакли тоҷикии чанде аз муарработи мазкур дар забони адабиёти классикӣ мустаъмал буданд:

*Он чо ки путк бояд, хоиск бухудаст,
Гавз аст хоҷа, сангинмағз, оҳанинсифол.*

Мунҷиқи Тирмизӣ

*Ба пилони гарданкашу говмеш,
Сипахро ҳаме тӯша бурданд пеш.*

Абулқосими Фирдавӣ

*Машъала барафрухт партави Хуршеди ишқ,
Хирмани хосон бисухт, хонағаҳи ом рӯфт.*

Саъдии Шерозӣ

Калимаҳои муарраб дар ифодаи номҳо (номи одамон, шахрҳо, асбобу анҷом, мавзеҳои ҷуғрофӣ) бештар ба мушоҳида мерасанд: *Кӯҳандиз* – *Кундуз*, *Чоч* – *Шош* (Тошканд), *Гургон* – *чурқон*, *Пороб* – *Фороб*...

Мувофиқи маълумоти дар “Ғиёсуллуғот” овардашуда калимаи “тарҷумон” муарраби “тарзубон” аст.

Калка

Дар забон баъзе калимаҳо мавҷуданд, ки дар натиҷаи айнан ё мазмунан тақлидкунон тарҷума кардани калимаҳои забони ғайр ба вучуд омадаанд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои бо роҳи калка аз забонҳои арабӣ, ўзбекӣ, ва русӣ пайдошуда ба назар мерасанд. Хусусан калкаҳои марбути

забони русӣ зиёданд. Масалан, калимаҳои “худтанқидкунӣ” ва “худхизматрасонӣ” дар натиҷаи ба қолаби калимаҳои забони русӣ тақлид карда айнан тарҷума кардан – “самокритика” ва “самообслуживание” ба вучуд омадаанд. Навъи дигари калкаҳо дар асоси тарҷумаи маъноӣ калимаи забони дигар, яъне ба маъноӣ калимаҳои забони ғайр мувофиқ кунонида ба вучуд овардани калимаҳо мебошад. Масалан, калимаҳои “огоҳӣ” ва “танбеҳ” чун чораҳои чамъиятӣ дар асоси маъноӣ калимаҳои русии “предупреждение” ва “выговор”-ро бо калимаҳои тоҷикӣ ифода кардан ба вучуд омадаанд. Монанди ҳамин, калимаи “синф” ба сифати истилоҳи сиёсӣ ба ҷои калимаи русии “класс” аз рӯи ҳамин ҷоида пайдо шудааст.

Дар яке аз забонҳо дар натиҷаи айнан ё мазмунан тарҷума кардани калимаҳои забони ғайр ба вучуд омадани калимаҳо калка номида мешавад.

Калка дорои хелҳои зерин мебошад:

1. Калкаи луғавӣ. Калкаҳо, ки дар натиҷаи ба калимаҳои забони дигар тақлид карда айнан тарҷума кардан ба вучуд омадаанд, калкаи луғавӣ меноманд: *идоракунӣ (управления), даҳа (декада), байналхалқӣ (международный), моҳпаймо (лунаход)* ва монанди инҳо.

2. Калкаи маъноӣ (семантикӣ). Калкаҳо, ки дар асоси тарҷумаи маъноӣ калимаҳои забони ғайр пайдо шудаанд, калкаи маъноӣ (семантикӣ) ном доранд: *огоҳӣ (предупреждение), танбеҳ (выговор), синф (класс)*...

3. Калкаи наҳвӣ. Калкаҳо, ки дар асоси қолиби наҳви забонҳои дигар ба вучуд омадаанд, калкаи наҳвӣ меноманд: *аскари сурх, мудофияи граждани, боғчаи бачагон, вазорати маориф, номаи камол*...

4. Калкаи фразеологӣ. Калкаҳо, ки дар натиҷаи айнан тарҷума кардани ибораҳои маҷозӣ ва воҳидҳои фразеологӣ пайдо шудаанд, калкаи фразеологӣ ном доранд: *забони зинда (живой язык), нур болои нур (нуран-алонур), ба доно ишорат кифоя (алақилу якфиҳи ишорат), қути лоямут шудан*...

Калкаҳоро аз ҷиҳати иштироки калимаҳои вомӣ ба хелҳои пурра ва нопурра ҷудо мекунам:

1. Калкае, ки аз дигар забонҳо бо калимаҳои асли айнан бе ҳеч дигаргунӣ тарҷума шудаанд, калкаи пурра ном дорад: *яҳшikan, азнавсозӣ, моҳпаймо, ҳавосанҷ, мадори гирди Замин, нишасти нарм*...

Калкае, ки яке аз ҷузъҳои тарҷума шуда, ҷузъи дигарашон айнан оварда мешавад, калкаи нопурра меноманд: *машинасозӣ, демократикунонӣ, радиошунавонӣ,*

ҳамқишлоқ, декабристон, чароғи барқи, кути лоямут шудан, сабр – калиди мушкилӣ....

Ҳамин тавр, калимаҳои воми аксар аз рӯи эҳтиёҷи забони вомгир ворид гашта, барои ифодаи маъниҳои мусоидат менамоянд, азхудшавии овозӣ, дастурӣ ва луғавиро паси сар карда дар калимасозии забони вомгир истифода мегарданд, бинобар ин воридшавии калимаҳои забони вомдеҳ яке аз роҳҳои бой шудани таркиби луғавии забони вомгир мебошад.

Савол ва супоришҳо

1. Чӣ гуна калимаҳоро калимаҳои аслии меноманд? Бо мисолҳо фаҳмонед.

2. Кадом хусусиятҳои калимаҳои аслиро медонед? Мисолҳо гӯед.

3. Калимаҳои воми чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

4. Ибораҳои “забони вомдеҳ” ва “забони вомгир”-ро маънидод кунед.

5. Калимаҳои кадом забонҳо ба забони тоҷикӣ ворид гаштаанд? Мисолҳо гӯед.

6. Калимаҳои воми бо кадом роҳҳо ворид мешаванд? Мисолҳо гӯед.

7. Сабабҳои аз забони арабӣ ворид шудани калимаҳоро фаҳмонед.

8. Баъд аз Инқилоби Октябр кадом навъи калимаҳои вомии арабӣ соқит шуданд? Чаро? Мисол гӯед.

9. Бо кадом сабабҳо қисми дигари калимаҳои вомии арабӣ боғӣ монданд? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.

10. Азхудшавӣ чист? Роҳҳои азхудшавии калимаҳои вомиро номбар кунед.

11. Азхудшавии овозиро дар мисоли калимаҳои вомии арабӣ шарҳ диҳед.

12. Азхудшавии дастурии калимаҳои вомии арабиرو бо мисолҳо фаҳмонед.

13. Азхудшавии луғавии калимаҳои вомиро дар мисоли калимаҳои вомии арабӣ фаҳмонед.

14. Кадом нишонаҳои забонии калимаҳои вомии арабиرو медонед? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

15. Калимаҳои вомии арабиру мувофиқи соҳаҳо гуруҳбандӣ кунед.

16. Кадом сабабҳои воридшавии калимаҳои туркӣ-ӯзбекиро медонед?
17. Таърихи воридшавии калимаҳои вомии туркӣ-ӯзбекиро бо мисолҳо фаҳмонед.
18. Кадом хусусиятҳои калимаҳои вомии туркӣ-ӯзбекиро медонед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
19. Кадом нишонаи калимаҳои вомии ӯзбекиро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
20. Азхудшавии калимаҳои вомии ӯзбекиро бо мисолҳо фаҳмонед.
21. Сабабҳои воридшавии калимаҳои вомии русиро номбар кунед.
22. Таърихи воридшавии калимаҳои вомии русиро бо мисолҳо фаҳмонед.
23. Ба азхудшавии калимаҳои вомии русӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит кунед.
24. Калимаҳои вомии русиро мувофиқи соҳаҳо гурӯҳбандӣ кунед.
25. Калимаҳои муарраб чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
26. Хусусиятҳои муаррабтро бо мисолҳо фаҳмонед.
27. Калка чист мисол гӯед.
28. Кадом ҳелҳои калкаро медонед? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
29. Калкаи пурра чист? Мисолҳо гӯед.
30. Квдом навъи калкаро калкаи нопурра мегӯянд? Мисол гӯед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Дар кадом ҷавоб калимаи воми оварда шудааст?
 - А) чуғз
 - В) палонҷ
 - С) ваъда
 - Д) лаб
 - Е) рӯй
2. Дар кадом ҷавоб калимаи вомии арабӣ дода шудааст?
 - А) нағз
 - В) аввал
 - С) оғоз
 - Д) хурд
 - Е) модар
3. Калимаи вомии туркӣ-ӯзбекиро нишон диҳед.
 - А) падар
 - В) шеър
 - С) талқон
4. Кадом калима ба калимаҳои вомии русӣ мансуб аст?
 - А) сафед
 - В) вақт
 - С) курут

- Д) фойтун
Е) фонус
5. Калимаҳои “бобр” ва “шағол” ба забони тоҷикӣ аз кадом забон ворид гаштаанд?
А) юнонӣ
В) лотинӣ
С) ҳиндӣ
Д) хитой
Е) туркӣ
7. Калимаҳои вомии “хат” ва “синф” ба кадом забон мансуб?
А) ҳиндӣ
В) туркӣ
С) арабӣ
Д) хитой
Е) юнонӣ
9. Кадом калима муарраб аст?
А) соғар
В) тобут
С) хонақоҳ
Д) турунҷ
Е) хобгоҳ
- Д) буҷет
Е) даст
6. Кадом калимаи вомии ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ тағйири маъно кардааст?
А) қавоқ
В) қурбоққа
С) қашқалдоқ
Д) кўчқор
Е) қабурға
8. Калимаҳои вомии “пудратчӣ” ва “суғурта” ба кадом забон тааллуқ дорад?
А) туркӣ
В) арабӣ
С) русӣ
Д) лотинӣ
Е) ҳиндӣ
10. Кадом калима мутаалиқи калкаи луғавӣ мебошад?
А) табиразан
В) моҳпаймо
С) пирамард
Д) садбарг
Е) даводав

Фасли панҷум
Лексикаи забони ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати
ифоданоки

Дар таркиби луғавии забон калимаҳои умумиистеъмолӣ, доираи истеъмолшон танг ва обуранги ночизи бадеӣ дошта хеле зиёданд. Калимаҳои гуногуншаклу мухталифмаъно, хоричӣ, сермаъною каммаъно, гуфтугӯию шевагӣ, адабии китобӣ ҷунон бисёранд, ки маҳз ба туфайли онҳо гуянда як маъниро бо воситаи якчанд калима ифода карда метавонад: хабар – мужда – пайғом; посбон – қаровул – дидбон – навбатдор; сурх – арғувон – аҳмар – алвон – қирмизӣ; суҳан – гап – калом – ҳарф....

Хангоми такаллум ҳар кадом силсилаи муродифоти болой метавонанд ба як маънӣ далолат кунанд, вале мавқеи истифодаи онҳо якранг нест. Агар яке аз онҳо дар назму наср, дар асарҳои илмию публицистӣ, дар забони гуфтугӯӣ ва лаҳҷаҳо баробар мавриди истифода қарор гирад, дигаре бештар дар забони китобӣ истифода мешавад, вале сеюмӣ ба нутқи гуфтугӯӣ ё лаҳҷавӣ мансуб аст. Масалан, калимаҳои силсилаи муродифии “гап, сухан, калом, ҳарф”-ро аз ин нуқтаи назар мушоҳида кунем, “гап”-умумиистеъмоли буда, дар ҳамаи услубҳои нутқи истифода мешавад, воҳиди луғавии “сухан” ба услуби китобӣ мансуб аст, вале унсурҳои луғавии “калом” ва “ҳарф” бештар ба услуби бошукӯҳ – ба назм тааллуқ доранд.

Дар сари бозор Восеъ аз болои асп ба издихоми халқ чунин хитобат кард:

– Бародарон! Фақирон! Бихезед, қазот кунед! чавру зулм аз ҳад гузашт, мулк қазирбод шуд, халқон хору зор.

Дар порчаи боло аксари калимаҳо хусусияти умумиистеъмоли доранд: асп, бозор, халқ, бародар, гузаштан, мулк, хору зор ва монанди инҳо. Гурӯҳи дигари калимаҳо ба нутқи гуфтугӯӣ мансуб аст: қазот қардан, чавру зулм, одам ҳисоб накардан, бехонумон қардан... Калимаҳои “издихом”, “диёр”, “фақир”, “қариб” ба забони китобӣ тааллуқ доранд, вале калимаи “қазирбод” мутааллиқи забони маҳаллӣ – лаҳҷа мебошад.

Аз мушоҳидаи мисолҳои боло бармеояд, ки калимаҳои таркиби луғавии забонамон дорои се мавриди истифода мебошанд, яъне се ҷиҳати услубӣ доранд:

1) *калимаҳои умумиистеъмоли* (калимаҳои барои ҳамаи услубҳои китобӣ муштарак – илмӣ, расмӣ коргузорӣ, публицистӣ, бадеӣ); 2) *калимаҳои гуфтугӯӣ* (калимаҳои мансуби услуби гуфтугӯӣ); 3) *калимаҳои адабӣ-китобӣ* (калимаҳои хоси услуби илмӣ, публицистӣ, бадеӣ).

Ҳарчанд калимаҳо дар ифодаи маънӣ ба як силсилаи муродифӣ дахл доранд, метавонанд ҳар кадоми онҳо дорои тобиши ҷудогона бошанд: *ашк – сиришк – оби дида; бемор – ранчур – нотоб – бетоб касал; ҷаҳон – олам – дунё – гетӣ – даҳр...*

Дар силсилаҳои муродифии овардашуда калимаҳои “ашк”, “бемор”, “олам”, “ҷаҳон”-ро дар забони ҳама – пиру барно, босаводу бесавод мушоҳида қардан мумкин аст, вале калимаҳои “ранчур”, “сиришк”, “гетӣ”, “даҳр” бештар дар забони китобӣ – дар услуби илмӣ ва бошукӯҳ истифода мегарданд.

Қайд бояд кард, ки ҳудуди луғавии услубҳо тағйирнопазир нест. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ё лаҳҷавӣ ба забони адабӣ гузашта метавонанд дар услубҳои китобӣ-илмӣ, публицистӣ, расмӣ коргузори ва бадеӣ истифода шаванд. Зиёда аз ин, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ё лаҳҷавӣ метавонанд дар услуби бадеӣ мавриди истифода қарор гиранд, зеро ки дар услуби бадеӣ смезиши унсурҳои услубҳои дигар – илмӣ, расмӣ коргузори, публицистӣ ва гуфтугӯӣ ба назар мерасад.

Услуби нутқ аз маҷмӯи хусусиятҳои овозӣ, луғавӣ, калимасозӣ, сарфӣ ва наҳвӣ воҳидҳои забон иборат аст. Маҳз ҳамин хусусиятҳо нутқи моро гуворову дилангез ё гӯшхарошу дилхарош карда метавонанд. Ҳамин хусусиятҳо метавонанд нутқи моро ба услуби илмӣ ё гуфтугӯӣ, ба услуби китобӣ ё коргузори расмӣ мувофиқ кунанд. Аз ин рӯ, дар луғатшиносӣ мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли (чандомади) умумии калимаҳоро ба ҳисоб мегиранд ва онҳо дар услубҳои нуногун аз назар гузаронда мешаванд.

Дар таркиби луғавии забонҳо мувофиқи инкишофи ҷамъият, тараққиёти саноат, илму маданият ҳамеша дигаргуниҳои қонунӣ ба амал омада меистанд: калимаҳои нав ба нав пайдо шуда, калимаҳои кӯҳнашуда аз истифода мемонанд. Гурӯҳи нисбатан калони калимаҳо дар мубодилаи фикри мардум ҳамеша истифода мешаванд. Онҳо оммафаҳм, серистеъмоланд, аммо гурӯҳи дигари калимаҳо аз сабаби кӯҳна шуданашон ва ё нав буданашон камистеъмоланд. Ин буд, ки калимаҳои дар таркиби луғавии забон мавҷудбударо аз лиҳози дараҷаи истеъмол ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаҳои серистеъмол.* Калимаҳои барои истифода муҳим, ки захираи серистеъмоли луғавии забони адабии ҳозираро ташкил медиҳанд ва забонро чун забони давраи ҳозира нишон медиҳанд: *падар, модар, бахт, баробарӣ, бародарӣ, об, Замин, вилоят, ноҳия, шаҳр, кишлоқ, омадан, рафтани, дидани, зуд, тез, нағз, ин, он, ман, ту ва монанди инҳо.*

Ду гурӯҳи дигар ба калимаҳои камистеъмоли забон мансубанд:

2. *Калимаҳои кӯҳнашудае,* ки аз катори захираи серистеъмоли луғавӣ баромадаанд, аммо бо тақозои ифодаҳои услубӣ дар вазъияту шароитҳои ҷудогонаи нутқ мавриди истифода қарор мегиранд: *миршаб, қушбегӣ, муфти, имом, даҳбошӣ, тўқсабо, ҷевачӣ, пилсўз, тўпчибошӣ* ва ғайра.

3 Калимаҳои нав, ки чун воҳиди луғавии ба наздикӣ пайдошудаи нутқ, тобишҳои тару тоза ва ғайриоддӣ худро нигоҳ медоранд: *чархбол, пиромуни, ҳини, ҳавопаймо...*

Ба гуруҳи калимаҳои серистеъмоли забон калимаҳои дохил мешаванд, ки дар мубодилаи афкори мардум серистеъмол буда, хусусияти наву кӯҳнагӣ надоранд. Ба ин гуруҳ ҳамаи калимаҳои умумихалқӣ, истилоҳҳои соҳавӣ, калимаҳои касбу пеша ва китобӣ мансубанд.

Ба гуруҳи калимаҳои камистеъмоли забон калимаҳои дохил мешаванд, ки ба онҳо дар мубодилаи афкори ҷорӣ зарурате намондааст, вале бо мақсади муайяни услубӣ мавриди истифода қарор мегиранд (калимаҳои кӯҳнашуда). Баръакси инҳо калимаҳои, ки ҳанӯз ба қатори калимаҳои умумистеъмоли дохил нашудаанд, нав ба вучуд омадаанд (наввожаҳо) низ хусусияти камистеъмоли зоҳир менамоянд.

Калимаҳои умумистеъмоли

Таркиби луғавии забон ҳамаи калимаҳои забонро дар бар мегирад. Маъноӣ қисми асосии ин калимаҳо ба кулли соҳибзабонон фаҳмо буда, дорои хусусияти умумистеъмоли мебошанд. Қисми асосии таркиби луғавии забонро калимаҳои умумистеъмоли ташкил медиҳанд, зеро ки мо сарвати луғавии забони модаринамонро ҳамеша ба як тарз кор намефармоем: бисёр калимаҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ зуд-зуд такрор мешаванд, аммо аз баъзе калимаҳо гоҳ-гоҳ, дар мавриди алоҳида истифода мебарем. Аз ин рӯ, ҳамаи калимаҳои забон аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: калимаҳои умумистеъмоли ва хоса (калимаҳои доираи истеъмолашон маҳдуд).

Ба гуруҳи луғавии умумистеъмоли ҳамаи калимаҳои маълуму маъмули умумихалқӣ дохил мешаванд. Қисми асосии калимаҳои умумистеъмолиро калимаҳои асли ташкил медиҳанд. Калимаҳои воми азхудшуда, ки доираи истеъмолашон васеъ шудаанд ва дар нутқи ҳамаи соҳибзабонон мавриди истифода қарор гирифтаанд, ба калимаҳои умумистеъмоли мансубанд: китоб, мактаб, илм, таълим, тарбия, олим, савлат, талаба... ; тӯй, қишлоқ, қурут, қучқор, қаймоқ, қайчӣ, қош, талқон... ; картошка, помидор, самовар, ясли, ручка, машина, шофёр, агроном... .

Ба калимаҳои умумихалқӣ номи предметҳо (каланд, бел, теша, дара, об, санг, кулӯҳ, даст, по, даҳан, рӯ, Офтоб, Моҳ, ситора...), номи сифат ва аломат (соф, лой, сафед, сиёҳ, саҳт, мулоим, баланд, паст, гарм, хунук, хурд, калон...),

номи амал ва ҳолат (рафтан, омадан, дӯхтан, буридан, навиштан, хондан, хобидан, хандидан, гиря кардан...), калимаҳои ифодагари ададҳо (як, ду, се, даҳ, панҷоҳ, сад, дусад, ҳазор...), зонишинҳо (ман, ту, ҷи?, кӣ?, худ, ҳеч, ҳар...), аломати амал ва аломатҳо (ҳозир, имрӯз, ҷо-ҷо, якбора, андак, хеле, ноилоҷ, қасдан...), калимаҳои номустақилмаъно (ба, танҳо, фақат, зеро, чунки, бо, бе, катӣ...) дохил мешаванд.

Соҳибони забон ин гуна калимаҳоро аз хурди омӯхта барои мавридшиносона истифода кардани онҳо одат мекунанд. Аксари калимаҳои ҳар як асари бадеиро низ ҳамин қабати луғавӣ ташкил медиҳад. Ба ин маънӣ нависандаи рус А. П. Чехов навишта буд: "Забон ва ифоданокиро дар тасвири табиат танҳо тавассути соддабаёнӣ, бо ифодаҳои оддӣ монанди "Офтоб нишаст", "Торик шуд", "Борон борид" ва ғайра дастрас кардан мумкин аст¹.

Калимаҳои умумиистеъмоли хусусиятҳои услубӣ зоҳир намекунанд, зеро ки онҳо дар ҳамаи услубҳои нутқ кор фармуда мешаванд. Аз ин ру, ин гуна калимаҳоро калимаҳои "услубан бетараф", "мӯътадил" номидаанд². Дар ҳақиқат, луғати муштаракӯслуб дар ҳамаи услубҳо: гуфтугӯӣ, китобӣ (бадеӣ, илмӣ, публисистӣ, расмӣ коргузорӣ) баробар хизмат карда метавонад:

1. *Гулсум, ки пеш аз сафед шудани рӯз аз хоб хеста, то шом дам нагирифта кор карда буд, акнун мехост, ки хобида мондагӣҳои худро бароварад, аммо нолаи най ва садои суруде, ки ба ором хобидани дар ин саҳробудагон ёри мерасонид, ӯро нагузошт, ки осуда бихобад. Ӯ пас аз он ки чанд бор аз ин паҳлу оҳкашон баргардид, аз ҷояш ҷаста хест ва ба тарафе, ки аз он ҷо садои суруд меомад, нигоҳ карда ба роҳ даромад...* (С. Айни, "Ғуломон").

2. Аксарият ҷисмҳои муҳити мо: хонаҳо, мошинаҳо, асбобҳо, ашёҳои гуногуни рӯзгор аз моддаҳои саҳт таркиб ёфтаанд. Моддаҳо дар табиат дар се ҳолат – дар ҳолати саҳт, моеъ ва газ дучор мешаванд.

Дар мисоли аввал, агар калимаи "баргардид"-ро истисно кунем, ҳамаи калимаҳои дигар умумиистеъмолианд. Дар мисоли дуюм, калимаҳои "ашё", "модда", "моеъ"-ро чун истилоҳи фанни физика қатъи назар кунем, калимае нест, ки маънои он душворфаҳм бошад.

¹ Шанский Н. М. «Лексикология современного русского языка». – М.: 1972, стр. 119.

² Фафоров Р., Хошимов С., Камолитдинов Б. Услубшиносӣ: Китоби дарси барои синфҳои 10-11 Душанбе: «Маориф», 1995. С. 67.

Як хусусияти дигари луғати муштаракӯслуб дар он аст, ки вай дар ҳар гуна нутқ маъноӣ ба худ хос пайдо карда метавонад. Масалан, дар услуби бадеӣ (мисоли аввал) барои ифодаи тобишҳои маъноие қодир аст, ки хонанда (шунаванда)-ро ба вачд меорад, мутаассир месозад, аммо дар услуби илмӣ (мисоли дуюм) дорои як маъноӣ муайян буда, аз хусусияти ҳиссӣ – муассирӣ фориғанд, мақсадро ба таври мушаххас мефаҳмонанд.

Ҳамин тавр, калимаҳои умумистеъмоли дар нутқи адабии гуфтугӯӣ меъёри асосии истеъмоли воҳидҳои луғавӣ махсуб мегардад. Ба ин гурӯҳ аксари калимаҳои исмӣ, сифатӣ, ҳамаи шумораҳо, ҷонишинҳо, зарфҳо, пешояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо, нидо ва қисми зиёди феълҳоро дохил кардан мумкин аст. Ин гуна калимаҳо аз хусусияти услубӣ фориғанд, зеро ки онҳо ба ҳамаи услубҳо баробар хизмат карда метавонанд. Аз ин рӯ, бе калимаҳои умумистеъмоли на танҳо забони гуфтугӯӣ, балки забони хаттӣ ҳам вуҷуд дошта наметавонад.

Калимаҳои нав

Дар натиҷаи инкишофи илму техника ва падидаи омадани воқеаву ҳодисаҳои нав калима ва ибораҳои нав ба вуҷуд меоянд, зеро ки ҳар як воқеияти нав тавассути калимаву ибораҳои нав ифода мегарданд.

Калимаҳои нав ё наввожаҳо неологизм (аз калимаи юнонии *neos* – нав + *logos* – калима, вожа, мафҳум) мегӯянд: астронавтика, космоведениа, полиэтилен, стереовизор, корробактерия, радиопазон, кинорепортаж, радиотелескоп, чархбол, пиромуни, ҳини... Калимаву ибораҳои нав якбора хусусияти умумистеъмоли пайдо намекунанд, балки ба тадриҷ дар натиҷаи ба истеъмоли ворид гаштан барои ҳамагон муштарак ва маълум мегардад. Наввожаҳо дар ягон фосилаи вақту замон дар байни гурӯҳҳои дигари луғавӣ хусусияти навӣ ва нишонаҳои тозагиро дар худ нигоҳ медоранд. Ин маъноӣ то умумӣ шуданашон боғӣ мемонад. Калимаҳои дар давраи нав пайдошуда калимаи нав аст гуфтан дӯғуст нест. Калимаҳое, ки хусусияти навӣ ва тобиши калимаи тоза будани худро гум кардаанд, новобаста аз вақти пайдоишашон ба қатори калимаҳои умумихалқӣ мегузаранд.

Калимаҳои нав монанди архаизмҳо луғати ғайрифавқоланд. Онҳо ҳамеша маъноҳои тару тоза, мафҳумҳои ба наздикӣ пайдошуда, ифодаҳои фавқуллода нави забонро дар бар мегиранд: *чархбол, пиромуни, ҳини,*

ҳавопаймо, қатора... Фосилаи вақти чун наввожа дар қатори калимаҳои ғайрифавол ҷой гирифтани калимаҳои нав якранг нест. Баъзе наввожаҳо якчанд рӯз ба хусусияти неологизмҳо доро мешаванду бас. Масалан, калимаи "космонавт" – "фалакпаймо" аз зумраи ин гуна наввожаҳо мебошад. Вай дар як рӯз (12.04.1961) ба тамоми олам ғулгула андохт. Даре нагузашта ҷӣ будани он ба ҳама равшан гардид. Ҳоло одамоне ёфт намешаванд, ки маънои "фалакпаймо"-ро надонанд. Баъзе наввожаҳо, ки муаллифи ин ё он асари бадеӣ дар вақти нигориш офаридааст, хусусияти умумӣ пайдо накарда, танҳо хоси услуби ҳамон нависанда шуда мемонанд: алафот (Фазлиддин Муҳаммадиев), назавқидӣ насайридӣ (Ҳаким Карим). Дар забон баъзе калимаҳои нав умумият пайдо накарда, марҳилаи инкишофро аз сар нагузаронида ба калимаҳои кӯҳнашуда мансубият пайдо мекунад. Масалан, дар солҳои аввали ҳукумати Шӯро "иштрокиюн", "фирқа", "шӯро" барин калимаҳо пайдо шуданд, ки мафҳумҳои муайяни ҳақиқати воқеиро айнан ифода карда натавонишанд ва зуд ҷои худро ба калимаҳои дигари мувофиқ доданд ва ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда гузаштанд.

Теъдоди калимаҳои нав назар ба калимаҳои кӯҳнашуда ва умумихалқӣ хеле каманд. Ҳамин тавр шуданаш табиист, зеро ки ҳар як калима мувофиқи эҳтиёҷи забон пайдо мешавад ва дар натиҷаи ба истифодаи умум дохил шудани он табиши навӣ ва дорои ҷилои тозагӣ будани худро аз даст дода ба калимаи муқаррарӣ табдил меёбад. Ин чараён дер давом намекунад. Масалан, калимаҳои "телевидения", "космодром", "киштии фалакпаймо", "автомат", "моҳпаймо" тобиши навӣ ва ҷилои тоза будани худро аз даст дода ба қатори калимаҳои умумиистеъмолӣ дохил шуданд. Монанди ҳамин, солҳои аввали Иттиҳоди Шӯравӣ дар забони тоҷикӣ калимаҳои "колхоз", "комсомол", "пионер", "трактор", "плуг" ҳамчун воҳидҳои луғавии нав пайдо шуданд ва зуд аз худ шуда ба луғати фаъоли забон гузаштанд.

Дар хусуси меъёри асосии муайян намудани калимаҳои нав фикру мулоҳизаҳои олимони ҷолибанд: "Ба фикри мо, меъёри асосӣ – аз тарафи гуянда ҳис карда шудани ғайриоддӣ ва нав будани калима аст"¹ "Калимаи нав маҳз то вақте наввожа ҳисоб меёбад, ки дар худ нишонаҳои нав, мафҳуми фавқуллодда тозае дорад, то даме ки гуянда онро маънои навтарини предметӣ-мантиқӣ мешуморад"².

¹ Калинин А.В. Лексика русского языка. М. – 1966. стр. 115.

² Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М. 1972. стр. 159.

“Калимаҳое, ки нав пайдо шудаанд ва нишонаи нави (тобиши нави) дар онҳо хис карда мешавад, қабати лексикаи навро ташкил медиҳанд. Ин гуна калимаҳоро неологизмҳои менаманд”¹.

Калимаҳои нав падидомада ва воҳиди луғавие, ки хусусияти нави ва ҷилои тозагӣ зоҳир менамоянд, калимаи нав (наввожа) ном дорад.

Калимаҳои навро аз лиҳози пайдоишашон ба хелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. *Наввожаҳои луғавӣ*. Ба ин гурӯҳи наввожаҳо калимаҳои наве мансубанд, ки хоси луғати умумихалқӣ буда, онҳоро тамоми соҳибзабонон кор мефармоянд ва ба забони адабӣ низ дохил мешаванд. Ин гуна наввожаҳо дар ду маврид ба вучуд меоянд: а) ҳангоми ифодаи предмет, воқеаву ҳодисаҳои нави дар зиндагӣ бавучудомада; б) дар вақти ба предметҳои мавҷуда гузоштани номи нав.

Калимаҳои нави гурӯҳи аввал барои инкишофи таркиби луғавии забон заруранд, зеро ки дар ҳаёти халқ доимо предметҳо ва воқеаву ҳодисаҳои тоза ба тоза рӯй дода меистад. Мафҳумҳои нав бошад, бо калимаҳои нав ифода мегарданд: *электропоезд, видеотелефон, кибернетика, космодром, астронавтика, моҳлаймо...*

Наввожаҳои гурӯҳи дуюм предметҳои мавҷударо чун чизи нави баохар бо ягон номи наварин ба забон гирифтанд ба вучуд меоянд. Солҳои сиюм “сарф”, “наҳв”, “замир”, “сарчаспак”, “дунболачаспак” барин истилоҳҳои умумиистеъмолӣ буданд. Дартар ҳамаи онҳо бо калимаҳои нав иваз карда шуданд: *сарф – морфология, наҳв – синтаксис, замир – ҷонишин, сарчаспак – префикс, дунболачаспак – суффикс...*

Чанд калимаи боло аз сари нав мавриди истифода қарор гирифта истодаанд: *сарф, наҳв*. Калимаҳои дигар бошанд, дар асоси қоидаҳои дастурии забони тоҷикӣ бо номи нав иваз шуда истодаанд: *префикс – пешванд, суффикс – пасванд, инфикс – миёнванд, морфема – соза...*

Баъзан забон калимаҳои мавҷударо ба сабаби гушхарош буданашон бо калимаи нави дигари забон иваз мекунад. Ин гуна калимаҳои нав дар асоси қоидаҳои дастурии забон ба вучуд меоянд. Масалан, калимаи “ширсифунак”, ки аз се реша (“шир”, “соф”, “кун”) тавассути пасванди калимасозии *-ак* сохта шудааст, аз сабаби то

¹ Шоабдурахмонов Ш. М. Асқарова, А.Ҳочиев, И.Расулов, Х.Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I Қисм. Тошкент: «Ўқитувчи», 1980, 127 бет.

андозае гушхарош буданаш бо калимаи “шир+пол+о” – ширполо иваз гаштааст.

2. *Наввожаҳои маъноӣ (неологизмҳои семантикӣ)*. Баъзан предмет, воқеаю ҳодисаҳои нав бо воситаи калимаи нав не, балки тавассути маъноӣ нав касб кардани калимаҳои мавҷуда ифода мегарданд. Масалан, калимаи “ҳамроҳ”, ки маъноӣ ҳамсафар, ҳамнишин, рафиқи роҳ, дӯст, ёрро дошт, барои ифодаи аппарати илмӣ аз Замин ба осмон сар додашуда истифода шудааст: ҳамроҳи сунъии Замин. Монанди ҳамин, “Садбарг” – номи қаҳвахона, “Наврӯз” – номи тарабхона, “Волга”, “Чайка”, “Жигули” – номи тамғаҳои мошини сабукрав ва монанди инҳо.

3. *Наввожаҳои фардӣ (неологизмҳои индивидуали)*. Ин навъи наввожаҳо ба қалами адибон мансубанд. Нависандагон ҳангоми тасвир ба мақсади ба ваҷд овардан ва мафтуну тасхир намудани хонандагон чун ифодаи фавқуллода худашон калимаи нав сохта мавриди истифода қарор медиҳанд. Навовариҳои адибон якранг нест: яке бомуваффақият мебарояду дигаре бемуваффақият. Аз ин рӯ, ҳар калимаи нав, агар қобили қабул бошад, хусусияти умумӣ пайдо карда, чун калимаву ибораҳои маъмул истифода мешавад. Дар акси ҳол, яъне қобили қабул набошад, ба услуби ҳамон адиб хос шуда, то охир дар ҳамон ифода мондан мегирад. Масалан, калимаҳои “началидо”, “касалидо”, “бақалидо” ва масдарҳои “палавидан”, “чалавидан” ва ғайра ба қалами Абдулқодирхоҷаи Савдо тааллуқ доранд:

*Дар мамлакати ҳусни ту ишқам началидо,
Пои хирадам дар роҳи шавқат касалидо,
Аз шавқи рухат рақскунон меяламидо...
Охир ба муроди дили хешат бақалидо.*

Ин тарзи сохтани наввожаҳо инкишоф наёфт ва хоси услуби ҳуди А. Савдо шуда монд. Нависанда Ҳаким Карим низ аз исмҳои маънӣ-завқ, сайр, шавқ феъл сохт: *Савор шуда боғистонро нисайридӣ... , монанди кӯдак назавқидӣ*. Ин калимаҳо ҳам хоси услуби адиб (Ҳ. Карим) асту бас.

Аз наввожаҳои фардӣ танҳо номҳои маҷозии “тиллои сафед” ва “тиллои сиёҳ”, ки аввалӣ ба қалами устод Сдриддин Айнӣ мансуб буда, дуюмӣ навовариҳои Мирзо Турсунзода аст, хусусияти умумӣ пайдо карданд: *Салим Соҳибназарзода ҳақ дошт, ки он замини навкушодаи худро “тиллои сиёҳ” меномид... . Дар ҳақиқат, ҳамин тиллои сиёҳ дар тирамоҳи соли 1929 аз ҳар гектар 200 пунт тиллои сафед*

дод. (С. Айнӣ). Устод С. Айнӣ “тиллои сафед”-ро ба маънои пахта бори аввал истифода карда буд.

Дертар устод М. Турсунзода (соли 1942) ангиштсангро “тиллои сиёҳ” номид, ки ин номи маҷозӣ низ хусусияти умумиистеъмолӣ пайдо намуд:

*Бурда сар аз шахтаи Донбасс ба моҳ,
Хирмани ангишт – тиллои сиёҳ.*

Онҳое, ки дар забони асарашон мувофиқи услуби худ калимаҳои нав месозанд, бояд ба ду шарт асосӣ қатъиян риоя кунанд: а) наввожа бояд фаҳмо бошад, маънои он ба фаҳми хонанда ба зудӣ расад; б) наввожаҳо дар асоси қолаби мавҷудаи забонӣ сохта шаванд. Агар наввожаҳои адиб ба ин шартҳо ҷавобгӯ набошанд, сабабгори вайрон шудани меъёри забони адабӣ мегарданд.

Ҳамин тавр, наввожаҳо номҳои нави предмет, воқеаҳо ҳодисаҳо буда, захираи ғайрифайзоли луғавӣ ба шумор мераванд, вале дер ё зуд, албатта, ба қатори калимаҳои фayoл мегузаранд. Умумият пайдо кардани онҳо нисбатан гуногун аст, яке зудтар хусусияти наввожагии худро гум кунад, дигаре дертар, сеюмӣ мумкин аст умумият пайдо накарда, дар ҳолати наввожагии худ боғӣ монад.

Калимаҳои гуфтугӯӣ

Воҳидҳои луғавие, ки ба нутқи шифоҳии ҳаррӯза, яъне ба нутқи муқаррарии бетакаллуф хос буда, дар услубҳои махсуси хаттӣ (илмӣ, расмӣ коргузорӣ) маъмул нестанд, ба калимаҳои гуфтугӯӣ (луғати гуфтугӯӣ) мансубанд.

Калимаҳои гуфтугӯӣ дар асарҳои илмӣ, адабиёти техникӣ, китобҳои дарсӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣ коргузорӣ ва монанди инҳо кор фармуда намешаванд. Луғати гуфтугӯӣ одатан дар навъҳои гуногуни нутқи шифоҳӣ, сӯҳбатҳо, гуфтугӯи озод, муколама, мубодилаю муносибати бетакаллуф истифода мегарданд: *алағда, аралаш, барзангӣ, газмол, дўнгӣ, кўрсавод, калта, абҷир, алиш|| олиш, бўзбала, саргирак, вақти говгум, калонпартой, расамад, одамшаванда, чигил, чилбур, корчаллон, дамдамакӣ, серманаҳ, исқит, даҳанкалон, зора||зоро (зоро омада монад)... .*

Луғати гуфтугӯиро баъзе луғатшиносон “лексикаи халқӣ – гуфтугӯӣ” номидаанд, ки моҳияти калимаҳои гуфтугӯиро равшан ифода намекунад, чунки ҳар як халқ дорои нутқи хаттӣ ва ҳам нутқи шифоҳӣ мебошад. Аз ин рӯ, “луғати

гуфтугӯӣ” ё “калимаҳои гуфтугӯӣ” гуфтан ба мақсад мувофиқ аст¹.

Ибораи “луғати гуфтугӯӣ” ё “калимаҳои гуфтугӯӣ” низ мисли истилоҳҳои дигар шартист, зеро ки калимаҳои гуфтугӯӣ на танҳо дар шаклҳои гуногуни нутқи шифоҳӣ, балки дар нутқи хаттӣ (дар услуби бадеӣ ва публицистӣ, махсусан дар нутқи персонажҳои асари бадеӣ) мавриди истифода қарор мегиранд.

Қисми зиёди калимаҳои гуфтугӯӣ дорои хусусияти эҳсосӣ-муассирианд. Ин буд, ки сухан бо иштироки онҳо содда, мучаз, табиӣ ва пуробуранг воқеъ мегардад. Онҳо дар ифодаи муносибати манфӣ ё мусбати ғўяндаю нависанда (дар асарҳои бадеӣ) аз муҳимтарин воситаҳои услубӣ ба шумор мераванд.

Ин гуна калимаҳо як омили зарури фардӣ кунонидани нутқи қаҳрамонони асари бадеӣ буда, дар гуфтори персонажҳое, ки намоienda мардуми оддианд, зиёда мавриди истифода қарор мегиранд. Масалан, калимаҳои “девкор”, “хира” ва қаҳратун”-ро, ки дар таркиби ибораҳои “марди девкор”, “тамаъкори хира”, “зимистони қаҳратун” воқеъ мегарданд, аз лиҳози тобиши маъноӣ мушоҳида кунем, маълум мегардад, ки: “девкор” дар забони зинда дар ҳақиқӣ касе истифода мешавад, ки зуд ва самаранок кор кунад. Дар ифодаи маънӣ аз муродифи худ – “зудкор” бартариӣ зиёд дорад. “Хира” сифати шахси тамаъкори ашаддист, ки барои аз касе ситондани чизе аз ҳеҷ гуна берӯӣ ва пастӣ рӯӣ наметобад, гаштаю баргашта мурочиат мекунад. “Қаҳратун” муродифи “хунук” аст, вале “қаҳратун” ин маъниро бо тобиши дараҷагии ниҳоят хунук, яъне хунуки хунук ифода менамояд. Монанди ҳамин, калимаҳои “майдагапӣ”, майнабозӣ”, “даҳанкалон”, “серманаҳ”, “чигил”, “исқит”, “мурданӣ” ва ғайра низ дорои вазифаи мухталифи услубӣ мебошанд: *Ин қадар майдагапӣ кардан ҳам дуруст нест. Ин ҷо ҷои майнабозӣ нест. Вай бепули даҳанкалоне буд. Ба гапи ӯ пиразанони серманаҳ ҳам ғўш меандохтанд. Ба ин ахбороти чигили шумо гувоҳӣ медиҳанд.* (Р. ҷалил). *Раҳими Қанд зери лаб “исқит, мурданӣ” ғўён ӯро дашном дода монд* (С. Айни).

Устодони каломӣ бадеъ С. Айни, ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. ҷалил, Ф. Ниёзӣ, Ф. Мухаммадиев ва монанди инҳо тавассути истифодаи калимаҳои оддии гуфтугӯӣ, аз як тараф, соддагию муассирии забони асарашонро таъмин намудаанд, аз тарафи дигар, дар роҳи аз ҳисоби калимаҳои

¹ М. Мухаммадиев, Ю. Нурмаҳмадов Лексикаи забони адабии тоҷик (маводи таълимӣ). Душанбе-1997. С. 85.

гуфтугӯӣ такмил додани таркиби луғавии забони адабӣ хизмати арзанда кардаанд.

Луғати гуфтугӯиро аз нигоҳи тарзи ифодаи маъно (муътадил ё қабех будани маънӣ) ба гуруҳҳои муътадилмаъно ва қабехмаъно чудо кардан мумкин аст:

Калимаҳои гуфтугӯии муътадилмаъно. Ин навъи калимаҳои гуфтугӯӣ бо калимаҳои забони адабӣ хусусияти якхела доранд. Онҳоро калимаҳои гуфтугӯии адабӣ шуморидан ҳам мумкин аст: даҳмарда, гардана, пойлуч, корчаллон, одамшаванда, ишқбозӣ, майда, чогаҳ, корчаллон, изо кашидан, қанаб кардан, саргирак ва монанди инҳо. Як қисми калимаҳои гуфтугӯии муътадилмаъно мурдифҳои адабӣ (*даҳмарда – чӯпон, пойлуч – пойбараҳна, изо кашидан – шарм доштан, корчаллон – кордон*) дошта бошанд ҳам, нисбат ба онҳо серистеъмол буда, хусусияти эҳсосӣ – муассирӣ доранд ва назар ба муродифҳои адабиашон ба маъноӣ маҷозӣ бештар кор фармуда мешаванд. Қисми дигари ин гуна луғати гуфтугӯӣ муродифи адабӣ надоранд ва тағйироти маъноӣ предмети суханро вобаста ба шароити маҳал хубтар ифода мекунанд. Ба ин маънӣ забоншиносии тоҷик Баҳриддин Камолитдинов ба тарзи зайл иброи назар кардааст: *"Беҳуда нест, ки ҳар як нависанда тамоилҳои услубии худро дорад. Майли зиндаю табиӣ тасвир намудани образҳо, бо таъбирҳои махсуси ҳудашон ба тарзи реалӣ инъикос намудани ҳаёти меҳнатқашон, роҳ надодан ба сохтакорӣ забон, бо назари эҳтиром нигоҳ кардан ба боигарӣ забони халқ ва ҳусну назокати он маҳз бо ёрии лексикаи нутқи гуфтугӯӣ осонтар аст."*¹

Дар ҳақиқат, калимаҳои гуфтугӯӣ мавҷуданд, ки муродифи адабӣ надоранд: *поякӣ, доскалла, ғулак, хасгӯгирд, равғанкаду, бепоиғадам, бозӣ дорондан...* . Ин гуруҳи калимаҳо *"... дар нутқ обуранг ва тобиши муайяни ҳаяҷонбахш ҳосил карда, барои ҳарҷониба ва ҳаёӣ тасвир намудани амалиёти персонажҳо ба нависанда имконияти хубе медиҳанд"*² Азбаски калимаҳои гуфтугӯӣ дар аксари ҳиссаҳои мустақили нутқ ба назар мерасанд, донишмандони мо ҳангоми тадқиқи хусусиятҳои услубии онҳо мувофиқи ҳиссаҳои мустақили нутқ ба тариқи зайл гуруҳбандӣ кардаанд:

¹ Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе, 1967. С. 12.

² Фафуров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе, 1966, саҳ. 22-37; Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе, 1967. саҳ. 11-23.

1. Исмҳо: алов, гапбозӣ, чапдастӣ, дӯнги, газмо, л, саргирак, чилбур...

2. Сифатҳо: абгор, букӯз, инчиқ, девкор, гул, калт, а, кӯрсавод...

3. Шумора: яккамбист, секамсӣ, се бисту понздаҳ...

4. Феълҳо: ҳаво додан, бозӣ дорондан, ёзидан, дарсуз кардан...

5. Зарфҳо: аста, басмабас, мӯл, дастмадаст...

Калимаҳои гуфтугӯи қабехмаъно. Ба ин навъи луғатӣ гуфтугӯи калимаҳои дурушту дағал ва қабехмаъно мансубанд, ки аз сабаби қабохати маънӣ ба доираи луғатӣ забони адабӣ дохил намешаванд: лашулуш, лоғупар, даңгоса, гоҷалак, қачалак, хасхадук, кӯрнамак, хира...

Ин навъи калимаҳои гуфтугӯи ду хел мешаванд:

1. Калимаҳои, ки барои ифодаи таҳқир, сарзаниш ва нописандӣ истифода мешаванд: балохӯр, зихна (зиқна) хира, хасхадук, қачалак, лоғупар...

2. Калимаҳои гуфтугӯие, ки дашном, ҳақорат ва сарзанишҳои аз эътидол берунро ифода мекунанд: аҳмақ, модарбахато, очағар, модарсеталоқ, падарлаънат, сақалту...

Ин гуна калимаҳои ба қатори калимаҳои забони адабӣ дохил нашаванд ҳам, дар услуби бадеӣ бо мақсади муайяни услубӣ то андозае мавриди истифода қарор мегиранд. Аксари калимаҳои қабехмаъно дар забони адабӣ муродиф надоранд, дар байни халқ танҳо бо як шакл маъмуланд: ҳаромӣ, танфурӯш, зансеталоқ, падарсағ, пирхар...

– Сақалту кӯрнамак! Чиҳо мегӯӣ? Магар қадом занталоқ туро бераҳа кардааст?

– Ин кӯрнамаки модарсеталоқро бубинед, чи кардааст... ? (С. Айни).

– Рав, раве, бар падарат лаънат! ... ҳое хӯред, ки хар нахӯрад... (Р. Ҷалил).

Одамоне, ки дорои маданияти баланданд, чи дар нутқи гуфтугӯӣ ва чи дар нутқи хаттӣ аз истифодаи калимаҳои қабехмаъно худдорӣ мекунанд. Ин маънӣ водор менамояд, ки ба вулгаризмҳо маълумоти муфасссалтар диҳем.

Вулгаризм

Вулгаризм аз забони лотинӣ *vulgaris* гирифта шуда, маънояш – авомона, омиёна аст, яъне калимаи дағал, қабех ва ё ифодаи дурушти номатлубест, ки аз доираи луғати забони адабӣ берунанд, яъне як навъи калимаҳои нутқи

гуфтугӯист, ки маъноҳои ғайриадабиरो ифода мекунанд. Масалан, калимаҳои “башара”, “дам кашидан” ва “ба ҷаҳаннам рафтан”, ки ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ – “рӯй”, “хӯрдан” ва “вафот кардан” истифода мешаванд, маъноро ба тарзи дағал, дурушт, қабех ифода мекунанд, бинобар ин вулгаризм шуда метавонанд.

Дар таркиби луғавии забон баробари калимаҳои серистеъмол калимаҳои доираи истеъмолашон маҳдуд инчунин воҳидҳои луғавие, ки ба забони адабӣ хос нестанд, вале дар нутқи гуфтугӯӣ мавриди истифода қарор мегиранд, арзи вуҷуд доранд. Вулгаризмҳо аз зумраи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ мебошанд.

Вулгаризмҳо гурӯҳи калимаҳои мансуби нутқи гуфтугӯист, ки маънои ғайриадабиरो ифода мекунанд ва бо дағалу қабехмаъно ва ғӯшхарош буданашон аз калимаҳои муътадилмаъно фарқ мекунанд. Гӯянда тавассути маънои луғавии вулгаризмҳо, асосан, кароҳати дар дил нисбат ба объект доштаи худро ифода мекунанд. Ин маънӣ боиси дорои обурани махсус шудани онҳо гаштааст. Масалан, дар ҷумлаи “Аммо ҷаноби зақуму зардоб ҳама ҷоро монанди кунгузи бадбӯй тосондаву пӯсонда рафтанд” (Р. ҷалил), ибораҳои “ҷаноби зақуму зардоб” ва “кунгузи бадбӯй” аз ҳамин қабил воҳидҳои луғавианд. Гӯянда ибораҳои мазкурро ба маънои маҷозӣ (пичинг) оварда объекти нигоришро мазаммат карда, муносибати манфӣ доштани худро нисбат ба предмети тасвир ифода намудааст.

Вулгаризмҳои аз ҷиҳати ифодаи маънӣ яқраг нестанд. Ба ин маънӣ онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳое, ки сарзаниш, таҳқир, гилагузорӣ, нописандӣ, шӯҳӣ ва пичингро ифода менамоянд:

– *Аҳҳа, рӯи ту тирмизаку тиррончакро мурдашӯ шӯяд, ин ҷӣ гуфтагет.* (Р. ҷалил).

– *Вай ба ту думи хари тағой мешавад, ки ин қадар тараф мегири* (Ҷ. Иқромӣ).

Як қисми ин навъи вулгаризмҳо дар асоси маънои маҷозиашон кароҳати дилро нисбат ба предмети тасвир ба тариқи махсус (сарзаниш, мазаммат кардан, гилагузорӣ, шӯҳӣ, пичинг) ифода менамоянд. Масалан, предмети нисбатан хурдро тавассути муқоиса – “ачина”, “пискутӣ”, калонро “барзангӣ”, камро “яқитӣ”, асбобу анҷомҳои арзишашон пастро “лашулуш”, “лоғупар” ифода мекунанд. Вулгаризмҳои “шалдар-шулдур”, “дангир-дингир” ва “мичинг”

хислати предметҳои мавриди тасвириро ба тарзи фавқуззикр ифода намудаанд:

– ... *Оқсаққол-ку як одами шалдар-шулдур, мичинг, домулло ҷудо ҳам одами бадкина.*

– ... *шалдар-шулдуратон ҳам кал додари кӯр.*

– *Хайр як рӯзро бе дангир-дингир гузаронем, ҷи шудааст? (Р. ҷалил).*

2. Вулгаризмҳои ки ифодагари лафзҳои дурушт – дашному ҳақорат мебошанд. Онҳо ҳамеша барои таҳқири шунаванда нигаронида мешаванд:

– *Оббо, модарбахатое – хитоб намуд Муҳаммадризо.*

– *Оббо, падарлаънати валадизиное! – тоқат карда натавониста бонг зад Муҳаммадризо. (Р. ҷалил).*

– *Номаъкул кардӣ, ту ҷадиди бедин! – гуфт мулло ва якбора фарёд карда мардумро ба ёрӣ ҷег зад ва Исмоил-афандиро дошта кӯфтан гирифт.*

– *Ҳа, валадизиноҳо! Ба дастам афтодед?*

– *Ба Асо ҷӣ кор дорӣ, фоҳиша?!*

– *Агар сабр карда натавонӣ, биё, дар базми фоҳишагии ман сояи ҷароғ шав! Пири беимон (Ҷ. Иқромӣ).*

Вулгаризмҳои ифодагари дашному ҳақорат, аз як тараф, муносибати ба шунаванда доштаи гӯяндаро фаҳмонад, аз тарафи дигар, обуранги нутқро зиёд карда, дорси хислатҳои манфӣ будани шахси мавриди тасвириро ифода менамоянд. Ҳамаи дуоҳои бади мардонаю занона барои нишон додани хислати гӯяндаи онҳо низ аз воситаҳои хуб маҳсуб мегарданд. Воҳидҳои луғавии “ҳаромзода”, “ҳаромӣ”, “шӯртумшук”, “нобакор”, “мальун”, “аҳмақ”, “алвасти”, “ҷавонмарг”, “кӯрнамақ”, “фоҳиша”, “лошахӯр”, “беимон”, “бедиёнат”, “калхот”, “мӯйдарози кӯтоҳақл”, ва монанди инҳо аз ҳамин қабил вулгаризмҳо мебошанд.

Бой Фирӯзаро сар доду бо таҳқир ба сӯи кайвонӣ назар карда гуфт:

– *Ҳа, шӯртумшук, туро ки хабар кард?*

– *Дастонат чунгалак шаванд, ки тамокуро аз кучо ёфти? (Ҷ. Иқромӣ).*

Калимаҳои қабехмаъно ба шунаванда бештар рӯйрош гуфта мешаванд. Онҳо дар вақти мочаро, бад шудани муносибат, алоқаи ду кас ё гурӯҳ зиёда истифода мешаванд:

– *Ин ҷӣ, ҳам ғарию ҳам пешгирӣ?!*

– *Ҳой, Сафар, ин ҷӣ бемаънигӣ, ту магар девона шуда омадӣ?*

– *Акои Олим, ҷои ин хоин меҳмонхонаи дигар аст, хушёр бошед, ки нагурезад. (Ф. Ниёзӣ).*

Ба як хели вулгаризмҳо калимаҳои қабехмаъное мансубанд, ки онҳо бо унсурҳои луғавии ифодагари номи ҳайвоноти дарранда ва ҳаромхӯри дорои хислатҳои манфур чун ташбеҳи бевосита қорбасти шуда, қароҳати дили ғуяндаро ифода мекунад ва дар асарҳои бадеӣ бо мақсади афзудани қувваи муассирии нутқи истеъмол мегарданд. Ба ин маънӣ бештар истифодаи “сағ”, “хирс”, “хук”, “рӯбоҳ”, “хар” барин калимаҳои ифодагари номи ҳайвонҳо ба назар мерасанд. Ғуянда на танҳо объекти суханаширо бо он ҳайвон баробар мекунад, балки бо хислатҳои манфури он қувваи муассирии нутқашро таъмин менамояд:

– *Ҳамин тавр кунед! – гуфт Мушаррафа оташи уро бод дода.*

– *Ҳаққи ин тавр сағони ҳақношинос ҳамин!*

Соҳаи истифодаи вулгаризмҳо адабиёти бадеӣ мебошад. Дар ин ҳол, онҳо ба ҷои калимаҳои маъмули адабӣ қор фармуда мешаванд. Масалан, унсурҳои луғавии “башара” ва “ба ҷаҳаннам рафтани”, ки дар асарҳои бадеӣ ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ “рӯй” ва “вафот қардан” оварда мешаванд, вазифаи муайяни услубӣ доранд.

Вулгаризмҳо дар асарҳои бадеӣ бо нияти ифодаи нафрат, қаҳру ғазаби ғуянда ва таҳқири шунаванда чи дар сухани нигоранда ва чи дар нутқи қаҳрамони асар мавриди истифода қарор мегиранд. Ба ин маънӣ вулгаризмҳо ба тариқи зайл ғуруҳбандӣ қардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳо, ки дар нутқи персонажҳои асар бо мақсади ифодаи нафрати ғуянда ва таҳқири шунаванда қор фармуда шудаанд. Ба ин маънӣ устод С. Айни дар очерки адабии таърихии “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик”¹ ибораи “душмани ғуруғинати рӯбоҳхислат” дар нутқи пирамард, ибораи “сағи газанда”, “сағи разил”-ро дар нутқи Темурмалик ба дасти нигориш додааст:

– *Оре, ман ҳамон Темурмалики хуҷандиам, ки яккаву танҳо ҳазорҳо шумо чингизиёни хунхорро, чунон ки сағи газандаро кушанд, куштаам! – гуфт. Устод С. Улуғзода бошад, дар романи “Фирдавсӣ”² вулгаризмҳои зеринро бо мақсади услубии фавқуззикр истифода бурдааст: хоби ғурусухта, фитнаангези арбадаҷӯ, ҳайвони дарранда дар нутқи Фирдавсӣ; айёши қачқулоҳ дар нутқи мулозим; наҳангҳо дар нутқи Найсонӣ; ҳаромзодаи шарир дар нутқи Охунд; малъун дар нутқи мансабдор; қармати мурдор дар нутқи ҷавони*

¹ Қуллӣёт, Ҷилди 5. - Душанбе: 1991.

² Улуғзода С. «Фирдавсӣ» - Душанбе: “Адиб”, 1991.

бандӣ; сағ дар нутқи сарбоз; айёше, майхорое, фосике дар нутқи саҳҳоф ...

– *Дод аз дасти халифаи хунхор! Маро қармати мегӯяд, қармати мурдор худаш!*

Сарбози аспсавор ўро бо тозиёна зада аррос мекашид, ки:

– *Хомуш, сағ! Хомуш.*

Нигоранда Ф Ниёзӣ низ дар повести “Фочиаи Боғистон” бо мақсади ифодаи нафрати гӯянда ва таҳқири шунаванда вулгаризмҳои зеринро дар нутқи персонажҳои асараш мавриди истифода қарор додааст: тирмизак, бева дар нутқи Нозир Маҳмудов; падарлаънати ноинсоф дар нутқи Саврӣ апа; бадзот, тӯраҳои худпарасту риёкор дар нутқи Мастура; эркатулфор дар нутқи Инобатхон.

– *О, бевае... – мад кашид Нозир нони дар даҳонаш бударо саросема фуру бурда, – аллакай ғайбат кардааст-дия... Майлаш ин беақлӣ ба зарари худаш.*

Саврӣ апа ҷавоб дод:

– *Дар идораи Мастура ким-кадом падарлаънати ноинсоф ариза навиштааст, ки вай дар хонааш бо гурезаи ҷанг Сияр пинҳонӣ зиндагӣ мекунад.*

– *Ин дараҷа худатонро паст назанед, дадоҷонаш – эътироз намуд Мастура, кош шумо барин лумпумпролетарҳои софдилу софкор бисёртар мебуданду тӯраҳои худпарасту риёкор ҳарчи камтар...*

2. Вулгаризмҳои, ки барои ифодаи нафрат ва қаҳру ғазаби нигоранда дар нутқи тасвирӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Устод С. Айнӣ дар очерки адабии таърихии “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” дар нутқи тасвирӣ бо мақсади ифодаи нафрат ва қаҳру ғазаб вулгаризмҳои зеринро ба тасвир додааст: сиёҳгӯш, чингизиёни ваҳшӣ, бум, лоша, даррандаи хунхор, ваҳшии даррандаи забункуш.

Устод С. Айнӣ Қатағон-уғлонро ба ваҳшии даррандаи забункуш монанд карда нафрати худро чунин ифода намудааст: *Аммо дар муқобили ин сухани бечавоби қаҳрамони халқи тоҷик ягон чизе ба хотири ваҳшии даррандаи забункуш намерасид.* Устод С. Улуғзода низ дар ифодаи нафрат ва қаҳру ғазаб дар романи “Фирдавсӣ” вулгаризмҳои зеринро дар нутқи тасвирӣ истифода бурдааст: *бадтинати баддимоғ, марди гӯл, сафнок: Мулозим рафт, марди гӯле, кулоҳи душоха бар сар, дар миёнаи камарбанди нуқракӯбаш ханчари дарозе овезон даромада таъзим кард.* Ф. Ниёзӣ дар повести “Фочиаи Боғистон” дар ифодаи қаҳру

газаби Нозир Маҳмудов вулгаризми “тирмизак”-ро дар нутқи тасвирий овардааст: *Аз се-чор даҳан талху тунд гап заданҳои бародараш акаи Мансур дида, бештар суханҳои “шаттоҳонаи” Мастураи “тирмизак” торафт алами уро меафзуд.*

Ҳамин тавр, вулгаризмҳо дар бобати ба вучуд овардани обурани нутқ, табиӣ шудани гуфтор, аниқу рӯшан ва таъсирбахш ифода намудани матлаб вазифаи муҳими услубиро иҷро карда, ба забони асари бадеӣ хусусияти халқӣ ва соддабаёнӣ мебахшанд.

Калимаҳои шевагӣ

Калимаҳое, ки истеъмоли онҳо ба ҳудуди муайян – маҳалҳои ҷудогона тааллуқ дорад, калимаҳои шевагӣ ном доранд. Дар адабиёти марбути шевашиносӣ калимаҳои шевагӣ бо калимаи “диалектизмҳо” (аз калимаи юнонии *dialektos* – лаҳча, шева, забони маҳаллӣ) дода шудааст. Диалектизмҳо хоси забони ягон маҳал буда, дар нутқи намояндагони ҳамон маҳал истеъмом мешаванд. Калимаҳои шевагӣ аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии доираи истеъмолашон танг буда, аз луғати забони адабӣ берунанд. Агар калимаҳои оддии гуфтугӯӣ миёни соҳибони забон маълуму маъруф бошанд, калимаҳои шевагӣ дар як ё якчанд маҳал интишор дошта, дар саросари сарзамине, ки мардуми тоҷик истиқомат доранд, мавриди истеъмом нестанд:

– *Ана ита-ита лагат кард, – гӯён почаҳои лойолудаширо ба замин кӯфта чӣ гуна поймол карда шудани саракҳоро нишон дод. (С. Улуғзода).*

– *Буваҷон, мана хафа карданба дилатон мешавад-ми?*

– *Не, чува дилам мешудааст?*

– *Биё, ҳамту ки бошад, на ман туя озор медиҳам ва на ту мана. (Ҳ. Карим).*

Диалектизмҳо аз калимаҳои умумистеъмомӣ аз ягон ҷиҳат (луғавӣ, овозӣ (фонетикӣ), маъноӣ (семантикӣ)) фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, диалектизмҳоро ба тариқи зайл гуруҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. *Диалектизмҳои луғавӣ.* Калимаҳои шевагӣ, ки ба ин ё он лаҳча хос буда, дар забони адабӣ тавассути калимаҳои дигар ифода меёбанд: ҳеча – лонаи парранда, каштал – гиребон, бехӣ – сабзӣ, хуч кардан – бардоштан, ҷӯбдона – санҷид, ойтӣ – хоҳари калонӣ, бува – модар, дегсанча – оташдон, қуррак – қумрӣ, мусичаи тавқдор, мурсак//минсак – ҷомаи бепахтаи занона, сафедпарак – хомӯшак...

2. Диалектизмҳои овозӣ (фонетикӣ). Ин навъи диалектизмҳо хусусиятҳои овозии лаҳҷаҳоро инъикос менамоянд, яъне ҳодисаҳои фонетикиро паси сар кардаанд (дарозтару кӯтоҳтар талаффуз гаштани садонокҳо, ба ҷои овози маъмули калима истифода шудани овозҳои дигар, калимаҳои, ки ба ҳодисаҳои монандшавӣ, метатеза ва ғайра дучор шудаанд): ғалб^ир – ғалбер, дивол – девор, устун – сутун, тавар – табар, говара – гаҳвора, чишм – чашм, бухор – баҳор, авҳол – аҳвол, бьги – бигир, дойват – дуои бад...

3. Диалектизмҳои маъноӣ (семантикӣ). Диалектизмҳои, ки шаклан ба калимаҳои забони адабӣ монанданд, вале аз ҷиҳати ифодаи маънӣ фарқ мекунанд, яъне дар лаҳҷа маънои иловагӣ пайдо кардаанд: ҳалок шудан – монда шудан, пиёда – оташдон, лоғар – танбал, обила – кадуи норасида, мӯрча – ҳаммом, ходим – фаррош, меш – саноч, чаман – сифати хари сустгард...

4. Диалектизмҳои этнографӣ. Ба ин навъи калимаҳои шевагӣ диалектизмҳои мансубанд, ки номи предмет (асбоби анҷомҳои рӯзгор, хочагӣ, воситаҳои меҳнат) ва амалу ҳолат вобаста ба урфу одат ва тарзи зиндагонии соҳибони лаҳҷа ифода гаштаанд: хомак – чорук (аз пӯсти хом), шакароб – номи таом, мангича – зарфи хурди сафолӣ, гирдача – як навъи кулча, лочира – нони тунук, сархум – чойҷӯши мис, кабудак – як навъи таоми обакии аз пиёзбеҳи гиёҳ тайёр кардашуда, сапидак// сафедак – навъи атолаест аз пиёзбеҳи гиёҳ бо шир тайёр карда мешавад, тарқа//тарқӣ – номи асбоби ҷубини чармгарӣ, ярмасанг – номи асбоби сангӣ (барои тайёр кардани ярма)...

5. Диалектизмҳои фразеологӣ. Фразеологизмҳои, ки аз ҷиҳати шаклу маънӣ хоси лаҳҷа буда, дар як ё якҷанд лаҳҷа маъмуланд: “ғап хӯрдан” – дар гаштак иштирок кардан; “ошашро додан” – муддаои табъ кӯфтани касе; “ҳавои гургзояк” – ҳавои тағйирёбандаест, ки борону офтоб муттасил яқдигарро иваз мекунанд; “хирс хезондан” – бисёр чидду ҷаҳд кардан; “ба фил савор шуда омадан” – бо қаҳру ғазаб ба сари касе омадан; “ду даст почики бинӣ” – хушку холи, беҳарид...

Калимаҳои шевагӣ аз зумраи он воҳидҳои луғавие мебошанд, ки доираи истеъмолашон танг аст, яъне онҳо на дар ҳамаи шохаҳои услуби забони адабӣ, балки асосан дар яке аз онҳо – услуби бадеӣ истифода мешаванд. Аз ин рӯ, соҳаи истифодаи калимаҳои шевагӣ адабиёти бадеӣ мебошад. Вазифаи услубии диалектизмҳо пуробуранг ва зиндаю табиӣ ба тасвир додани хусусиятҳои маҳал, фардӣ

кунонидани нутқи персонажҳо ва таъмин намудани чихати муассирии сухан аст. Масалан, устод С. Улуғзода дар романи “Восеъ” калимаҳои “сарҳўй”, “адири”, “ита” (ин тавр), “ика” (ин қадар), “почаки” (оташдони муваққати сангин), “пуча” (кулўла) ва монанди инҳоро, ки хоси лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии тоҷикист, дар нутқи персонажҳо ва гоҳо дар сухани тасвирии худ овардааст. Сабаби ин дар он аст, ки воқеаҳои, ки дар асар мавриди нигориш қарор гирифтаанд, дар ҷануби Тоҷикистон ба вуқӯъ пайвастанд ва бисёр қаҳрамонҳои асосии он намояндагони лаҳҷаҳои ин мавзеанд. Аз ин рӯ, калимаҳои мазкур бо мақсади фардӣ кунонидани нутқи персонажҳои асар ва ба пуррагӣ ба ҷилва овардани обурани забони маҳаллӣ ба дасти тасвир дода шудаанд. Порчаи поён, ки намунае аз нутқи хоҳари Восеъ – Фотима аст, барои тасдиқи ин маънӣ далели муҷассам хоҳад буд:

Ака, биист, охи! Чӣ шуд, ки даррав қаҳр кардӣ, хайр нагуфта рафтӣ? Хок бикашад ин домоди дилзори тура! Биё биравем ба хона, ман барои ту қурутов пухта истодам, қурутова хурда иқа дам мегирию меравӣ.

Дар адабиёти бадеӣ калимаҳои шевагӣ ба тарзи зерин истифода мешаванд: а) чун унсури “бегона”, яъне унсури, ки дар матн ба сифати ҳиссаи услуби дигар воқеъ мегардад; б) чун калимаи адабӣ, яъне калимае, ки бо унсурҳои забони адабӣ баробарҳуқуқ буда, услубан бо онҳо омезиш меёбад.

Дар ҳолати яқум нависандагон калимаҳои шевагиро бештар дар нутқи персонажҳо ва баъзан дар сухани тасвирии худ истифода мекунанд. Дар ин ҳол риояи эътидол шартӣ муҳим мебошад, зеро сарбор кардани нутқи персонажҳо бо калимаҳои маҳаллӣ фаҳмидани забони асарро барои намояндагони мавзёҳои дигар душвор мегардонад. Ба ин маънӣ устод С. Айнӣ таъкид карда буд, ки ҳангоми кор фармудани калимаҳои шевагӣ “бисёр эҳтиёт кардан, вале чизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст”.

Ҳолати дуюм чун унсури баробарҳуқуқӣ калимаҳои адабӣ кор фармудани калимаҳои шевагист. Дар ин ҳол ба нависандагон зарур аст, ки шартҳои зеринро риоя кунанд: а) калимаи шевагии мавриди истифода қарордодаи нависанда дар забони адабӣ муродиф надошта бошад; б) агар дошта бошад, онҳо ақаллан бо ҳам бояд баробарҳуқуқ бошанд; в) ин гуна калимаҳо аз муродифи адабиашон аз чихати ифодаи тобиши маънӣ бояд фарқ дошта бошанд. Агар ин чихатҳо ба назар гирифта нашаванд ва нависанда аз калимаҳои шевагӣ бетафовут истифода барад, забони асараш олуида мегардад.

Диалектизмҳо категорияи тағйирёбанда буда, ҷараёни пайдошавии онҳо қатъ намегардад. Аз тарафи дигар, дар натиҷаи таъсири забони адабӣ, матбуот, воситаи ахбор, мактаб, асарҳои бадеӣ ва монанди инҳо доираи истеъмоли баъзе диалектизмҳо маҳдуд шуда, тадриҷан ҷои худро ба калимаҳои умумихалқӣ-адабӣ медиҳанд ва, баръакс, баъзе диалектизмҳо инкишоф ёфта то ба дараҷаи калимаи адабӣ мерасанд.

Эвфемизмҳо

Эвфемизмҳо (аз калимаи юнонии *euphemia* – хуздорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт) яке аз воситаҳои муҳими нутқи шифоӣ (суханронӣ) ва хаттӣ мебошад. Эвфемизм ба ҷои калимаҳои ғушхарош, беадабонау қабех муродифҳои писандидаи зебои онҳоро истифода бурдан аст. Масалан, ба ҷои калимаи ҳаром “нопок”, касал “бемор”, қабр “оромгоҳ”, хар “дарозгӯш”, мурдан “бандагӣ кардан”-ро истифода намудан ба эвфемизм риоя кардан аст.

Яке аз сабабҳои ба вуҷуд омадани эвфемизмҳо ба ҷо овардани шартӣ адаби гуфтор, хуздорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт мебошад. Азбаски эвфемизм яке аз воситаҳои услубӣ буда, ба муродифот марбут аст, ба мутакаллим ё нависанда ба ҷои калимаву ибораҳои, ки шуниданашон ба шунаванда ё хонданашон ба хонанда таъсири бад мебахшад, истифода намудани ифодаҳои латифу қозибанок, нарму гуворо мебошад, яъне ба ҷои калимаҳои дурушту дағал истеъмол кардани муродифҳои адабии онҳост. Масалан, азбаски кӯрӣ яке аз иллатҳои шахс аст, ҳангоми муроҷиат ба шахси нобине бо мақсади наранҷондани ӯ калимаи “қорӣ”-ро истифода мебаранд, ки он малоли хоҳири кӯрон намегардад. Дар ин ҳолат “қорӣ” муродифи “нобино” мебошад. Аммо дар ғайби онҳо муродифҳои дигари “қорӣ” – “очиз”, “нобино”, “аъмо”, “бебасар”, “кӯр” мавриди истифода қарор мегиранд.

Нутқ бо иштироки эвфемизмҳо бошукӯҳу боҷалол ифода мегардад. Тавассути онҳо нутқ хайрхоҳона, меҳрубона, навозишкорона, узрпазирона воқеъ мегардад: *Илоҳӣ сад сол умр бинед. Худо давлати шуморо аз ин ҳаҷм зиёдтар кунад. Илоҳӣ хокро гирӣ зар гардад. ҷони падар, ҳоло ту намедонӣ ва намедонам ҷӣ ҷавоб диҳам. Аз рӯят гардам, акнун аз худат гап намемонад.* (Р. ҷалил).

Ҳангоми ифодаи фикр ба ҷои калимаҳои қабехмаъно муродифҳои хушмаъноии онҳоро истифода кардан малоҳати нафосати суҳанро таъмин менамояд:

Баъд аз як соли хонадор шудани Мурод... Соро ба як писарча модар шуд, шодие, ки ба сабаби ба рӯи қадам омадани ин навзод ба падар ва модар рӯй дод, аз андоза берун буд, бинобар бе ҳеч чуну чаро номи кӯдакро Шодӣ монданд. (С. Айнӣ).

Дар ин ҷумлаҳо калима ва ибораҳои “хонадор шудан”, “модар шудан”, “ба рӯи қадам омадан”, “шодӣ”, “навзод” эвфемизмҳоеанд, ки нисбат ба муродифҳояшон хусусияти бештари муассирӣ доранд.

Эвфемизмҳое, ки дорои хусусиятҳои эҳсосӣ-муассирианд, дар нигориши нависанда нақши ҷудогона доранд. Зиёда аз ин, бо истифодаи эвфемизмҳо нависанда аз такрори бемаврид низ худдорӣ менамояд:

Табиат гоҳо чунин эъзозҳо ба майдон меорад, ки кас гумон мекунад гӯё қасдан ва махсусан карда шуда бошад... баъзан касеро чунон оро медихад, чунон ба ӯ хусну малоҳат мебахшад, ки ақлҳоро вола, дилҳоро шайдо мегардонад. Ба вай ҳамаи зебоӣҳо, ҳамаи хусну малоҳатро якбора мебахшад... ва гӯё ба рассоми даҳр нишон додан меҳаҳад, ки тарҳи зебо, хусни нақў ва малоҳати инсониро ҷӣ тавр бояд дод...

Инак, дар хонаи Шоҳмуродбек ҳамин эъзози табиатро дидан мумкин шуда монд. Шояд обу ҳавои Бухоро ва муҳити ин ҷо аз мардуми Фарғонанаҷод, қасдан парӣ мерӯёнад. Ба ҳар ҳол, Ҳамроҳон эъзози табиат, саховати обу ҳавои Бухоро ва бахту саодати падару модар буд. Қадаш мавзун... Чашми сиёҳ, дилфиреб, ҷозибадор ва нигоҳаш афсункор, абрӯ сиёҳ, пайваста ва мисли камон, даҳон мисли гунча.

*Пеши рӯят дигарон сурати бар деворанд,
На чунин сурату маънӣ, ки ту дорӣ, доранд.*

Овози фораи ва дилнишини ӯ дугонаҳоро лол мекард... (Ҷ. Икромӣ).

Дар ин парча калима ва таркибҳои эъзоз, майдон, қасдан, оро додан, хусн, малоҳат, вола, шайдо, зебоӣ, рассом, даҳр, тарҳ, нақў, парӣ, саховат, обу ҳаво, бахт, мавзун, дилфиреб, ҷозибадор, афсунгар, пайваста, камон ва ғайра эвфемизмҳоеанд, ки ба ҷои муродифҳояшон мавридшиносона истифода шуда, тасвири нависандаро аз ҷиҳати бадеият афзудаанд.

Эвфемизмҳо ифодаҳои нарм, навозишкорона ва адабию бадеии фикр буда, ба матн ва сухан хусн, зарофату балоғат мебахшанд:

Дар ҳақиқат хусну чамоли Гулнор таъсирбахш буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарозу ҷоншикор ва абруи қачи дунболадори ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; мӯи дарози тобдораш, ки то хамгашти зонуҳояш мерасид, барои ҳаваскорон каманди печоне буд; зулфи парешонашро дар гирди рухсори тобонаш бо ин зебой тасвир кардан аз дасти ҳеч наққоши нодиракор намеомад; қаде барҷаста, рӯи хучиста, зулфи шикаста, абруи пайваста – ҳама ба якдигар мутаносиб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд. (С. Айни).

Интиҳоби сухансанҷона ва истифодаи мавридшиносонаи эвфемизмҳо ба қобилияти суханпардозӣ ва эҳтирози мутакаллим ё нависанда аз истеъмоли алфози қабеҳ марбут аст. Шахсе, ки қановати забон ва хусни баёнро хуб донад, аз балоғату фасоҳати сухан боҳабар бошад ва аз бойигарии таркиби луғавии забон огоҳ гардад, нутқи ӯ писандида, шево ва дақику рӯшан мебарояд.

Савол ва супоришҳо

1. Чӣ гуна калимаҳоро серистеъмол мегӯянд? Мисол гӯед.
2. Дар бораи калимаҳои камистеъмол чӣҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
3. Ба калимаҳои умумистеъмоли кадом гурӯҳҳои калимаҳо мансубанд? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
4. Кадом гурӯҳи калимаҳоро услубан бетараф мегӯянд? Мисол гӯед.
5. Наввожа чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
6. Меъёри муайян намудани навожаҳоро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.
7. Кадом хели навожаҳоро медонед? Номбар кунед.
8. Наввожаи луғавӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
9. Дар бораи навожаҳои маъноӣ чӣҳоро медонед? Мисол гӯед.
10. Ба навожаҳои фардӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
11. Чӣ гуна воҳидҳои луғавӣ ба калимаҳои гуфтугӯӣ мансубанд? Мисол гӯед.

12. Калимаҳои гуфтугӯӣ чанд хел мешаванд? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

13. Вулгаризм чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

14. Чанд хел вулгаризмҳоро медонед? Бо мисолҳо гуруҳбандӣ кунед.

15. Ба хусусиятҳои услубии вулгаризмҳо маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

16. Калимаҳои шевагӣ чист? Мисолҳо гӯед.

17. Диалектизмҳои луғавӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

18. Чӣ гуна калимаҳои шевагӣ ба диалектизмҳои фонетикӣ мансубанд?

19. Кадом навъи калимаҳои шевагиро диалектизмҳои маъноӣ мегӯянд? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.

20. Диалектизмҳои этнографӣ чист? Кадом мисолҳо урфу одати маҳалли зисти шуморо ифода мекунанд?

21. Ба диалектизмҳои фразеологӣ маълумот диҳед. Мисолҳо гӯед.

22. Дар хусуси хусусиятҳои услубии диалектизмҳо чӣҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.

23. Эвфемизм чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

24. Соҳаи истифодаи эвфемизмҳоро муайян кунед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

25. Аз лаҳҷаи худатон доир ба хелҳои диалектизмҳо маводи лаҳҷавӣ ҷамъ кунед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Дар кадом ҷавоб калимаи каллимаи умумиистеъмолий оварда шудааст?
- А) палавидан
В) ҷӯбдона
С) чамандагул
Д) об
Е) килет
2. Калимаи навро муайян кунед.
- А) нон
В) қозӣ
С) чархбол
Д) ғазал
Е) меқ
3. Кадом калима ба вулгаризмҳо мансуб аст?
- А) эъзоз
4. Дар кадом ҷавоб наъвожаи фардӣ оварда шудааст?
- А) шево

- В) аблах
С) фавтидан
Д) ойтї
Е) миршаб
5. Кадом калима ба диалектизмҳо мансуб аст?
А) чашм
В) дилфиреб
С) шофёр
Д) куррак
Е) қайчї
7. Кадом калима ба диалектизми фонетикї тааллуқ дорад?
А) зебо
В) дунболадор
С) устун
Д) чавонмарг
Е) хасгүгирд
9. Кадом калима ба калимаҳои гуфтугӯї мансуб аст?
А) лаб
В) дойват
С) даҳмарда
Д) лашулуш
Е) чилбур
- В) борон
С) насайридан
Д) тўпчибошї
Е) кеш
6. Дар кадом диалектизми оварда шудааст?
А) Замин
В) бехї
С) чоншикор
Д) каймоқ
Е) самовор
8. Дар кадом диалектизми маъної дода шудааст?
А) гарм
В) оташбор
С) мурча
Д) нобакор
Е) доскалла
10. Кадом калима мутаалиқї эвфемизм аст?
А) хок
В) хучиста
С) ҳеча
Д) барзангї
Е) поякї

Фасли шашум

Лексикаи забони хозираи тоҷик аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли

Баробари тараққиёти ҷамъият, инкишофи илму ҷан, техника ва такмили соҳаҳои гуногуни ҳаёти мардум забон ҳам тараққӣ мекунад, зеро ки забон ҳамсафари ҷамъият аст. Дар забон тадриҷан баъзе калимаҳо кӯҳна шуда аз истеъмоли мебароянд, аз ҷониби дигар, калимаҳои нав пайдо мешаванд. Қисми асосии таркиби луғавии забонро калимаҳои умумихалқӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо серистеъмолу оммафаҳманд ва муддати тӯлонӣ дар таркиби

луғавии забон воқеъ мегарданд. Аз тарафи дигар, вобаста ба сабабҳои фавқуззикр бисёр калимаҳо аз ҷиҳати маъно ва вазифаашон дар истеъмоли маҳдуд мешаванд. Сабабҳои маҳдудшавии истеъмоли калимаҳо гуногунанд, ки ба чанде аз онҳо дар фаслҳои боло ишора карда будем. Ба ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ калимаҳои кӯҳнашуда, вожаҳои адабии китобӣ, унсурҳои луғавии мансуби касбу пеша, истилоҳҳои дохил кардан мумкин аст. Маҳдудшавии истеъмоли як қисми ин гуна калимаҳо ба дараҷаест, ки онҳо танҳо дар забони ягон гурӯҳи иҷтимоӣ, аз ҷониби тоифаи муайяни одамон барои таъмини эҳтиёҷи забон аҳёна мавриди истифода қарор мегарданд. Варваризмҳо, экзотизмҳо ва жаргону арготизмҳо ба ҳамин гурӯҳи калимаҳо тааллуқ доранд.

Калима ва истилоҳ

Ҳар фикре, ки дар майнаи мо падида меояд, тавассути забон ифода мегардад. Ин буд, ки бузургон гуфтанд: “Забон шуури воқеист ва воқеияти фикр дар забон зоҳир мегардад”. Аз ин рӯ, зоҳиркунанда ва ривочбахшандаи кори тафаккур забон аст. Шоири ширинкаломи тоҷик Абдурахмони ҷомӣ ин маъниро ба тарзи зерин ба дасти нигориш додааст:

*Ҳар чӣ ба дил ҳаст поку палид,
Дар сухан ояд асари он падида.*

Пӯшида нест, ки сухан тавассути ҷумлаҳо сурат мегирад, вале ҷумлаҳо ба калимаҳо тартиб додан мумкин намегардад. Аз ин рӯ, ҳангоми забон гуфтан калимаҳо дар мадди назар дошта мешаванд. Калима воҳиди асосӣ ва сервазифаи забон аст. Аз калимаҳо тавассути қоидаву воситаҳои дастурӣ ибораву ҷумлаҳо сохта мешаванд. Барои дақиқу саҳеҳ ва балеғу фасеҳ ифода намудани фикр мутақаллимро лозим аст, ки калимаҳои созгору мувофиқро интихоб намояд ва онҳоро мавридшиносона истифода барад. Нависандаи ўзбек Абдулло Қодирӣ ба ин маънӣ ба тариқи зайл ишора кардааст: “Барои сухан гуфтан ҳамчунон барои сохтан дуру дароз андеша мебояд кард”.

Калима барои ифодаи мафҳум аз як овоз ва ё аз маҷмӯи овозҳои ба ҳам алоқаманд падида меояд. Масалан, барои ифодаи номи як навъи мева аз пайванди овозҳои “а”, “н”, “о”, “р” калимаи “анор” ба вуҷуд омадааст. Маълум мегардад, ки нутқи мо аз маҷмӯи овозҳо – калимаҳо иборат аст.

Калимаҳо аз лиҳози маъноии луғавӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Калимаҳое, ки дорои маънои луғавианд ва ба савол ҷавоб мешаванд: бародар, Офтоб, сафед, сад, мо, навиштан, зуд... Ин гурӯҳи калимаҳо ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мансубанд, онҳоро калимаҳои мустақилмаъно мегӯянд.

2. Калимаҳое, ки маънои луғавӣ надоранд ва ба савол ҷавоб намешаванд: ба, бе, -ро, барин, ки, азбаски, зеро ки, оё, фақат... Ин гурӯҳи калимаҳо ба ҳиссаҳои ёридаҳандаи нутқ тааллуқ доранд. Бо ёрии онҳо калимаҳои мустақилмаъно бо ҳам алоқаманд шуда, ҷумларо ба вучуд меоранд, шоирон байтҳои шево иншо мекунанд: *Вақте ки моҳи июн тут балхи мепазад, кас меваи тару тозаашро хурда лаззат мебарад. Ҳеҷ неъматӣ дунё ба мисли тут судманд нест. Дар қиёсти намудҳои бехтарини тутҳои ревичин, шайхин, музаффарин, ровандӣ ва сафедтут метавон ёфт...* (Аз рӯзнома).

*Гарчи ҳиндӣ дар узубат шаққар аст,
Тарзи гуфтори дарӣ ширинтар аст.*

Муҳаммад Иқбол

Қисми зиёди калимаҳои забони тоҷикӣ сермаъноанд. Онҳо баробари маънои асли дорои маънои маҷозӣ низ мебошанд. Масалан, калимаи “лаб” қайр аз маънои асосӣ (номи узви инсон) дорои маъноҳои иловагӣ низ мебошад: лаби ҷӯ, лаби дарё, лаби нон, лаби бом, лаби ҷар, лаби миз, лаби суфа... Агар дар байти зерини ҷалолиддини Балхӣ ба корбурди калимаи “най” таваҷҷӯҳ кунем, маълум мегардад, ки аз ин хусусияти калимаҳо устодони каломи радеъ суҳансанҷона истифода мебаранд:

*Гар набудӣ нолаи найро самар,
Най қаҳонро пур накардӣ аз шакар.*

Калима дорои хусусиятҳои зиёде мебошад, ки дар хусуси онҳо дар фаслҳои боло ибрози назар карда шуд. Ҷамаи калимаҳои забонро сермаъно гуфтан дуруст нест, зеро ки қисми муайяни калимаҳо мафҳуми соҳаи санъат, илму техника, касбу пешаро аниқу равшан ифода мекунанд, маънои иловагӣ надоранд ва танҳо ба як маънӣ маъмуланд.

Калима ё иборае, ки мафҳумҳои ба илму фан, техника, хоҷагии қишлоқ ва ба соҳаҳои дигар мансубро аниқу равшан ифода карда, хусусияти эҳсосӣ-муассирӣ надоранд, истилоҳ номида мешавад: фонема, морфема, лексема; рубой, мухаммас, лирика, мисраъ, қасида... Истилоҳ дар соҳаи худ танҳо як маънои муайяноро ифода менамояд. Якмаъноӣ хусусияти асосии истилоҳ мебошад. Истилоҳҳо аз калимаҳои муқаррарии забон бо он фарқ мекунанд, ки онҳо бештар ба шахсони машғули ҳамон соҳа маълум ва фаҳмо. Масалан,

калимаҳои лексика, филология, орфоэпия, мағлуб, паратаксис, гипотаксис истилоҳҳои мансуби забоншиносӣ мебошанд ва маънои онҳо ба забоншиносон маълум аст.

Қайд бояд кард, ки баъзе ҳодисаҳои ба истилоҳҳо марбут низ ҷолиби диққатанд:

1. Доираи истилоҳшавии баъзе калимаҳо васеъ шуда, на танҳо дар як соҳа, балки дар соҳаҳои дигар низ ба сифати истилоҳ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Масалан, калимаи “морфология” дар илми забоншиносӣ як соҳаи дастури забон аст, ки сохти калимаҳоро аз рӯи ҷиссаҳои нутқ меомӯзад. Чун истилоҳи биологӣ соҳаест, ки ба сохти рустанӣҳо марбут аст.

2. Баъзе калимаҳои умумистеъмоли мафҳуми ба ягон соҳа вобастаро ифода намуда ба истилоҳ табдил меёбанд. Масалан, “зарф” – а) анҷом барои нигоҳ доштани чизе; б) истилоҳи дастурии забон (номи яке аз ҷиссаҳои нутқ); “ҷонишин” – а) муовин; б) истилоҳи дастурии забон (номи яке аз ҷиссаҳои нутқ); “мафҳум” – а) фаҳм кардашуда; б) истилоҳи мантиқ ва фалсафа.

Маънои калима дар матн, дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар равшан мегардад, аммо истилоҳҳо берун аз матн ҳам маънои муайяни худро нигоҳ медоранд: фонетика, орфоэпия, базис, мафҳум, фразеология, мағлуб...

Истилоҳҳо аз калимаҳои муқаррарии забон бо хусусиятҳои зерини худ фарқ мекунанд:

1. Истилоҳҳо хусусияти умумистеъмоли надоранд. 2. Истилоҳҳо ҳамеша ба сӯи якмаъноӣ тамоил мекунанд. 3. Онҳо аз обурани эҳсосӣ-муассирӣ маҳруманд. 4. Хусусияти калимасозӣ (ба ғайр аз истилоҳҳои ба ғуруҳи калимаҳои умумистеъмоли гузаштаи стода) надоранд. 5. Моҳияти масъаларо бо як калима ифода мекунанд. 6. Аксари онҳо ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд. 7. Истилоҳҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил намешаванд.

Истилоҳҳо бо ду роҳ ба вучуд меоянд:

1. Дар натиҷаи афзудани маънои иловагӣ-истилоҳӣ дар калимаҳои умумистеъмоли. Масалан, “мол” – а) дорой, сарват, бойгарӣ; б) истилоҳи иқтисодӣ; “ҷабар” – огоҳӣ, дарак, маълумот; чизе, ки барои огоҳии мардум гуфта мешавад; б) истилоҳи забоншиносӣ (номи яке аз сараъзоҳо).

2. Дар натиҷаи аз забонҳои дигар бо шакли маънои аслиашон ворид гаштани истилоҳҳо: сотсиализм, демократия, филология, сессия, диктатура, жаргон, доминант, калка, варваризм, вулгаризм...

Истилоҳҳо асосан дар асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ, асарҳои ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти бахшидашуда ва мақола мавриди истифода қарор мегиранд.

Истилоҳҳо ҳамчун як ҷузъи луғат ба таркиби луғавии забон дохил мешаванд ва гуруҳи калимаҳои махсуси таркиби луғавиро ташкил медиҳанд.

Калимаҳои касбу пеша

Дар сарзамине, ки сокинонаш аз қадимулайём тоҷикон буданд, намудҳои гуногуни касбу пеша вучуд доштанд: шикорчигӣ, чорводорӣ, кулолӣ, заргарӣ, наългарӣ, оҳангарӣ, дуредгарӣ, пинадӯзи, чармгарӣ, атторӣ, баққолий, саррофӣ, наққошӣ, кашададӯзи, бофандагӣ...

Соҳибпешагон бо гузашти рӯзгор касбу пешаашонро инкишоф медоданд ва мувофиқи тақозои замон намудҳои дигари касбу пеша ба вучуд меомаданд. Ҳангоми бо ҷон касб машғул шудан соҳибони касбу пеша аз воситаҳои меҳнат истифода мебарданд ва ҷараёни истеҳсолро ташкил намуда, соҳиби маҳсули меҳнат мегаштанд. Ба ҳамаи ин маънӣ забон бетараф намондааст, яъне номи асбобҳо, маҳсул ва ҷараёни истеҳсоли ин ё он касбу пеша бо воҳидҳои луғавӣ ифода гаштаанд. Калимаҳои мансуби касбу пеша номи асбобу анҷом, ҷараёни истеҳсол ва мафҳуми онро ифода менамоянд: дарафш (бигиз), қолиб, андоза, белча, корд, қачқорд, сӯзан, билеска, мум, ресмон, ширеш, зог, чарм, кемухт, тағирӣ, пошназани, пардозкунӣ, бахмал, беқасаб, чакан, сӯзани, абрбанд...

Ҳар як касбу пеша дорои калимаҳои мебошанд, ки маънои онҳо танҳо ба намояндагони ҳамон касбу пеша фаҳмост. Ин гуна калимаҳо, ки номи асбобҳо, маҳсул ва ҷараёни истеҳсоли ин ё он касбу пешаро ифода мекунанд, бештар дар нутқи соҳибони ҳамон касбу пеша истифода мешаванд, яъне истифодаи калимаҳои касбу пеша ба гуруҳи муайяни одамон – ба соҳибкасбон хос буда, дар нутқи дигарон истеъмол намешаванд. Масалан, “кирё”, “кирётахта” танҳо ба нутқи заргарон хос буда, маънии онҳо ба соҳибони пешаи заргарӣ фаҳмост. Монанди ҳамин, “ғулобак”, “занҷирак”, “қулфак” ба бофандагон фаҳмо буда, дар нутқи онҳо серистеъмоланд. Аз ҷониби дигар, як қисми калимаву ибораҳои мансуби касбу пеша ҳамафаҳм шуда, хусусияти умумистеъмоли пайдо карда бошанд ҳам, серистеъмол нестанд. Масалан, калимаҳои “қайчӣ”, “болға”, “анбур”, “сӯхон”, “бахмал”, “беқасаб”, “чарм”, “корд”, “ресмон” ва

монанди инҳо хусусияти умумиистеъмоли пайдо кардаанд ва маънии онҳо ба ҳамагон фаҳмо:

*Шоҳу баргамро ғамӣ афтодагон афтода кард,
Аррае будам, ки сӯҳон кард ҳамворе маро.*

Сайидои Насафӣ

*Агар як дам шавам аз васли ӯ дур,
Кунад ҳар мӯ дар аъзо кори анбӯр.*

Сайидои Насафӣ

Калимаҳои ифодагари номи асбобҳо, мафҳум ва ҷараёни истеҳсоли касбу пеша, ки танҳо ба соҳибони ҳамон касбу пеша фаҳмо буда, дар нутқи онҳо серистеъмоланд, калимаҳои касбу пеша ном доранд.

Дар забони тоҷикӣ луғати мансуби касбу пеша зиёданд, зеро намудҳои касбу пешаи тоҷикон бисёр буда, ҳар як соҳаи онҳо луғати махсуси худро дорад. Масалан, тоқӣ ва навъҳои он: тўппӣ, гули шафтолу, такдўзӣ, аждаҳорӣ, чустӣ, булбулӣ; луғати касби бофандагӣ: дастгоҳ, моку, найча, нах, нахгирӣ, нахпартоӣ, нахгузаронӣ, гулпартоӣ, мўяк ва монанди инҳо.

Калимаҳои адабии китобӣ

Дар таркиби луғавии забон калимаҳои низ мавҷуданд, ки дараҷаи истеъмолашон маҳдуд буда, муддати тўлонӣ дар забони адабии китобӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ин гуна калимаҳо дар забони адабии шифоҳӣ истеъмол намешаванд, ё ки истифода шаванд ҳам, ба муносибате аҳёнан воқеъ мегарданд. Истифодаи калимаҳои адабии китобӣ асосан ба услуби мутантану бошукӯҳ хос буда, дар асарҳои адабии назму наср мавриди истифода қарор мегиранд: мазаллат, рағбат, мулзам, вола, шево, ахсо, иршод, ришва, шикебо, кола, шеван, касиф, иштибоҳ, хучаста, мазраъ, манзур, интиҳо, завол, нарғис, бўзина, саҳоб, калом, сурур...

Фарқи асосии ин гуна калимаҳо аз калимаҳои архаистӣ дар он аст, ки онҳо дар забони адабии китобӣ бо мақсадҳои гуногуни услубӣ қор фармуда мешаванд, вале калимаҳои архаистӣ ба ин гуна хусусият доро нестанд: *Одина ба ҳазор гуна лоба ва забоноварӣ модаркалони худро ба сабр ва шикебой далолат кард... (С. Айни).*

Дар ин ҷумла калимаҳои "лоба", "забоноварӣ", "шикебой" аз зумраи калимаҳои адабии китобӣ мебошанд.

Калимаҳои адабии китобӣ аз калимаҳои таърихӣ низ фарқ мекунанд, зеро ки калимаҳои таърихӣ аз сабаби

муродиф надоштанашон ва аз рӯи зарурат – ҳангоми таърири
предмет, ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ дар асарҳои бадеӣ
мавриди истифода қарор мегиранд, вале калимаҳои адабии
китобӣ, чи тавре ки ишора рафт, барои иҷрои маънаби
гуногуни услубӣ кор фармуда мешаванд: ...Один сари
нобошамиро охир бархурдор нашуд, худаш аз ватан сурез
шуда беному нишон рафт. (С. Айни). Дар ин ҷумла "сурез"
калимаи адабии китобӣ буда, бо мақсади аниқу баъдан
ифода намудани матлаб истифода гаштааст. Дар баъшан
зерин калимаҳои адабии китобии "марза" ва "манзур" аз бо
ҳамин мақсад ба тасвир дода шудаанд.

*Гарчи тухми нозу неъматро ба олам халқ киши,
Донае аз марзаи матлаб намечидем мо.*

*Хонаи мо он қадар ҳам дур нест,
Гарчи дар чашми Шумо манзур нест.*

Мирзо Туринзода

Аксари калимаҳои адабии китобӣ дар забони адабии
гуфтугӯӣ истеъмом нашаванд ҳам, дар забони адабии дар
асарҳои бадеӣ серистеъмом мебошанд. Унсурҳои луғавии
"бим" (тарс), "мамнӯъ" (манъ кардашуда), "собит" (мебот) аз
зумраи ҳамин гуна калимаҳои адабии китобӣ мебошанд.

*Зи бими ҳалокат ҳама марду зан,
Намуданд тадбири тарки ватан.*

Мирзо Бедил

Калимаҳои "пиндоштан", "вонамудан", "абир", "мунир",
"ҳузн", "замир", "насим", "ниҳон" ва монанди инҳо ҳамин
қабил унсурҳои луғавӣ мебошанд:

*Ба ҳасту нест маранҷон замиру хуш мебош,
Ки нестист саранҷоми ҳар камол, ки нест.*

Ҳофиз Шерозӣ

*Дар ҳар фалак мунир мебуд,
Дар ҳар нафасе абир месуд.*

Низомӣ Ганҷавӣ

Ночор худро харидор вонамуд карда, дар паҳлуи Қорӣ
истодам. (С. Айни). Зеҳни соф ва қобилияти Фирӯри аҳли
кӯҳистон ба майдон баромада, корномаҳо хоҳанд нишон дод.
(С. Айни).

Баъзе калимаҳои адабии китобӣ баръакси калимаҳои
фавқуззикр дар забони адабии китобӣ низ камистеъмомоланд.

Онҳо тадричан ба архаизмҳо наздик мешаванд. Агар дар забон маънои нави луғавӣ накунад, ба гуруҳи калимаҳои архаистӣ мегузаранд. Ин гуна вазъият дар калимаҳои “дардодан” (дароз кардан), “басир” (бинанда, бино), “дарзӣ” (дӯзанда), “басар” (чашм, биной) ба мушоҳида мерасанд:

*Ин фитна ба хуни ман кӣ сар дод?
В-ин доруи беҳушӣ кӣ дардод?*

Файзии Дакании Уиндустонӣ

Қайд бояд кард, ки калимаҳои адабии китобиро аз ҷиҳати баромадашон ба ду гуруҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаҳои адабии китобии аслий.* Ба ин гуруҳи калимаҳои адабии китобӣ калимаҳои сирф тоҷикӣ дохил мешаванд: пиндоштан, андӯхтан, вонамудан, воло, шефта, барзгар, фарҳанг, кола, шеван, хучаста, бўзина, забонавар, шикейбой, лоба, ниҳон, дарзӣ, бим... *Хирси кӯҳро бо хатиби масҷиди калон муқоиса хатост ва бўзинаи даштро бо рӯдзани маҷлиси бузургон муносибат нораво.* (Шамсиддин Шохин)

*Бад-он кӯш, то зуд доно шавӣ,
Чу доно шавӣ, зуд воло шавӣ.*

Абушақури Балхӣ

2. *Калимаҳои адабии китобии вомӣ.* Ба калимаҳои адабии китобии вомӣ унсурҳои луғавии аз забонҳои дигар воридгашта мансубанд: сурур, муроқиба, мамнӯъ, иршод, ришва, иштибоҳ, мазраъ, манзур, интиҳо, саҳоб, калом, собит, ҳузн, мунир, замир, насим, басир....

*Мазраи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав,
ёдам аз киштаи хеш омаду ҳангоми дарав.*

Ҳофизӣ Шерозӣ

Он ҳама ба мадад ва иршоди ӯ ҳосил кардӣ. (Муҳаммад Авфии Бухорӣ).

Ҳамин тавр, калимаҳои адабии китобӣ аз зумраи калимаҳои дараҷаи истеъмолашон маҳдуд буда, нисбат ба калимаҳои адабии гуфтугӯӣ камистеъмоланд. Онҳо бо мақсади услубии гуногун мавриди истифода қарор мегиранд. Нутқ тавассути онҳо таъсирбахш воқеъ мегардад:

*Биёр он май, ки пиндорӣ равон ёкути ноб астӣ,
Ва ё чун баркашида теғ пеши Офтоб астӣ.*

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Калимаҳои кӯхнашуда

Забон ҳодисаи ҷамъиятист. Аз ин рӯ, тарзи зиндагӣ, урфу одат, ғайриистехсолӣ ва ғайриистехсолӣ соҳибзабонон, вазъияти сиёсӣ таърихӣ мамлакат, тараққи шаҳру дехот, савдо, касбу пеша, санъат, маданият, адабиёт, ҳамаи ҳодисаҳои навбанад, ки дар зиндагӣ рух медиҳанд, ба забон таъсир мерасонанд. Забон ҳамаи навигариҳои дар он соҳаҳо баамаломадаро дар шакли калимаю ибораҳо дар таркиби луғавӣ инъикос менамояд.

Забони адабии тоҷик, ки яке аз забонҳои мутақаддим буда, маҳсули ҷандин асрҳо мебошад, дар тӯли мавҷудияти худ бо мусоидати шароити зиндагӣ, ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ, сиёсӣ, маданӣ тадриҷан инкишоф ёфтааст ва суфта гардида ба дараҷаи имрӯзааш расидааст. Дар ҷараёни инкишоф таркиби луғавӣ ва фонди асосии луғавии он ба калимаҳои нав муқаммал мегардад, аз ҷониби дигар, калимаю ибораҳои, ки ба истеъмолашон эҳтиёҷе намондааст, кӯхна шуда аз қатори калимаҳои умумихалқӣ мебароянд ва баъзе калимаҳо тағйири маъно карда аз сари нав серистеъмол мегарданд. Ӯ баръакс, баъзе калимаҳои сермаъно ба якмаъноӣ тамоил карда ҳодисаи тангшавии маъноро паси сар мекунанд. Ҳамин тавр, дар ҷараёни инкишофи забон ба истеъмоли баъзе калимаҳо эҳтиёҷе наемонад, бинобар ин аз истифодаи умум мебароянд, аз тарафи дигар, бисёр калимаҳо серистеъمولу сермаъно ва сермаҳсул мегарданд.

Забоншиносон калимаҳои ба истеъмолашон эҳтиёҷнамонда ва аз истифодаи умум баромадаро бо иборати “калимаҳои кӯхнашуда” ном мебаранд.

Калимаҳои, ки доираи истеъмолашон аз ҷиҳати хусусиятҳои замони маҳдуд шудаанд Ӯ аз истифода баромадаанд, калимаҳои кӯхнашуда номида мешавад: андарз, падруд, сулук, гурд, аъло, маъзул, қозикалон, қозӣ, эллиқбошӣ, амин, баққол, баззоз, қушбегӣ... *Агар маъзул шавад, оё аз шаҳр бадарға мешуда бошад.* (С. Айни).

Калимаҳои кӯхнашуда дар таркиби луғавии забон нигор дошта мешаванд, зеро ки нигорандагон аз онҳо дар асарҳои бадеии таърихӣ бо мақсади ҷилвагар намудани ҳақиқати воқеии замони тасвир ва фардӣ кунондани забони персонажҳо истифода мебаранд.

Калимаҳои кӯхнашуда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) калимаҳои таърихӣ (историзмҳо); 2) калимаҳои мансур (архаизмҳо).

Калимаҳои таърихи

Як қисми калимаҳои кӯҳнашуда бо мурури замон, бо сабаби дигар шудани сохти ҷамъият, инкишофи саноат, тараққиёти илму техника, барҳам хӯрдани баъзе предмету ҳодисаҳо ва хусусияти таърихӣ пайдо кардани онҳо дар истеъмол маҳдуд шуда аз истифодаи умум баромадаанд, зеро ки онҳо ифодагари предмет, ҳодисаву воқеаҳои ҳақиқати воқеиашон барҳамхӯрда мебошанд. Ба тарзи дигар ғӯем, дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият ва инкишофи илму техника манбаи воқеии баъзе предмету мафҳумҳо барҳам хӯрда истифода намегарданд. Аз ин рӯ, калимаву ибораҳои, ки ин гуна предмету мафҳумҳоро ифода мекунанд, низ аз истифодаи умум баромада, ба гуруҳи калимаҳои ғайрифайёл дохил мешаванд. Як қисми ин гуна калимаҳо ба дараҷае кӯҳна мешаванд, ки маънои онҳоро тавассути лугатҳо мефаҳмем. Аксари ин гуна калимаҳо номи чизҳо, мафҳум ва ҳодисаҳои дар бар мегиранд, ки ба замони пеш аз инқилоб мансубанд, яъне ҳоло ҳамон чизҳо ва мафҳумҳо ҳақиқати воқеӣ надоранд. Азбаски ин гуна ашё ва мафҳумҳо дар давраи муайяни ҳаёти соҳибзабонон дар амри вучуд буданд, вале дар марҳилаи кунунии тараққиёти ҷамъият вучуд надоранд, яъне ба ҳодисаи таърихӣ мансубият пайдо кардаанд. Аз ин рӯ, калимаҳои ифодагари ин гуна предмет, воқеаву ҳодисаҳо низ хусусияти таърихӣ касб намуда, ба калимаҳои таърихӣ табдил меёбанд. Аз сабаби он ки калимаҳои таърихӣ предмет ва ҳодисаву воқеаҳои таърихиро ифода мекунанд, маънои аксари онҳо барои соҳибзабонони имрӯза номафҳуманд. Онҳо аз ҳисоби калимаҳои умумистеъмоли муродиф низ надоранд, бинобар ин ҳангоми ягон предмет ё ҳодисаи аз ҳаёт барҳамхӯрдаро номбар кардан ба калимаҳои таърихӣ муроҷиат мекунем. Аз ин гуна калимаҳо муҳаққиқони забоншинос, муаррихон ва нависандагон истифода мебаранд. Олимони таърихнавис калимаҳои таърихиро ба сифати истилоҳҳои таърихӣ, нависандагон ҳамчун омили муҳими таъминкунандаи “фосилаи замони” ва шарҳдиҳандаи шароити хусусиятҳои хоси давраи феодали мавриди истифода қарор медиҳанд.

Унсурҳои лугавии истеъмолашон таърихан маҳдудшудае, ки предмет, воқеаву ҳодисаҳои ҳоло ҳақиқати воқеӣ надоштаре ифода мекунанд, калимаҳои таърихӣ номида мешавад: додҳо, асас, иноқ, парвона, парвонаҷӣ, аълам, амлоқдор, хирқа, далқ, манҷаниқ, амин, ҳилидан, диҷ, канизак, мукӣ, чорук, омоҷ...

Калимаҳои таърихӣ ё худ историзмҳо (аз калимаи юнонии *historia* – таҳқиқот, тадқиқот) дар ду шакл истифода мегарданд: а) дар шакли калима (калимаи таърихӣ): *миршаб*, *қозӣ*, *мулозим*, *амир*, *доруқа*, *бий*, *чоряккор*, *бунак*... б) дар шакли ибора (ибораҳои таърихӣ): *хатти барот*, *ясавули уламо*, *вақфи авлод*, *ҳучраи ориятӣ*...

Калимаҳои таърихӣ аз ҷиҳати маъно низ якҷанг нестанд. Аз ин лиҳоз онҳоро асосан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаҳои таърихии луғавӣ*. Ба ин гурӯҳ калимаҳои дохил мешаванд, ки тағйири маъно накардаанд, имрӯз ҳам ба ҳамон маънии аввали худ маълуманд, яъне хусусияти якмаъноӣ зоҳир кардаанд: *миршаб*, *ифтоъ*, *вақф*, *далк*, *хисқа*, *амир*, *дурд*...

*Соф буд омехта ба дурди май,
Бар сари хум рафту ҷудо шуд зи дурд.*

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

2. *Калимаҳои таърихии маъноӣ (семантикӣ)*. Ба ин гурӯҳ калимаҳои таърихӣ мансубанд, ки дорои хусусиятҳои сермаъноӣ буда, имрӯз танҳо ба маънои пешинашон калимаи таърихӣ шуда метавонанд: *раис* (мансаби динӣ дар ислом, ки ба иҷрои аҳкоми дин назорат мекунад), *парвона* (*фармони подшоҳ*), *сарой* (*боргоҳ*, *даргоҳи хон*)...

*Парвонаи у гар бирасад дар талаби чон,
Чун шамъ ҳамон дам ба даме чон биспорад.*

Ҳофизӣ Шерозӣ

*Парвона бирасон, то ўро банд карда, ба ҳазрати мо
фиристанд* (Авфии Бухорӣ. *ҷомеулҳикоёт*).

Калимаҳои таърихиро мувофиқи мафҳумҳои ифодакардашон ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. *Номи рутбаҳои давлатӣ*: *амир*, *арбоб*, *чевачӣ*, *удайнӣ*, *ишқовул*, *кушбегӣ*, *қозикалон*, *миршаб*.... *Қори Ишқамба рӯйканону мӯйканон ба пеши қушбегӣ ва қозикалон давид* (С. Айнӣ).

2. *Номи намояндагони гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ва машғулияти онҳо*: *имом*, *мударрис*, *халифа*, *эшон*, *шайх*, *мурид*... *Агар шахсе дар пеши ягон эшон ё шайх илмҳои дунёиро аз вай омӯзад, он касро муриди ҳамон шайх ё эшон мегӯянд*. (С. Айнӣ).

3. *Номи ҳодисаҳо, урфу одат ва ҳуҷҷатҳои таърихӣ*: *васиқа*, *мӯҳрона*, *муршидӣ*, *хати ибро*, *хати иршод*, *маҳзар*...

Баъд аз чанд сол шунид, баъд аз хонақоҳи чумоқиҳо хати иршод гирифта, баромадаст. (С. Айни).

4. Номи андозҳои динӣ ва давлатӣ: фитр, ушр, закот, хаспулӣ, аминана, қушпулӣ, дудпулӣ, танобона, боҷ, хироч, сарона...

*Закоти мол бадар кун, ки фазлам разро
Чу боғбон бизанад, бештар диҳад ангур.*

Саъдии Шерозӣ

5. Калимаҳои таърихӣ ифодакунандаи ченак ва андоза: нимча, мисқол, ман, таноб, газ, фарсах (фарсанг, санг), оршин, қадоқ... Файр аз он ки ба атроф ва зиёратҳо ва ғайра рафта будем, ду ҳазору дувисту бист фарсанг буд. (Носири Хусрав. Сафарнома.).

*Аз он май маро деҳ, ки аз акси ӯ,
Чу ёкут гардад ба фарсанг санг!*

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

6. Калимаҳои ифодакунандаи касбу пеша: аттор, вофуруш, баззоз, дӯкандор, донафуруш, баққол, сарроф, машкоб...

*Бизорид вақте зане пеши шӯй,
Ки дигар махар нон зи баққоли кӯй.*

Саъдии Шерозӣ

Калимаҳои мансух (архаизмҳо)

Чи тавре ки ишора рафт, як қисми калимаҳои кӯҳнашуда ба калимаҳои таърихӣ мансубанд, вале қисми дигари онҳо калимаҳои ифодагари предмет, ҳодисаю воқеаҳо ва аломату амалҳои воқеианд, ки ҷои худро ба муродифҳояшон додаанд. Ин гуна калимаҳо баръакси калимаҳои таърихӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик муродифдоранд, зеро ки предмет, ҳодисаю воқеаҳо, ки онҳо ифода менамоянд, зиндаву побарҷоянд. Забоншиносон ин гуна калимаҳоро ба архаизмҳо (аз калимаи юнонии *archaios* – қадима, кӯҳна) дохил кардаанд.

Калимаҳои истеъмолашон маҳдудшудаи ифодакунандаи предмет, ҳодисаю воқеа ва аломату амалҳои воқеие, ки ҷои худро ба муродифҳояшон додаанд, калимаҳои мансух ё худ архаистӣ меноманд: хасм–душман, рақиб; маҷус–оташпараст, зардуштӣ; сила–ато, инъом, бахшиш; дуда–хонадон, хешу табор, оила; диҷ–қалъа, ҳисор, кӯрғон; кеҳ–хурд, майда; пайк–қосид, хабарбиёр, паёмбар...

*Пеши мо пайке, ки орад муждаи иқболи ёр,
Номи он пайки муборак неспай хоҳем кард.*

Камоли Хучандӣ

Калимаҳои архаистӣ предмети ҳодисаҳои мавҷударо тавассути калимаҳои кӯҳнашуда ифода менамоянд, вале ҳоло аз сабаби пойдор будани ин предмети ҳодисаҳо дар забон барои ифодаи онҳо калимаҳои умумиистеъмоли низ пайдо шудаанд. Агар дар забон барои ифодаи предмети ҳодисаҳо теъдоди калима аз як зиёд бошад, ҳамон калимае, ки ба тақозои қоидаи инкишофи забон ҷавобгӯ бошад, умумиистеъмоли шуда, дигар калимаҳо тадриҷан аз истеъмоли умум мебароянд. Яке аз сабабҳои ба вучуд омадани калимаҳои архаистӣ низ ба ин маънӣ марбут аст. Ҳам калимаҳои мансӯх (архаистӣ) ва ҳам калимаҳои таърихӣ ба калимаҳои кӯҳнашуда мансӯбанд, вале онҳо дар натиҷаи зуҳури ҳодисаҳои ҷудогона ба вучуд омадаанд. Фарқи ин ду навъи калимаҳои кӯҳнашударо ба тарзи муфассал ба тариқи зайл нишон додан мумкин аст:

1. Калимаҳои архаистӣ ифодакунандаи предмет, воқеаҳо ҳодисаҳои воқеианд, калимаҳои таърихӣ бошанд, предмет, воқеаҳо ҳодисаҳои ҳақиқати воқеиашон барҳамхӯрдаро ифода менамоянд.

2. Калимаҳои мансӯх аз ҳисоби калимаҳои умумиистеъмоли муродиф доранд, вале калимаҳои таърихӣ дорои ин гуна муродиф нестанд.

3. Архаизмҳо дар натиҷаи барои ифодаи предмети ҳодисаҳои воқеӣ мавҷуд будани зиёда аз як воҳиди луғавӣ пайдо шудаанд, вале калимаҳои таърихӣ аз сабаби ифода намудани предмети ҳодисаҳои аз рӯзгори имрӯза барҳамхӯрда ба вучуд омадаанд.

4. Меъёри муайян намудани архаизмҳо муродифи умумиистеъмоли доштанишон аст, вале калимаҳои таърихӣ бо ифода намудани предмети ҳодисаҳои ҳақиқати воқеӣ надошта муайян карда мешаванд.

5. Калимаҳои архаистӣ вазифаи номинативӣ ва услубиро иҷро мекунанд, аммо калимаҳои таърихӣ танҳо вазифаи номинативӣ доранд. Калимаҳои таърихӣ фақат ҳангоми пайдо шудани эҳтиёҷ барои ифодаи предмети ҳодисаҳои ҳақиқати воқеӣ надошта истифода мешаванд. Калимаҳои архаистӣ ғайр аз вазифаи номинативӣ бо мақсади дигар, чунончи, бо мақсади фардӣ қунонидани забони персонажҳои асари бадеӣ низ мавриди истифода қарор мегиранд.

Калимаҳои мансух вазифаи мухталифи услубиро адо мекунанд, ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

1. Монанди калимаҳои таърихӣ барои ҷилвагар намудани шароит ва хусусиятҳои таърихӣ замони гузашта истифода мешаванд. Ин гуна калимаҳо на танҳо дар нутқи персонажҳои асари бадеӣ, балки бо нияти тақлиди услуб (стилизиатсияи таърихӣ) дар сухани тасвирии нависанда низ воқеъ мегарданд. Масалан, дар порчаи зерин, ки аз романи "Фирдавсӣ"-и Сотим Улуғзода оварда мешавад, истифодаи калимаҳои архаисти "мақсуд" (орзу, талаб, мурод), "хасм" (душман, рақиб), "на" (не), "мачус" (оташпараст, зардуштӣ), "сиёсат кардан" (тарсонидан, ҷазо додан), "мулук" (чамъи малик), "сила" (ато, бахшиш, инъом) барои фардӣ кунонидани нутқи яке аз персонажҳои роман Султон Маҳмуд кор фармуда шудаанд: "Аз дидор кардан бо Исфарионии кофири неъмат ва Қутайбаи хиёнатпеша мақсудат чӣ буд? Оё ту хасми мой? ...Агар хасм набошӣ, дӯст ҳам най. Дӯстии ту бо шоҳони мачусии Эрон аст... Хуб, бо ин ҳама мо ба ту сиёсат намекунем. Пири нотавон ҳастӣ, ба умед омадаӣ... Ба назми таърихи мулук бисёр ранҷ кашидаӣ. Силаи "Шоҳнома"-атро хоҷаи бузург ба ту мерасонад.

2. Барои тавсифи нутқи персонажҳо, чунончи, нутқи рӯхониён оварда мешаванд: Бинобар ин то инқирози олам ба Бухоро футур роҳ наёфта, дар он ҷо шариат барқарор ҳақад монд... Туйро дар китобҳои ҳадис "валима" меноманд... Як мечзар (сарандоз)-и Биби Фотимаро ба як яхуди гаров монда, ба валима сарф карда буданд. (С. Айни).

3. Барои бошукӯху расо ва боҷалол сурат гирифтани сухан истифода мешаванд. Масалан, архаизмҳои "ситудан", "коҳи муаззам", "дод", "барафроштан", "завол" дар порчаи поён ҳамин вазифаи услубиро иҷро кардаанд: "Вай одамият ва муруватро сутуд, хирад ва додро сутуд, тоҷдорони бохираду бехирад, додгару бедодгарро нишон дод, ҷангҳои дод ва бедодро тасвир кард, то ки шоҳон бихонанду панд бигиранд. У дар рӯи Замин чунон як коҳи муаззаме аз назм барафрохт, ки завол ҳаргиз ба он роҳ намеёбад, дар Замин тухми бебахое, ки исмаш сухан аст, кошт. (Сотим Улуғзода).

Чараёни аз байн рафтани калимаҳои мансух якбора ба амал намеояд, балки тадричан, дар муддати солҳо, асрҳо сурат мегирад. Архаизмҳо баъди дар забони умумии гуфтугӯӣ (забони зинда) аз истеъмол баромаданашон ҳам, дар забони адабии китобӣ "Ҳамчун ифодаи услуби баланди луғавӣ" муддате боғӣ мемонад¹.

¹Аҳманова О. С. Словар лингвистических терминов. М., 1966, стр. 56.

Дар ҳақиқат, истеъмоли калимаҳои архаистӣ дар забони умумии гуфтугӯӣ ба дараҷае маҳдуд мегардад, ки кор фармуда намешаванд, аммо дар забони адабии китобӣ мавҷудияти худро мӯддати зиёде нигоҳ медоранд. Масалан, темор// тимор (ғам, андӯх, ғусса), пархош (чанг, ҷидол, муҳориба), гурд (пахлавон, баҳодур, далер), хур, (Офтоб), маъзул (бекор кардашуда), ҳасан (хубрӯ), ҷавон (хамсоягӣ), мек, саҳоб (абр), марқ (алаф, алафзор), туроб (хоқ), ҳабис (разил, паст), падруд (хайру хуш), накҳат (бӯи хуш), аъмо (кӯр, нобино) ва монанди инҳо аз зумраи қамин гуна калимаҳои архаистӣ мебошанд: *Агар маъзул шавад, ...оё аз шаҳр бадарға мешуда бошад.* (С. Айни).

*Фурсате рафту зи паҳлуи саҳоб,
чила карда ахтари пурнури ниқоб.
Ба рӯи ҳар ҷавон буд тозаю тар,
Ханӯз он бӯсаи падрудӣ модар.*

Мирзо Турдунзода

Баъзе калимаҳои архаистӣ дар алоҳидагӣ истифода намешаванд, аммо бо муродифу мутазодашон дар як таркиб омада чун муродиф ё мутазодҳои ҷуфт мавриди истифода мегиранд: боғу роғ, қачу қилеб, фачу лач, қуввату ғавн, ҷангу ҷидол, молу қол ва монанди инҳо. Дар таркибҳои “хону мон”, “бачу қач”, “қилу қол” ҳар ду ҷузъ ҳам архаистанд.

*Зи ҳар нуқта карданд ўро суол,
Бирун омад аз ўҳдаи қилу қол.*

Абдурахмони ҷомӣ

Агар архаизмҳо бо муродифашон дар шакли ҷуфт қорбаст шуда мавриди истифода қарор гиранд, фаҳмидани онҳо душворие намеоварад: *Аммо ҳазору як панду андарз ба ходим як зарра таъсир намекард.* (Ф. муҳаммадиев, Шаби савум, 1978, сах. 195).

Калимаҳои мансух аз ҷиҳати шакл ва маъно ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. *Архаизмҳои луғавӣ.* Архаизмҳои луғавӣ, ки муродифашон тамоман калимаи дигар аст, архаизмҳои луғавӣ ном дорад: кашоварз – деҳқон, авранг – тахт, ангубин – асал, гом – қадам, озарм – шарм, гурд – паҳлавон, дуруд – салом, гароидан – майл кардан, андарз – панд, падруд – видоъ, пажӯхиш – тафтиш, таҳқиқ, таваҳҳум – ваҳм, тарс, гумон, ҳаёл ва монанди инҳо: Ман ба сабаби он таваҳҳуми беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз ӯ саҳт ранҷида будам. (С. Айни).

2. *Архаизмҳои савти (овозӣ-фонетикӣ)*. Баъзе калимаҳо аз қаринаи архаистиашон аз ҷиҳати овозӣ фарқ мекунад, тағйири овозӣ кардаанд. Ин гуна калимаҳои мансухро архаизмҳои овозӣ (фонетикӣ) меноманд: шубон – ҷубон, шиёр – шудгор, хунб – хум, сунб – сум, карон – канор, испарӣ – сипарӣ...

*Гуши сӯфӣ дил асту чашмаш ҷон,
Бодаи сӯфиён зи хунби худост.*

Шамси Табрезӣ

3. *Архаизмҳои маъноӣ (семантикӣ)*. Ин навъи архаизмҳо дар натиҷаи кӯҳна шуда аз истеъмол баромадани ягон маънии калимаи сермаъно пайдо мешаванд. Масалан, калимаи “фароз” ба маънии кушодан, боз кардан ва пӯшидан, бастан; калимаи “ёл” ба маънии китф, гардан, бозу, калимаи “поварақ” ба маънии калимаи аввали саҳифаи дуҷуми китоб, ки барои мураттаб омадани варақҳо дар охири саҳифаи яқум навишта мешуд, кӯҳна шуда аз истеъмол баромадаанд, яъне архаизманд, вале ба маънии дигар – “фароз” – баландӣ; баланд, боло; “ёл” – мӯи гардани асп ва чорпоҳои дигар, “поварақ” – қайду эзоҳҳои поёни саҳифа ҳоло дар истеъмоланд. Монанди ҳамин калимаҳои “коргар” – муассир, таъсирбахш, “ҷома” – ҷойпӯш, рӯкаш, раҳти густурданӣ, яъне ба маънои пешинашон архаизми маъноӣ мебошанд:

*Ҳар кас аз қассоми фитрат қисмати худ ёфтанд:
Зӯҳдварзон ҷомаи солусу ҷомӣ ҷомро.*

Абдурахмони ҷомӣ

*ҷомаи Каъбаро, ки мебӯсанд,
Ў на аз кирми пилла номӣ шуд.*

Саъдии Шерозӣ

Калимаҳои хосса

Дар забон истеъмоли баъзе калимаҳо ба дараҷае маҳдуданд, ки онҳо танҳо ба нутқи намоёндагони синфҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои ғайрисинфии ҷудогона ва ҳатто шахсони алоҳида хосанд. Зиеда аз ин, баъзе калимаҳои хосияти муваққатии истеъмолдошта, ки аҳёнан мавриди истифода қарор мегиранд, низ амри вучуд доранд. Жаргонҳо, арготизмҳо, варваризмҳо ва экзотизмҳо аз зумраи ин гуна унсурҳои луғавӣ мебошанд.

Жаргонҳо. Забон ба ҳама, қатъи назар аз мансубияти онҳо ба синфу табақаҳои мухталиф, баробар хизмат мекунад.

Аз ин рӯ, забон ҳодисаи синфӣ нест, балки ҳодисаи умумичамъиятист. Вале, гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоии чамъият бо мақсади ба манфиати худ истифода бурдани забон забони сохта, қалбакии худро ба вучуд овардаанд, ки онро забоншиносон “лаҳҷаи синфӣ” ё худ жаргон номиданд.

Жаргон (аз калимаи франсузии “jargon” - забони сохта; бехудагӯӣ) аз забони умумии гуфтугӯӣ бо луғат ва тарзи ифодаи махсуси худ фарқ кунад ҳам, фонди асосии луғавӣ, системаи ҷудогонаи овозӣ (фонетикӣ) ва сохти дастурии махсус надорад, бинобар ин барои ифодаи фикр калимаву ибораҳоро аз забони адабии миллии гирифта, аз сохти дастурии забони адабӣ истифода мебаранд.

Зотан, аз жаргонҳо пеш аз Инқилоби Октябр намояндагони табақаҳои болоии чамъият бо мақсади нишон додани бузургӣ ва шукӯҳу ҷалол, худро аз меҳнаткашон боло гузоштан ва барои матлаби худро ниҳон доштан истифода мебарданд. Масалан, калимаҳои “тақсир”, “ҳазрат”, “танзил” – суд, даромад аз пули ба қарз додашуда, “рибо” – сӯдхӯрӣ аз ҳамин қабил жаргонҳо мебошанд. Жаргонҳо дорони хусусияти таҳқиқкунандагӣ мебошанд.

Забони сохтае, ки гурӯҳи алоҳидаи иҷтимоии чамъият (синфҳо) бо мақсади пинҳон кардани матлаб ва бо нияти ба манфиати худ истифода намудани забон ба вучуд овардаанд, жаргон ном дорад.

Пас аз инқилоб жаргонҳо дар муҳити коллективҳои маҳдуди мактабчагон, донишҷӯён, хизматчиёни ҳарбӣ, аҳли пешаҳои гуногун (мутрибон, варзишгарон...) интишоф меёбанд. Жаргонҳоро бо калимаҳои касбу пеша омехта кардан дуруст нест, зеро онҳо на бо забони аҳли касба, балки бо “забони омиёна” омехта мешаванд.

Арготизмҳо. Арготизмҳо (аз калимаи франсузии argot – забони махсус, шева) тарзи гуфтори аҳли ягон табақаи ғайрисинфӣ чамъият аст, бинобар ин онро забони махсуси низомӣ, шикорчиён, варзишгарон, савдогарон, дуздон, қиморбозон ва ғайра низ мегӯянд. Арготизмҳо дар нолаби ифодаи забони умумӣ истифодаи махсуси калимаҳо мебошад. Ин гуна калимаҳо бо мақсади истисно бо нияти ниҳон доштани матлаб аз ҷониби гурӯҳи алоҳидаи чамъият мавриди истифода қарор мегиранд. Ин гуна калимаву ибораҳо одатан аз ҷониби одамони аз ҷиҳати шавқу завқ, машғулият ва синну сол яхела истифода мегарданд, зеро ки маънои онҳо аксар ба ҳамин гуна одамон фармош. Арготизмҳо аз забони умумихалқӣ гирифта шуда бошанд ҳам, ба дигарон номафҳуманд, зеро ки онҳо бо маънои дигар кор

фармуда мешаванд. Ба ин маънӣ арготизмҳо то андозае ба жаргонҳо шабоҳат доранд. Ин шабоҳатро ба назар гирифта арготизмҳоро “жаргони шартӣ” низ номиданд. Агар жаргон хусусияти таҳқиқунандагӣ дошта бошад, арготизм дорои ин гуна хусусият нест. Одатан арготизмҳо бо мақсади махфӣ нигоҳ доштани ягон амалиёт, касбу пеша, машғулият ва ғайра истифода мегарданд. Масалан, қассобе ба ҳамкоронаш гуфтааст: *Барансая санаф қардем, танакааш лой шуд, шамакааш монд.* – *Гусфандро куштем, гӯшташро фуруҳтему дунбааш монд.* Калимаи “ғалтидан” дар нутқи донишҷӯён ба маънои аз имтиҳону санҷиш баҳои бад гирифтани истифода мешавад, ки ин калима бо ин маънӣ ба аргои донишҷӯён мансуб аст. Монанди ҳамин дар аргои савдогарон калимаҳои “малах”, “лой”, “мулоҷиринг” ба маънои пул истеъмол шудаанд, “лой қардан” бошад, фуруҳтанро ифода менамояд.

Арготизмҳо дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаи дорои хусусияти услубӣ махсусан дар нутқи персонажҳо, гоҳо дар нутқи тасвирии нависанда мавриди истифода қарор мегиранд.

Арготизмҳо монанди жаргону вулгаризмҳо ба инкишофи муқаррарии забон таъсири бад мерасонанд, зеро онҳо ба сифати муродифи маҳдуду нодурусти калимаву ибораҳои забони адабӣ қор фармуда мешаванд.

Варваризмҳо. Варваризмҳо (аз калимаи юнонии *varvarismos* – аҷнабӣ, хориҷӣ, бегона) калимаву ибора ё таъбириҳои забони хориҷианд, ки хосияти муваққатӣ ва фардӣ истеъмол дошта, аҳёнан истифода мегарданд. Варваризмҳо калимаву ибораҳои хориҷие, ки дар гуфтугӯи ягон халқ истифода мешаванд. Ба иборати дигар ғуем, варваризмҳо рӯйдоди умумӣ нестанд, балки ба сифати ҳодисаи тасодуфӣ ва муваққатӣ гоҳо дар нутқи шахсон алоҳида воқеъ мегарданд. Бегонагии онҳо дар ҳар маврид, ки истеъмол ёбанд, равшан намоён аст. Масалан, мисолҳои зерин ба забони японӣ мансубанд: *Ген баку ҳан тай!* – *Нест бод бомбаи атомӣ! Хей во бан зай!* – *Поянда бод сулҳ!* (А. Дехотӣ).

Варваризмҳо аз зумраи воҳидҳои луғавии воқеӣ буда, дар адабиёти бадеӣ бо мақсади тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд ва асосан ду вазифаи услубиро иҷро менамоянд:

1. Варваризмҳо барои нишон додани намоёнӣ миллати дигар будани персонажи, асар дар нутқи онҳо истифода мегарданд. Масалан, устод С. Айни дар романи “Фуломон” дар муколамае, ки бо забони тоҷикӣ байни

амалдорони тоҷик ва ду намоёндаи халқи рус (Петров ва Котов) воқеъ мегардад, бо истифодаи калимаҳои русии “вот”, “господин”, “ладна”, “ну ничего” ва ғайра дар нутқи Петров ва Котов мансубияти онҳоро ба миллати ғайритоҷик таъкид менамояд:

– Ну, ничего, аз корҳои дигар гап занем, – гуфт дигаре аз он одами ношинос, ки то ҳол хомӯш истода буд.

– Ладна, – гуён одами ношиноси аввали ба Ҳочӣ Латиф нигоҳ кард.

Монанди ҳамин устоди каломи бадеъ ҷ, Икромӣ дар поевести “Тори анкабут” дар муколамае, ки дар байни персонажҳои асар воқеъ мегардад, бо истифодаи калимаҳои русии “ничого” ва воҳиди луғавии иборагии “Красная Армия” намоёндаи миллати рус будани духтурро нишон медиҳад:

– Ничего, боке нест! – гуфт духтур ҳоли маро пай бурда. Сихат мешавӣ, нағз мешавӣ...

– Ман дар кучо? – пурсидам аз вай.

– Ин ҷо лазарет, – гуфт духтур, – лазарети Красная Армия, совети, фаҳмидӣ.

2. Варваризмҳо дар асарҳои бадеӣ ба сифати расигаи ҳаҷву мазох зоҳир мегарданд. Нигоранда дар нутқи шаксе, ки тоҷик аст, калимаву ибораҳои забони дигарро мавриди истифода қарор дода, ўро чун шахси мутакаббир, бепаросат ва бепарво нисбат ба забони модарӣ мазаммат мекунад. Масалан, устод С. Улуғзода дар романи “Фирдавӣ” бо мақсади нишон додани шахси мутакаббир, бепаросат ва нисбат ба забони модарӣ бепарво будани персонажи асараш (Охунд) аз арабизмҳои иборагии “куффори алайҳилаъна” (кофирони лаънатӣ) ва “нори ҷаҳаннам” (оташи дӯзах) ба тариқи зайл истифода бурдааст:

– Албатта, – гуфт Охунд ва боз фазлфурушона афзуд: – ҷои куффори алайҳилаъна нори ҷаҳаннам аст. Ё ки камсаводии Ҳоким Олунтошро бо истифодаи нобарҷои варваризмҳои “филмасал” (масалан) ва “алфия” (суратҳои шаҳватангез), ки ў дар шакли “афлия” талаффуз мекард, мазаммат мекунад:

– Гунаҳқорам, ҳазрат, филмасал, карам карда авф фармоянд. Афлияҳоро метарошонам. Шайтон васваса карда буд. Аммо, филмасал, айби мардон пушида гуфтаанд азизон... (С.Улуғзода)

Монанди ҳамин суҳанвари тоҷик Ф. Ниёзӣ дар повести “Ҷоҷиҳои Боғистон” варваризмҳои “красота”, “контуженний”, “аҳа” (аслаш “ага”) ва “обивател”-ро дар нутқи персонажҳои асар (Нозир Маҳмудов ва Мардон Маннонов) истифода

бурда, онҳоро чун шахсони мутакаббир, бепаросат ва бепарво нисбат ба забони модарӣ мазаммат кардааст: Маҳмудов аз мошин баромад, андак дасту пояшро ёзонда, номаълум, худ ба худ зери лаб "қрасота" гуфту ба лаби рӯд омада, даст ба оби сарди зулол зад.

Ин маънӣ дар муколамаи байни персонажҳои асар равшантару барҷастатар ифода мегардад:

– Акаи Мансур насиҳат намекунанд?

– Акаи Мансур худаш контуженний...

– Нусхаи дигари ҳамон мактубе, ки боз ба Москва фиристодем.

– Аҳа, хеле хуб, – ҷавоб дод Нозир Маҳмудов бо мамнуният ва саросема папкаро кушода мактубро хонд.

– Ту ҳам Андрей Алексеевич, – гуфт норозиёна Маннонов, – мехоҳӣ, ки мо ба нағораи обивателҳо бозӣ кунем.

Гоҳ бо мақсади фавқуззикр аз забони дигар оварда шудани ҷумлаҳо низ ба назар мерасанд. Масалан, ба ин маънӣ дар повести мазкури Ф. Ниёзӣ ҷумлае аз забони русӣ мавриди истифода қарор гирифтааст: Вай аз ҷояш хест ва боз дақиқае сухани Раиси ҳукуматро шунавиду гапро кӯтоҳ карда, аз рӯи одаташ, беихтиёр аз тоҷикӣ ба забони русӣ гузашт:

– Зариф Амирович, нами дело сделано, тепер жалобы и унияны не к чему, всё! (Ф.Ниёзӣ).

Экзотизмҳо. Экзотизмҳо (аз калимаи юнонии "exotikos" - бегона, хориҷӣ) монанди варваризмҳо ба калимаҳои вомӣ вобаста аст. Экзотизмҳо рӯзгор, табиат ва хосияти миллии халқҳои гуногунро акс менамоянд. Ин гуна калимаҳо барои ифодаи воҳидҳои пулӣ, мансабу унвон, ҷузъиёти маишат, таом ва монанди инҳо истифода бурда мешаванд. Экзотизмҳо ба варваризмҳо монанданд. Фарқи экзотизмҳо аз варваризмҳо дар он аст, ки онҳо дар забони тоҷикӣ муродиф надоранд: мадемуазел, сенор, лир, фунт-стерлинг, бургомистр, фрау... Чи тавре, ки ишора рафт, хусусияти муҳими экзотизмҳо он аст, ки дар забони тоҷикӣ муродиф надоранд. Аз ин рӯ, хангоми тасвири воқеаҳои марбути ҳаёти халқҳои дигар барои истифодаи бевосита зарурати ногузир пайдо мекунанд, зеро ки тавассути онҳо дар забони тоҷикӣ обуранги маҳалли тасвир ба дасти нигориш дода мешавад: "хинкал", "харчо" (номи таомҳои мардуми Қафқоз), "бешбармок" (номи таоми барҳе аз қавмҳои туркнажод), "атаман" (сардори казакон Дар Россияи подшоҳӣ), "лодр"

(унвони олии дворянӣ дар Англия), “фюрер” (унвони сардори натсионал-соцсиалистҳо) ва монанди инҳо.

Нигорандагон экзотизмҳоро дар нутқи персонажҳо ё сухани тасвирии худ истифода намуда, ҳаёт ва тарзи зиндагии ягон халқро айнан ба қалам медиҳанд. Масалан, нависанда Ф. Муҳаммадиев дар очерки бадеии “Нориниёнем мо” хангоми тасвири воқеаҳо, ки дар сарзамини Қирғизистон воқеъ мегарданд, дар мавридҳои ҷудогона бо тақозои сухан аз вожаҳо, ки хоси забони қирғизианд, истифода мебарад.

Дар порчаи зерин бо истеъмоли экзотизмҳои “қомуз” – асоби мусиқӣ, “оқин” ба маънои ҳофиз, “оқай” – бародар, ошно, “қизғуу” – бозии махсуси аспдавонӣ барои дунболагии духтарон ва ғайра урфу одат, ҳаёт ва тарзи зиндагии қирғизҳоро ба дасти нигориш додааст: “... Сипас навбат ба оқин мерасад. Вай қомуз ба даст дӯстии халқҳоро, бародарии миллатҳоро васф мекунад. Ягон соҳае нест, ки қўқориҳо планашонро барзиёд иҷро накарда бошанд... Фаҳмидед, меҳмон, оғай! Сонӣ мусобиқаи аънави гўштигирони савора, қизқуу, яъне дунболагии духтарон, қўчи чорводорон намоиш дода шуд”.

Дар романи “Фирдавсӣ” хангоми шарҳи таомҳои хушкардаи Фирдавсӣ экзотизмҳои “газ” ва “масқуф”, ки номи таомҳои халқи арабанд, дар нигориши устод С. Улуғзода ба тариқи зайл мавриди истифода қарор гирифтаанд: *Аз хўришҳои бағдодиён Фирдавсӣ аз ҳар чӣ бештар газ ва масқуфро, ки дар ошхонаҳо мепухтанд, хуш кард, – газ як навъ кабоби ироқӣ буд, аз гўшти барра ба таври махсус бо доруворе, ки фақат ба худӣ пазанда маълум буд, тайёр карда бо пиёз, сир, бодиринг, шалғаму қаланфури ширини дар сирко хобонидашуда хўрда мешуд; масқуфро аз моҳии зинда, ки худӣ муштарӣ дар ҳавзачаи назди ошхона хоста мегирифт, ҳамчунон ба тарзи махсус тайёр мекарданд.*

Монанди ҳамин, устоди каломи бадеъ С. Айни дар очерки адабии таърихии “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” дар нигориши ҳаёти муғулон аз экзотизми “ҷарга” истифода бурдааст, ки он як тарзи шикори муғулонро ифода менамояд: Муғулон барои шикор ҳамаи лашкарро ба биёбони васеъ бароварда шикоргоҳро дар масофаи чандин фарсах фаро мегирифтанд. Гурӯҳи ҳайвонотро ба як тараф ронда, кам-кам ҳалқавор ихота мекарданд. Ин гуна ихотагириро “ҷарга” меномиданд. Дар очерк калимаи “ҷарга” дар нутқи персонажи асар (Чигатой) ба сифати экзотизм ба тариқи зайл оварда шудааст: “... ӯ фармон дод, ки: “Ҳамаи

дашту биёбонро ба тарзи чаргаи шикор ҳалқа гирифта, ҳар каси дучор омадаро дастгир ва гирифтугир карда, бояд то Хучанд равӣ ва агар дар ин миён Темурмалик ба даст наафтад, бояд ки тамоми Мовароуннаҳр ва Хуросонро кофтуков кунӣ...”

Ҳамин тавр, варваризму экзотизмҳо унсурҳои луғавии воқеии буда, ҳангоми тасвири воқеии ҳаёти мардуми ғайриточик, урфу одат ва тарзи зиндагии онҳо мавриди истифода қарор мегиранд. Нависанда тавассути варваризму экзотизмҳо халқияти забони персонажҳои асарро таъмин намуда, ҳақиқати воқеии ҳаёти мардуми ғайриточикро ба дасти нигориш медиҳад. Бо ин васила суҳанвар таровати халқӣ ва назокати соддабаёнии забони асари бадеиро таъмин менамояд.

Савол ва супоришҳо

1. Истилоҳ чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
2. Истилоҳ аз калима бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунад? ҷавобатонро бо мисолҳо собит намоед.
3. Калимаҳои касбу пеша чӣ гуна воҳидҳои луғавианд? Мисол гӯед.
4. Ба калимаҳои адабии китобӣ маълумот диҳед. ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.
5. Фарқи калимаҳои адабии китобӣ аз калимаҳои умумиистеъмолӣ дар чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
6. Ба калимаҳои кӯҳнашуда маълумот диҳед. Мисол гӯед.
7. Калимаҳои таърихӣ чӣ гуна унсурҳои луғавианд? Мисол гӯед.
8. Калимаҳои мансӯх (архаизмҳо) чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
9. Хусусиятҳои услубии калимаҳои кӯҳнашударо бо мисолҳо фаҳмонед.
10. Жаргон чист? Мисол гӯед.
11. Чӣ гуна калимаҳои арготизманд? ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.
12. Арготизмҳо бо кадом хусусияташон аз жаргонҳо фарқ мекунанд? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
13. Варваризм чист? ҷавобатонро бо мисолҳо исбот кунед.
14. Экзотизм чист? Мисол гӯед.

15. Мавриди истифодаи арготизмҳо, варваризмҳо ва экзотизмҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

16. Жаргону арготизмҳои маҳалли истиқомататанро чамъ кунед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Кадом истилоҳ ба илми забоншиносӣ мансуб аст?
2. "Мағлуб" истилоҳи кадом илм аст?
3. Кадом калимаи соҳавӣ ба касби заргарӣ тааллуқ дорад?
4. Дар кадом калимаҳои адабии оварда шудааст?
5. Дар кадом калимаи таърихӣ дода шудааст?
6. Кадом калимаи архаизмҳо мансуб аст?
7. Кадом калима ба арготизмҳо мансуб аст?
8. Дар кадом ҷавоб калимаи маънаҳои экзотизмҳо оварда шудааст?
- А) басомад
В) секунча
С) гипотаксис
Д) арз
Е) мухаммас
- А) адабиётшиносӣ
В) забоншиносӣ
С) табиатшиносӣ
Д) ситорашиносӣ
Е) ҳуқуқшиносӣ
- А) билеска
В) қулобак
С) гулпарто
Д) кирё
Е) булбулӣ
- А) хона
В) иноқ
С) хучаста
Д) фюрер
Е) ойтӣ
- А) муҳаббат
В) лирика
С) паратаксис
Д) ушр
Е) хасм
- А) Замин
В) гурд
С) бува
Д) миршаб
Е) суғурта
- А) нон
В) насим
С) рубой
Д) чорук
Е) муллоҷиринг
- А) бешбармоқ
В) осмон
С) муккӣ
Д) роиха
Е) калка

Луғатнигори

гушуда нест, ки дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият, ривочу рағнақи илму техника ва нашъунамои ҳаёти ҷамарӯзаи мардум бо мурури замон таркиби луғавии забон низ инкишоф меёбад. Инкишофи доимии таркиби луғавии забон ба туфайли навигариҳое, ки дар ҳаёти ҷамарӯзаи мардум ба вучуд меоянд, имконпазир мегардад. Инкишофи таркиби луғавии забон, пеш аз ҳама, ба хусусиятҳои гуногуни калимаҳо ва ба ҳодисаҳои мухталифе, ки бо онҳо рух медиҳанд, марбут аст. Масалан, дар натиҷаи инъикоси навигариҳои ҷамарӯзаи ҳаёт дар таркиби луғавии забони адабӣ (дар адабиёти гуногун) як миқдор калимаҳои наво ба вучуд меоянд, ки дар забони гуфтугӯӣ қор фармуда намешаванд ва барои бештарини одамон номафҳуманд. Аз ҷониби дигар, бисёр калимаҳо қўҳна шуда (калимаҳои мансух (архаистӣ) ва таърихан маҳдудшуда (калимаҳои таъриҳӣ) дар забони умумии гуфтугӯӣ истифода намегарданд, аммо ин гуна калимаҳо дар адабиёт (дар услуби бошукўҳ) муддате зинда мемонанд. Зиёда аз ин, миқдори муайяни калимаҳои адабии китобӣ ва калимаҳои воқие, ки ба забони гуфтугӯӣ ворид нагаштаанд, низ ба аксари хонандагон номафҳум мемонанд. Як қисми калимаҳо тағйири маъно карда ҳодисаҳои маҳдудшавӣ ё васеъшавии маъноро паси сар менамоянд, ки ин маънӣ ҳам дар муайян намудани маънои калимаҳо душвориҳо ба вучуд меоварад.

Забони имрӯзаи тоҷик, ки таърихи дуру дароз ва таркиби луғавии мураккабу бое дорад, дар гузашта ҳамчун забони дорои қановати луғавӣ ва намунавӣ мавриди истифодаи халқҳои дигар низ қарор гирифта буд. Ин ҳолат талаб мекунад, ки калимаҳои нодир ва маъмулнагаштаи забон ба шакли асаре мураттаб гардад, то ки барои дигарон ҳам дастрас бошанд.¹

Пеш аз инқилоб дар бисёр асарҳои дастнавис ва ҷопӣ дар ҳошияи ҳар як варақи асар ба ёрии хонанда шарҳи калимаҳои ҳамон саҳифа илова карда шудааст.

Дар забони имрӯзаи тоҷик (хусусан дар адабиёти илмӣ) ё дар дохили ҳамон ҷумла ё дар поварақ шарҳи калимаҳои наво ва номаълум оварда мешаванд. Бо сабабҳои фақуззикр дар забон масъалаи тафсири ин гуна калимаҳо ба миён меояд. Ин гуна эҳтиёҷи забон боиси ба вучуд омадани луғатҳои гуногун мегардад. Луғат хазинаест, ки системаи

¹ Капранов В.Н. «Луғати фурус» Асади Тўсӣ и его место в истории таджикской (форсӣ) лексикографии - Душанбе: 1969

лексикии забонро дар давраи муайяни инкишофи он инъикос мекунад. Дар луғатҳо шарҳу эзоҳи маъно тобишҳои маъноии калимаву ибораҳо тавассути калимаҳои дигар дода мешавад. Дар луғатҳои тоинқилобии тоҷик на танҳо маъно, балки тарзи навишт (имло), талаффуз (орфоэпия) ва баъзан баромади калимаҳо низ нишон дода мешуданд.

Азбаски таркиби луғавии забон ҳамеша дар ҳолати инкишофу такмилёбӣ мебошад, ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии забонро дар ягон вақти муайян дар луғат гирд овардан имконнопазир аст. Калимаҳо тағйири маъно мекунанд, дар баъзеи онҳо маъно ва ё тобишҳои маъноии нав падид меоянд. Бисёр калимаҳои наво, ки дар замони тартиб додани луғат ва баъд аз он пайдо мешаванд, ба луғат дохил нашуда мемонанд. Аз ин рӯ, луғатҳо маъно ва тобишҳои маъноии калимаҳоро дар як давраи муайяни инкишофи забон шарҳ дода метавонанд.

Ин маънӣ боиси он мегардад, ки дар ҳар як давраи муайяни инкишофи системаи лексикии забон луғатҳои навбанав таълиф гарданд. Ин буд, ки миқдори умумии фарҳангҳои форсу тоҷик (асосан ғайрисоҳавӣ) тахминан ба 250 номгӯй мерасад. Ин маънӣ масъалаи омӯзиши роҳҳои тартиб додани луғат ва сохти онҳоро ба миён мегузорад. Ин буд, ки омӯзиши тартиб додани луғат ва сохти онҳо ба илми луғатнигорӣ мансуб аст.

Луғатнигорӣ ё лексикография (аз калимаҳои юнонии *lixikos* – луғат, калима, *grapho* – навиштан) яке аз соҳаҳои забоншиносӣ буда, ҷиҳатҳои назариявии тартиб додани луғатҳо ва масъалаҳои марбути онҳоро меомӯзад.

Фасли якум

Аз таърихи луғатнигории тоҷику форс

Баробари ташаккули забони адабӣ луғатнигорӣ низ ба вучуд омада, дар инкишофи забони адабӣ ва маҳфуз доштани дастовардҳои илмию адабӣ нақши ҷудогона бозидааст. Назарияи луғатнигорӣ ҳам баробари инкишофи луғатнигорӣ пеш рафт. Дар асри XX назарияи умумии луғатнигории ҳама забонҳо ба вучуд омад (махсусан дар асарҳои академик И. В. Шерба, ки дар он ҷиҳатҳои муҳими умумии луғатнигории ҳама забонҳо таҳқиқ мешаванд).

Луғатнигории тоҷик таърихи қадима дорад. Он баробари дар Мовароуннаҳру Хуросони шарқӣ ташаккул ёфтани забони форсии дарӣ пайдо шуда, тадриҷан инкишоф ёфт. Мураттибони нахустини луғатҳои тафсирий шоирон

буданд. Аввалин луғати форсу тоҷик дар асри X аз ҷониби Абӯҳафзи Суғдӣ (дар баъзе навиштаҳо Абулҳафзи Суғдӣ) тартиб дода шудааст, ки то замони мо маҳфуз намонда, танҳо чанд иқтибосе аз он дар баъзе фарҳангҳои баъдина вомехӯрад. Сохти ин луғат ба тариқи зайл будааст: калима, тафсири он, мисол аз шоире ва зикри номи ӯ. Ин усули луғатнигорӣ, ки аҳамияти илмию адабӣ дорад, аз комёбиҳои муҳими луғатнигории форсу тоҷик ба шумор меравад. Луғати дуюм, ки он ҳам то замони мо нарасидааст, ба шоир Қатрони Табрезӣ тааллуқ дорад. Ин луғат дар сарчашмаҳои баъдина бо номи “Тафсир фӣ луғатилфурс” ёд мешавад.

Қадимтарин луғати тафсирий, ки то замони мо маҳфуз мондааст, асари донишманди асри X Асадии Тусӣ “Луғати фурс” мебошад, ки соли 1065 тартиб дода шудааст.

“Луғати фурс” ғайр аз он ки яке аз сарчашмаҳои мӯътамад дар омӯхтани мероси адабии асри X ва нимаи аввали асри XI ба шумор меравад, дорои аҳамияти хоссаи забонӣ низ мебошад. Бисёр калимаҳое, ки имрӯз дар забони адабӣ аз истеъмол баромадаанд (баъзеи онҳо танҳо дар лаҳҷаҳои ҷудогона ба назар мерасанд), дар ин луғат оварда шудаанд: капӣ (маймун), равонхоҳ (гадо), торторак (фарқи сар), кулба (акка), абеша (ҷосус), бақиз (хашмгин, бадкина), шарфнок (шарфаи пой) ва монанди инҳо.¹

Қайд бояд кард, ки ғариб ҳамаи луғатҳои тафсирие, ки баъд аз таълифи “Луғати фурс” тартиб дода шудаанд, аз ҷиҳати сохт ва тарзи тафсири калимаҳо ба ин луғат шабоҳат доранд. Ин буд, ки “Луғати фурс” дар инкишофи минбаъдаи луғатнигории форсу тоҷик аз сарчашмаҳои асосӣ ба шумор меравад. Бехуда нест, ки матни ин луғат то ҳол се бор ба таъби расидааст (нашрҳои Паул Ҳорн, Берлин, 1897, Аббоси Иқбол, Техрон, 1940; Дабири Сиёқӣ, Техрон, 1957).

Баъд аз “Луғати фурс” дар зарфи зиёда аз 250 сол зоҳиран луғат таълиф нагаштааст ва ё агар луғате тартиб дода шуда бошад ҳам, то замони мо нарасидааст. Дар ин давр асосан нусхаҳои такмилёфтаи “Луғати фурс” ривож доштааст. Танҳо соли 1327 луғати Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ “Сихоҳулфурс”, ки дорои 2300 калима аст, бо усули такмилёфтаи “Луғати фурс” (нашри доктор Алии Тоатӣ, Техрон, соли 1963) тартиб дода шудааст. Дар асри XIV ба ғайр аз “Сихоҳулфурс” дар Луристон (дар ҷануби Форс) шоир Шамсуддин Муҳаммад Фаҳрии Исоҳонӣ (Шамси Фаҳрий) бо унвони “Меъёри ҷамолӣ” луғате мураббаъ намуд. Шамси Фаҳрий, ки шоири дарбори султон ҷамолӣ буд.

¹ Капранов В.А. Ҳамон асар.

Абуисҳоқ буд, луғати мазкурро, ки қисми чоруми асараш буд (се қисми аввал ба шеър, қофия ва илми маонию баён баҳшида шудааст), низ ба султон ҷамолиддин Абуисҳоқ баҳшида шудааст. Соҳти ин луғат низ монанди “Луғати фурс” буда, аз рӯи ҳарфҳо ба 21 боб ҷудо карда шудааст. Аксари калимаҳои барои эзоҳ овардашуда (тақрибан 1600 калима) низ монанди “Луғати фурс” буда, танҳо баъзе калимаҳо бо тағйироти овозӣ-фонетикиашон ё дар шакли масдар дода шудаанд: шахш (шахшидан – лағжидан; мўлтаъхир, даранг (... яъне таъхиру даранг макун); пайхуд (пайхудан – сўхта доғдор шудани либос аз наздикии оташ); карабш ҷонворе аст чун мори кўтоҳу лекин дасту по дорад. Қаринаҳои овозии ҳамин калима дар шаклҳои карабша, карабса, карабшу, карабсу, карбоса низ оварда шудаанд. Маводи луғат ҳам агар чанд байти Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучехрӣ ва баъзе дигарон қатъи назар шаванд, асосан аз қасида ва ғазалҳои худӣ мурағиб гирифта шудаанд.

Баъд аз ин дар асрҳои XV-XIX силсилаи луғатҳо ба майдон омадаанд. Ҳамон навъе, ки Саид Нафисӣ дар муқаддима ба “Бурҳони қотей” илова кардааш қайд мекунад, то ба мо зиёда аз 200 номгӯи луғат расидааст.¹ (“Бурҳони қотей”, ҷопи Техрон, сах.3). Ба сифати луғатҳои маъруфи дар ин асарҳо тартиб додашуда луғатҳои зеринро номбар кардан мумкин аст: “Адоғулфузало”-и Бадриддин Муҳаммади Дехлавӣ (асри XV), “Умонулмаонӣ”-и Амираки Балхӣ (асри XV), “Шарафнома”-и Аҳмади Мунъярӣ (асри XV – номи дигари ин луғат “Фарҳанги Иброҳимӣ” аст), “Муайидулфузало”-и Муҳаммад ибни Лоди Дехлавӣ (соли 1519), “Кашфуллуғот вал истилоҳот”-и Аҳмади Сури Бихорӣ (нимаи дуҷуми асри XVI), “Мадорулафозил”-и Шайх Илоҳдоди Файзии Сарҳиндӣ (соли 1593), “Фарҳанги ҷаҳонгирӣ”-и Ҳусайни Инҷу (соли 1608), “Бурҳони қотей”-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи Табретӣ (соли 1652), “Фарҳанги Рашидӣ”-и Абдурашиди Аттағавӣ (соли 1654), “Баҳори Аҷам”-и Рой Текчанд Баҳор (соли 1739), “Ҷароғи ҳидоят”-и Сироҷиддин Алиҳони Орзу (соли 1735), “Ғиёсуллуғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин (соли 1827), “Фарҳанги Онандроч”-и Муҳаммади Подшоҳ ё Бодшоҳ (соли 1890).

Аз луғатҳои фавқуззикр, ки дар асрҳои XV-XIX тартиб дода шудаанд, “Фарҳанги ҷаҳонгирӣ”, “Бурҳони қотей” ва “Ғиёсуллуғот” аз луғатҳои маъруф ва маъмул ба шумор мераванд.

Баъзе луғатҳои ба ин асрҳо мансуббударо ба сифати мисол меоварем:

¹ «Бурҳони Қотей» ҷопи Техрон, 1330 шамсӣ, муқаддима, с. 3

1. “Адотулфузало” дар асри XV (соли 1419) аз чониби Қозихон Бадр Муҳаммади Дехлавӣ тартиб дода шудааст. Дар муқаддимаи луғат маълумоти мухтасари луғавию дастурӣ дода шудааст. Дар ин луғат калимаҳо ба тарзи муфасссал (ҳам маъноӣ асли ва ҳам маъноӣ маҷозиашон) мавриди шарҳу эзоҳ гаштаанд. Қозихон Бадр Муҳаммад дар чараёни тартиб додани луғати мазкур як миқдор фарҳангҳои то замони ӯ тартиб додашударо муҳокима намудааст. Масалан, “Луғати фурс”, “Рисолатуннасир”, “Ғавоиди Бурҳонӣ”, “Лисонушшуаро”, “Дастурулафодил” ва монанди инҳо мавриди муҳокимаи мураттиби “Адотулфузало” гаштаанд.

Маводи ин луғат ба адабиёти асрҳои X-XIII (ба эҷодиёти Фирдавӣ, Ҳоконӣ, Анварӣ, Форобӣ, Саъдӣ ва дигарон) мансуб аст.

“Адотулфузало” аз ду қисм иборат буда, дар қисми аввал калимаҳо аз рӯи ҳарфҳои якуму дуюмашон мувофиқи алифбои арабии тоҷикӣ оварда шудаанд. Дар қисми дуюм ибораву ифодаҳои бадеӣ мувофиқи ҳарфҳои аввалу охирашон дода шудаанд. Дар фуруварди луғат ибораҳои арабии “Ғулистон”-и Саъдӣ Шерозӣ мавриди эзоҳ қарор гирифтаанд.

2. “Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ” ба қалами ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу мансуб буда, соли 1608 тартиб дода шудааст. Чунон ки мураттиб дар муқаддимаи луғат қайд менамояд, ӯ аз ҷавонӣ ба шеърӯ шоирӣ шавқӣ зиёд доштааст. Ҷаҳонӣ мутолиаи ашъори гузаштагон ва ҳамзамонаш бисёр калимаҳое пеш меомадаанд, ки онҳо ё дар луғатҳо набудаанд ё тафсири нодуруст доштаанд. Вай бо мақсади тартиб додани луғат дар давоми 30 сол ҳамин гуна калимаҳоро ҷамъ кардааст. ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу аз Шероз буда, дар охири асри XVI (соли 1589) ба Ҳиндустон омадааст. Ӯ дар Ҳиндустон дар дарбори шоҳ Акбар хизмат мекунад. ҷамолиддин баъд аз Акбар дар замони шоҳ ҷаҳонگیر ба мартабаи олиӣ ҳарбӣ сазовор гаштааст. Ба ӯ идора кардани шаҳри Биҳорро месупоранд. ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу ҳамон ҷо вафот мекунад.

Бештарини луғатҳои маъруфи асрҳои XV-XIX дар Ҳиндустон тартиб дода шудаанд. Азбаски сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон пас аз истилои муғулон ба як гирдоби пурталотуме табдил ёфта буд, аҳли илму адаб ба мамлакатҳои нисбатан оромтар (монанди Туркия, Ҳиндустон) ҳиҷрат намуда, фаъолияти илмӣю адабии худро дар он ҷойҳо давом додаанд. ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу низ аз зумраи ҳамин гуна донишмандон буд.

“Фарҳанги ҷаҳонгирӣ” аз муқаддима, 12 оин ва ҳама иборат буда, ҳар оин ба бобҳои зиёд ҷудо карда шудааст. Ҳангоми эзоҳи аксари калимаҳои луғат аз эҷодиёти шоирони форсу тоҷик, баъзан аз эҷодиёти шоирони тоҷикзабонӣ мисолҳо оварда шудаанд. Бештарини мисолҳо ба эҷодиёти Фирдавӣ, Ҳоконӣ, Сӯзанӣ, Амир Хусрав ва дигарон мансубанд.

“Фарҳанги ҷаҳонгирӣ” дар таърихи луғатшиносии тоҷик баъд аз “Луғати фурс” аз луғатҳои маъруф ба шумор меравад. Дар ин луғат зиёда аз 7000 калима тафсир шудаанд. Аксари калимаҳои дар луғат тафсиршуда калимаҳои тоҷикӣ (форсӣ) мебошанд. Ҷамолиддин Хусайни Исфаҳонӣ ҳам монанди луғатшиногонии пешина (Бадр Муҳаммади Деҳлавӣ (“Адотулфузало” (соли 1419), Иброҳим Қивомӣ Сорӯшӣ (“Шарафнома” (соли 1474), Ҳофизӣ Убаҳӣ (“Тухфатулқабоб” (соли 1530), Муҳаммад ибни Лодӣ Деҳлавӣ (“Муайидулфузало” (соли 1519) ва дигарон дар муқаддимаи “Фарҳанги ҷаҳонгирӣ” маълумоти нисбатан муфассали луғавию дастурии медиҳад. Вай дар муқаддимаи ин луғат дар бораи калимаҳои, ки ду тарзи талаффуз доранд (об-об, қаж-қаж, сафед-сафед, лаҳча-лаҳша), дар бораи пасвандҳои -сор, -зор, -гар, -ор, -а: кӯсор, гулзор, косагар, харидор, тасола; пасвандҳои ҷамъбандӣ -он, -ҳо (мардумон, дастҳо), пешвандҳо, исмҳои ҷомеъ, ҷонишинҳо, бандҳои феълӣ, пайвандҳо ва дигар воситаҳои дастурии забон маълумот медиҳад. Дар ин луғат ҳангоми шарҳ ҳам маънои асли ва ҳам маънои маҷозии калимаҳо оварда шудаанд: сутур – ба тариқи умум ҳар ҷонвари ҷорпойро гуянд ва ба тариқи хусусан ба астарро хонанд; бор – 1) маъруф; 2) номи Худо; 3) тухлат, умуман; 4) қарат, маротиба; 5) боргоҳ; 6) бех, бун; 7) муродифи кор (қору бор); ҳосили наботот; 15) ҳамли занон ва ҷорпоён; 16) ғам, андӯх;¹

Дар “Фарҳанги ҷаҳонгирӣ” ибораҳои фразеологӣ низ нисбатан зиёданд: чашм об додан, кор дар роҳ ниҳодан, забон додан, чашм гарм кардан;

3. “Бурҳони қотъ” низ дар Ҳиндустон соли 1652 аз ҷониби Муҳаммад Хусайни Табрэзӣ мутахаллис ба Бурҳон тартиб дода шудааст. Муҳаммад Хусайн барои шарҳ дар ин луғат калимаҳои забони форсӣ, паҳлавӣ-дарӣ (тоҷикӣ), юнонӣ, суриёнӣ, румӣ, арабӣ, “Авесто”-и (зандӣ), ибораҳои калимаҳои арабӣ омехташудаи дар байни форсҳо, тоҷикон ва тоҷикзабонони Ҳиндустон маълумбударо гирд овардааст. Вай дар бораи забони дарӣ (тоҷикӣ) менависад: “Забони дарӣ

¹ Рауфов Х. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷикӣ форсӣ, -Душанбе, 1973

забонест, ки дар он нуқсоне набувад: абрешим, ишкам, уштур, бирав, бигӯ, аспед. Шаклҳои бирешим, шикам, шутур ба забони дарӣ хос нест ("Бурҳони қотей", нашри Эрон, соли 1956)."

"Бурҳони қотей" дар инкишофи луғатнигории тоинқилобии форсу тоҷик саҳми муайяне дорад, ва яке аз луғатҳои мӯътабар ба шумор меравад. Барои намуна баъзе мисолҳо меоварем: бӯзина – маймунеро гӯянд ва ба арабӣ ҳамдуна хонанд (ҷ. I. сах. 316); бум – паррандаест аз чинси чукд (чукд) – ҳамон саҳифа; парвона – паррандае аст, ки шабҳо худро ба шӯълаи шамъ ва ҷароғ зананд (ҷ. I. сах. 391), тазарв – мурғи саҳроӣ аст, ки монандӣ ба хурӯс дорад (ҷ. I. сах. 478); симург – паррандае ба номи анқо аст, ки гӯё Зол – падари Рустамро парвариш карда бошад.¹

4. "Ғиёсуллуғот" яке аз луғатҳои тафсирии тоҷикӣ буда, ҳаҷман калон аст. Ин луғат соли 1827 дар Ҳиндустон аз ҷониби Муҳаммад Ғиёсиддин ибни ҷалолиддин Ромпурӣ тартиб дода шудааст. Мурағиб дар муқаддимаи луғат дар хусуси бо қадом сабаб тартиб дода шудани он менависад (мазмунан): "Чун дар китоб калимаҳо ба ҳар маъно кор фармуда мешуданд, талабгорони илм ба луғати пурратаре эҳтиёҷманд шуданд. Луғатҳои мавҷуда онҳоро қаноат кунонида натавонистанд. Аҳли илму адаб мурочиат намуданд, ки луғати пурратаре тартиб дода шавад, то хондану дуруст фаҳмидани китоб имконпазир гардад.² Чунон, ки дар муқаддима ишора рафтааст, Муҳаммад Ғиёсиддин бо мақсади тартиб додани луғат зиёда аз 40 асари бадеӣ, 45 луғати аз ҷониби гузаштагону муосирон тартиб додашударо мутолиа кардааст. Барои мурағиб намудани луғати мазкур 14 сол меҳнат кардааст.

"Ғиёсуллуғот" аз 32 боб ва фаслҳо иборат аст, ва зиёда аз 17 ҳазор мақолаи луғавиро фарс мегирад. Мурағиб калимаву ибораҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ ва монанди инҳоро, ки дар таркиби луғавии забон арзи вучуд доштанд, ба луғат дохил намуда, тавассути калимаҳои маъмул ва осонфаҳм тафсир кардааст. Зиёда аз ин, ӯ дар бораи фарқ кунонидани калимаҳои тоҷикӣ аз калимаҳои вомӣ (арабӣ) дар муқаддимаи луғат навиштааст: "Ва барои дарёфти луғати туркӣ ва юнонӣ ва суриёний ва румӣ ва форсӣ (тоҷикӣ)-ро алоҳида навиштан натавонист, лиҳозо, бинобар шинохтани луғати арабӣ ва форсӣ (тоҷикӣ) аломате баён карда

¹ Муҳаммадхусайни Бурҳон «Бурҳони қотей»; Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулоқот, тавзеҳот ва феҳрасти Амон Нуров, ҷ. I; -Душанбе-1993, ҷ. II; -Душанбе-2004

² Муҳаммад Ғиёсиддин «Ғиёс-ул-луғот» Таҳияи Амон Нуров (ибрат аз 3 ҷилд); -Душанбе 1987-1988

мешавад: ҳар луғате ки санади он аз “Қомус”, ё “Сароҳ”, ё “Мунтахаб”, ё “Канз”, ё “Баҳруҷавоҳир” бошад, арабиёт. Агар санади он аз “ҷаҳонگیرӣ”, ё “Рашидӣ”, ё “Бурҳон”, ё “Сирочуллуғот” бошад, форсӣ (тоҷикӣ) аст. Ва дар санади дигар китоб эҳтимоли ҳар ду забон боқист”

Тартиби алифбои “Ғиёсуллуғот” мувофиқи ҳарфи охири калима аст. Луғат аз рӯи ҳарфҳо ба бобҳо ва ҳар боб дар навбати худ ба фаслҳо ҷудо карда шудааст. Дар луғати мазкур панду ҳикматҳои суҳанварони адабиёти классикии тоҷик, хелҳои гуногуни иборои нахвию фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳо истифода карда шудаанд.

Муҳаммад Ғиёсиддин дар луғати мазкур бо мақсади беҳато хондан ва фаҳмидани маънои калимаву ибораҳои мавриди шарҳ қароргирифта ба талаффузи дурусти ҳарфҳо эътибори махсус дода, хели ҳарфҳо ва ба қадомӣ онҳо таалуқ доштани ҳаракатҳоро нишон медиҳад:

Дукон – ба вови маъруф ва кофи араби ҷармае, ки бадон ресмони пунба ресанд.

Сипарӣ шудан – ба касраи аввал ва фатҳаи сонӣ тай шудан ва гузаштан ва тамом гузаштан.

Таҳият – ба фатҳаи аввал ва касраи сонӣ ва таъсид -ё-и таҳтони мафтӯҳ салом гуфтан ва дармондан.

Дар “Ғиёсуллуғот” зиёда аз 720 воҳиди фразеологӣ оварда шудааст, ки аксари онҳо ҳоло бо ҳамин шакл маъно дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд: “ҷашм об додан” – тамошо кардан ва лаззат бурдан, “хоби харгӯш” – тарафлӯ ва фиреб, “раҳт бастан” – сафар кардан, мутаваҷҷеҳӣ рафтан ва киноя аз марг, “ба дил оби хунук задан” – ба маънии даст кашидан ва ноумед шудан, “рӯ сӯхтан” – шарманда шудан ва хиҷолат кашидан, “даст афшондан” – рад кардан ва ба маънии рақс кардан низ омада, “лаб газидан” – таассуф ва надомат кардан ва хашмгин шудан ва шарму ҳаё намудан ва ба маънии манъ намудан, “чап рафтан” – муҳолифат кардан), “санг дар даҳон доштан” – хомӯш буда, аз “Мусталаҳот”), “нимкоса дар таги коса доштан” – киноя аз макру ҳала, аз “Мусталаҳот”, “сар бар хат ниҳодан” – итоат кардан, аз “Бурҳон”, “по кӯфтан” – рақс кардан, “байза афқандан” – тарсидан ва заҳра бастан, “доман афшондан” – ғуруҷ ва ноз кардан, аз “Сироч”, “ҷашм сурх кардан” – ба маънии тамаъ доштан, “байза ба сари касе шикастан” – киноя аз мағлуб кардан, расво кардан;

“Ғиёсуллуғот” дар таърихи луғатнигории форсу тоҷикӣ чӣ аз ҷиҳати дар бар гирифтани маводи забонӣ ва чӣ аз лиҳози фаро гирифтани маводи адабӣ аз мӯътабартарин луғатҳои

тоинкилобӣ маҳсуб мегардад. Ин луғат чун луғати муътамад дар муайян намудани инкишофи луғати забони тоҷикӣ ва дар омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик дорои аҳамияти хосса мебошад.

Дар таърихи луғатнигории тоҷик ғайр аз луғатҳои тафсирий (фарҳангҳо) барои шарҳи калимаҳои арабӣ ба тоҷикӣ луғатҳои дузабона низ тартиб дода шуда буданд: “Китобулмасодир”-и Завзани (асри XI), “Суроҳ”-и ҷамолиддин Қаршӣ (соли 1282), “Мунтахабуллуғот”-и Абдурашиди Аттаттавӣ (асри XVII); Зиёда аз ин, барои шарҳи луғатҳои касбу пеша ва истилоҳҳои илмӣ луғатҳои соҳавӣ (истилоҳот) инчунин бо мақсади тафсири калимаҳои мансуби як асар луғатҳои муаллифӣ низ тартиб дода шуда буданд. Ба ин маънӣ дар асрҳои XVI-XIX мураттаб намудани луғатҳои тиббӣ равнақ меёбад: “Махзануладвияи форсӣ” (асри XIX) аз ҷумлаи луғатҳои тиббӣ буда, «Фарҳанги “Юсуф ва Зулайҳо”-и Абдурахмони ҷомӣ”, “Фарҳанги “Ахлоқи Носирӣ” ва монанди инҳо ба луғатҳои муаллифӣ мансубанд. Дар луғатнигории тоинкилобии форсу тоҷик мураттаб намудани намудҳои дигари луғат монанди луғати муродифот (синонимҳо), луғати ҳамгунаҳо (таҷнисуллуғот), луғати имлоӣ, луғати орфоэпӣ ва ғайра низ ривож дошанд.

Ҳамин тавр, анъанаи мураттаб намудани луғатҳо дар луғатнигории тоҷик таърихи қадима дорад. Луғатнигории тоинкилобии тоҷик давраи нашъунамои луғатнигории форсу тоҷик маҳсуб мегардад.¹ Дар ин давр навҳои гуногуни луғатҳо аз ҷониби донишмандони форсу тоҷик тартиб дода шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо бо ягон хусусияти худ аз луғатҳои ҳамхели дигар фарқ мекунанд, ҳар кадоми онҳо дар инкишофи луғатнигории форсу тоҷик саҳми муайяне дорад. Онҳо чи дар ҳифзи осори адабии гузаштагонмон ва чи дар нигоҳ доштани сарвати луғавии забонамон ҳиссаи арзанда доранд. Луғатнигории тоинкилобии форсу тоҷик, ки дар он бойигарии луғавӣ ва фразеологӣ, маводи мансуби таърихи маданият, илм, ҳаёти моддӣ ва маънавии халқҳои форсу тоҷик таҷассум ёфтаанд, манбаи қиматбаҳои илмию адабӣ мебошад.

Луғатнигории баъдиинкилобии тоҷик

Анъанаи луғатнигории форсу тоҷик дар давраи баъд аз инкилоб дар ҷумҳурии Тоҷикистон идома дорад. Оғози луғатнигории баъдиинкилобии тоҷик ба фаъолияти илмӣ

¹ Воҳидов А. Фарҳангнигории тоҷику форс – Самарқанд 2006

адқиқоти донишманди тоҷик Садриддин Айни вобаста аст. Устод С. Айни дар чараёни кори илмии тадқиқотӣ, инчунин ҳангоми ба ҷоп тайёр намудани осори суҳанварони адабиёти классикӣ калимаву ибораҳои душворфаҳм ва номафҳумро ё дар ғавсайн, ё дар поварақ шарҳ меод. Ӯ ҳангоми ба ҷоп тайёр намудани осори адибони классикӣ луғати мухтасари ин гуна калимаву ибораҳо илова менамуд. Зиеда аз ин устод С. Айни мураттиби “Луғати нимтафсилии тоҷикӣ” низ мебошад: “Аз соли 1936 то соли 1938, – менависад ӯ – як луғати забони адабии тоҷикиро тайёр кардам, ки 15000 луғат дорад” Ин луғат бо иловаҳо соли 1976 аз ҷоп баромад, ки онро К. Айни ва Ӯ. Рауфов ба ҷоп тайёр намудаанд.¹

Ҳанӯз дар солҳои 1933-1934 ҳаёти мураттибӣ ба сардории Садриддин Айни луғати тарҷумавии дуҷадаи “Луғати русӣ-тоҷикӣ”-ро тартиб дода буданд. Дар солҳои 1930-1940 як қатор луғатҳои истилоҳӣ (соҳавӣ) тартиб дода шудаанд. Соли 1949 дар зери таҳрири А. Т. Дехотӣ ва Ӯ. Н. Ершов “Луғати русӣ-тоҷикӣ” аз ҷоп баромад. Ин луғат 45000 калима ва ибораҳо дар бар мегирад. Баъд соли 1954 дар зери таҳрири М. Раҳимӣ ва Л. Т. Успенская “Луғати тоҷикӣ-русӣ” мураттаб гаштааст. Ин луғат 40000 калимаро дар бар гирифтааст. Зиеда аз ин, луғатҳои мухтасари тоҷикӣ-русӣ (соли 1955) ва русӣ-тоҷикӣ (соли 1957) нашр гардидаанд. Дар солҳои 60-и асри ХХ луғатҳои истилоҳии математика, физика, фалсафа, кимиё, ҷуғрофия, адабиётшиносӣ ва монанди инҳо ба таърифи расиданд (Масалан, Р. Ҳоҷизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ. Душанбе, 1966). Дар ин солҳо луғатҳои мухтасари франсавӣ-тоҷикӣ ва англисӣ-тоҷикӣ низ тартиб дода шудаанд. Дар солҳои 1963-1964 ҷилдҳои I ва II луғати фразеологӣ – “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳамаҷаи тоҷик”-и М. Фозилов нашр гардидаанд. Соли 1969 дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Ӯ. А. Маъсумӣ луғати тафсирий ба таърифи расид, ки он 23000 калимаву ибораҳои давраи классикии забони тоҷикиро дар бар гирифтааст.² (Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри ХХ). Иборат аз 2 ҷилд. М., 1969). Таърири “Луғати гуфтугӯии тоҷикӣ-русӣ” низ ба ин солҳо мансуб аст.

Дар солҳои 70-и асри ХХ як қатор луғатҳои истилоҳӣ (соҳавӣ) доир ба сиёсат, таърих, спорт, тиб ва монанди инҳо нашр гардидаанд (“Фарҳанги тиббӣ” русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ (ҷ.1, мураттиб М. Я. Расулов). Дар солҳои 1975-1977 ҷилдҳои якум

¹ С. Айни Кулнёт, ҷ12, Душанбе, Ирфон, 1986.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри ХХ) иборат аз II ҷилд М. 1969.

ва дуҷуми “Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ”-и М. Ф. Фозилов нашр гардид. Дар соли 1975 “Луғати мухтасари синонимҳо”-и М. Муҳаммадиев низ ба таърифи расидааст. Дар солҳои 80 (асри XX) низ як миқдори луғатҳо ба ҷоп расидаанд. Луғатҳои муаллифии Амон Нуров – “Фарҳанги осори ҷомӣ”. Иборат аз 2 ҷилд. Душанбе, 1983; “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ”. Душанбе: Маориф, 1990 низ ба ҳамон солҳо мансубанд. Дар соли 1983 луғати истилоҳии забоншиносӣ ба таърифи расидааст.¹ Соли 1991 луғати имлоии забони тоҷикӣ аз ҷоп баромадааст. (Мураттибон Абдуқодир Маниёзов, Абдусаттор Мирзоев). Дар луғатшиносии баъдиинқилобии тоҷик тартиб додани луғатҳои шевагӣ (диалектологӣ) низ ба назар мерасад: дар соли 1963 луғати мухтасари шевагии муҳаққиқи лаҳҷаҳои тоҷикӣ В. С. Расторгуева нашр гаштааст. (Таджикского-русский диалектний словарь, М., 1963). Дар соли 1989 луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро ҷоп шудааст. Мураттибон М. Маҳмудов, Б. Бердиев.

Соли 1997 Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳҷаҳои ҷанубӣ) Мураттибон М. Маҳмудов, Г. Ҷӯраев, (таҳти назар ва таҳрири умумии проф. Р. Ғаффаров (ҷ.1) нашр шуд)

Ба забони тоҷикӣ луғатҳои таърихӣ, этимологӣ, муқоисавӣ, мутақоддӣ ва монанди инҳо тартиб дода нашудаанд.

Ҳамин тавр, дар таърихи луғатшиносии форсӣ тоҷик анъанаи ниғоридани луғатҳо аз асри IX оғоз гардидааст. Дар таърихи луғатшиносии форсӣ тоҷик навъҳои гуногуни луғатҳо – энциклопедӣ ва филологӣ (луғатҳои тафсирий (фарҳангҳо), нимтафсилӣ, муаллифӣ, истилоҳӣ (соҳавӣ), тарҷумавӣ, фразеологӣ, шевагӣ, муродифот, имло ва монанди инҳо) мавриди тасниф қарор гирифтаанд.

Фасли дуюм **Навъҳои луғат**

Китобе, ки дар он маҷмӯи воҳидҳои луғавии гуногун бо тартиби муайян оварда шудааст, луғат мегӯянд. Дар луғатҳо маҷмӯи воҳидҳои луғавӣ бо тартиби муайян беҳуда оварда намешаванд. Онҳо бо мақсади муайян мавриди шарҳу эзоҳ қарор мегиранд, яъне ба мақсади шарҳу эзоҳи калимаҳои душворфаҳму номафҳум, бо таманнои нишон додани имлоии калимаҳо, бо нияти шарҳи воҳидҳои фразеологӣ, барои

¹ Х. Хусейнов, К. Шукӯрова. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1983.

шарҳи муродифот, ҳамгунаҳо, мутазодҳо, бо матлаби шарҳума ва монанди инҳо луғатҳои гуногун тартиб дода шудаанд. Бо мақсади гуногун тартиб дода шудани луғатҳо боис ба вуҷуд омадани навъҳои гуногуни онҳо мегардад. Пеш аз ҳама, луғатҳо ба ду навъи асосӣ ҷудо мешаванд: 1) луғати энциклопедӣ, 2) луғати филологӣ. Дар ҳар кадоме аз ин гуна луғатҳо калимаҳо бо тартиби муайян (бо тартиби алифбо) оварда мешаванд. Аммо, аз ҷиҳати гузоштани мақсад, хусусиятҳои калимаҳо ва матлаби шарҳи онҳо фарқ мекунанд. Дар луғатҳои филологӣ воҳидҳои луғавӣ ва филологӣ мавриди шарҳ қарор мегиранд, вале дар луғати энциклопедӣ гайр аз воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои дигар низ тафсир мегарданд. Масалан, кабинетҳои маорифи сиёсӣ, камераи Вилсон, капитали гардон, капитали қарзӣ, капитали сохта, Вилояти Автономии Бадахшони кӯҳӣ, Вилояти папа, вобастагии хаттӣ...

Дар луғатҳои филологӣ ба воҳиди луғавӣ – ба калима, маъно ва аломатҳои дастурию хусусиятҳои услубии он маълумот дода мешавад. Аз ин рӯ, калимаҳои дар луғатҳои филологӣ овардашуда ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқ маъсубанд. Аммо мавриди шарҳи луғати энциклопедӣ эзоҳи воҳидҳои луғавӣ – калима нест, яъне дар ин навъи луғат воҳидҳои луғавӣ аз ҷиҳати маъно ва хусусиятҳои дастурию услубӣ мавриди шарҳу эзоҳ қарор намегиранд. Дар луғати энциклопедӣ на ба воҳиди забон, балки дар бораи ҷаҳое, ки тавассути калима фаҳмида мешаванд, воқеаву ҳиссаҳои таърихӣ, табиӣ, иҷтимоӣ, шахсҳо, номҳои ҷуғрофӣ маълумот дода мешавад. Ин буд, ки дар луғатҳои филологӣ ҳамаи калимаҳои мустақилмаъно ё ёридиҳанда, модалӣ, ҳадо ва калимаҳои тақлидию тасвирий мавриди шарҳ қарор мегиранд, аммо дар луғати энциклопедӣ аз калимаҳои мустақилмаъно исмҳо (истилоҳҳо ва асосан исмҳои хос) оварда мешаванд, ки ин гуна исмҳо аксар дар луғати филологӣ дода намешаванд. Бо мақсади пайдо кунонидани тасаввурот дар хусуси фарқи маълумоти дар луғатҳои филологӣ ва энциклопедӣ овардашуда аз луғати “Энциклопедияи Советии Тоҷик” ва “Фарҳанги забони тоҷикӣ” маълумоти дар хусуси калимаи “кайк” додашударо меоварем:

Кайк (Aphaniptera), ҳашароти майдаи паразитӣ. Асосан хуни одам, ҳайвони ширхор ва паррандаро мемад. Бол надорад, наринааш аз модинааш хурд, рангаш зардча ё чигарӣ, сараш лӯнда, сохти чашмаш хеле оддӣ (баъзе намуди К-ҳо умуман чашм надоранд), баданаш сермӯяк, як ҷуфт пой қафояш пурқувват буда, барои ҷаҳидан хизмат мекунанд. Аз

тухм зиёд мешавад. Аз тухм баъди 4-12 шабонарӯз кирминаи сафеда бепо мебарояд, ки дар муддати 8-100 шабонарӯз ба зоча, пас пилла ва ба К. (дар давоми 6-220 шабонарӯз) табдил меёбад. Дар дунё қариб 1000 намуди к. маълум аст. К.-и одам (*Purlex irritans*), К.-и сар (*Ctenocephalides canis*), К.-и калламуш (*Xenopsylla cheopis*), К.-и юрмон (*Ceratopphyllis tesquorum*), К.-и муш (*eptopsylla musculi*) ва ғ. Барои одаму ҳайвон хавфнок ва паҳнкунандаи жасалиҳои тоун, домана мебошанд.

Усулҳои мубориза: нигоҳ доштани бино, бо маҳлули 2-5-фоизаи собуни карбол шустани фарши хона, истифодаи инсектисидҳо ва ғ.¹

Кайк ҳашароти зарарноки хунхор; □ кайк нагазидан аз ҳеҷ чизе мутаассир нашудан; кайк ба гиребон будан киноя аз саросема будан, ба изтироб афтодан.

*Нест як касе, ки ба дил меҳнати давронаш нест,
З-ахтари сӯхта кайке ба гиребонаш нест.*

Мӯҳсини Таъсир

кайк дар поча (ё шалвар) афкандан киноя аз беқарор ва бетоқат кардан; ба изтироб андохтан.

*Бад-ин қасида, ки пероҳани маонии ўст,
Фигандаам ҳамаро кайки ақз дар шалвор.*

Асири Ахсикатӣ

кайки фалон аморӣ мекашад зарб. Ҳавои касе баланд аст.

*Гуфтамат: Як бўса! Гуфти: ҷон бидеҳ!
Дилбаро, кайкат аморӣ мекашад.*

Аз шарҳи фавқуззикри калимаи “кайк” бармеояд, ки дар луғати энциклопедӣ дар бораи чизе, ки калимаи “кайк” мефаҳмонад (ҳашарот) ва хелҳои кайк маълумот дода шудааст, вале дар луғати филологӣ калимаи “кайк” аз ҷиҳати маъно (маънои луғавию маҷозӣ-фразеологӣ) тафсир гаштааст.

Мақсади таълифи луғатҳои филологӣ низ якранг нест. Азбаски онҳо бо мақсадҳои мухталиф тартиб дода мешаванд, навъҳои онҳо низ гуногунанд. Луғатҳои филологӣ аз лиҳози бо шарҳи калимаҳои марбути ягон соҳа ё воҳидҳои луғавии мансуби ягон қабати маъноии лексикаи забони адабӣ маҳдуд шудан ё нашуданашон, пеш аз ҳама, ба ду навъ ҷудо мешаванд: 1) луғатҳои умумӣ, 2) луғатҳои хосса.

¹ (Энциклопедияи тоҷик) 3 - Душанбе 1981, с.176.

Луғатҳои умумӣ. Луғатҳои филологие, ки дар онҳо шарҳи калимаҳои мансуби ҳамаи соҳаҳо ва қабатҳои маъноии лексикаи забони адабӣ оварда шудаанд, ба луғати умумӣ тааллуқ доранд: луғати тафсирий (фарҳангҳо), луғати тарҷумавӣ, луғати имло...

Луғати хосса. Луғатҳои филологие, ки дар онҳо шарҳи калимаҳои марбути ягон соҳа ва ё худ воҳидҳои луғавии мутаалиқи ягон қабати маъноии лексикаи забони адабӣ дода мешаванд, ба луғатҳои хосса мансубанд: луғати истилоҳот (соҳавӣ), луғати муродифот (синонимҳо), луғати фразеологӣ, луғати ҳамгунаҳо, луғати мутазодӣ....

Луғатҳои филологиро аз ҷиҳати он ки маводашон бо забони соҳиблуғат ташреҳ гаштаанд ва ё бо калимаҳои ҳаммаъноии забони дигар тарҷума шудаанд, ба ду навъ ҷудо мекунанд: 1) луғати якзабона, 2) луғати тарҷумавӣ.

Луғати якзабона. Дар луғатҳои якзабона калимаҳои як забон бо калимаҳои худӣ ҳамон забон шарҳ дода мешаванд, яъне ҳам моддаи луғат ва ҳам шарҳи он ба як забон мансубанд. Луғатҳои зерин аз ҷумлаи луғатҳои якзабона мебошанд: 1) луғати тафсирий, 2) луғати имло, 3) луғати орфоэпӣ, 4) луғати фразеологӣ, 5) луғати синонимҳо, 6) луғати ҳамгунаҳо, 7) луғати мутазодҳо, 8) луғати истилоҳот (соҳавӣ), 9) луғати шевагӣ...

Луғати тарҷумавӣ. Дар луғатҳои тарҷумавӣ калимаҳои тарҷумашавандаи як забон бо калимаҳои ҳаммаъноии забони дигар тарҷума карда мешаванд: луғати тоҷикӣ-русӣ, луғати русӣ-тоҷикӣ аз зумраи луғатҳои тарҷумавӣ мебошанд. Луғати тарҷумавӣ дузабона (луғати тоҷикӣ-франсузӣ ва бисёрзабона (луғати русӣ-форсӣ-арабӣ) мешаванд.

Чи тавре ки ишора рафт, навъҳои луғатҳои филологӣ бисёранд:

1. Луғати тафсирий. Луғати тафсирий аз зумраи луғатҳои якзабона буда, калимаву ибораҳои забон ҳамачониба ташреҳ мегарданд. Дар ин навъи луғатҳо маъноии аслию маҷозӣ ва тобишҳои маъноии калимаҳо тавассути калимаҳои дигар ва осонфаҳми забон шарҳу эзоҳ меёбанд. Луғатҳои тафсирий манзараи луғавии як давраи муайяни забонро дар бар мегиранд. Баъзан ин гуна луғатҳо то дараҷае мусассал мешаванд, ки ҳолати чандинасраи забонро дар худ акс менамоянд. Бештарини луғатҳои тоинкилобии мо луғатҳои тафсирий мебошанд. Луғатҳои тафсириро фарҳанг низ мегӯянд. Луғати тафсилӣ ҳам як намуди луғати тафсирий мебошад. Масалан, "Луғати тафсилӣ"-и С. Айни аз ҷумлаи ин гуна луғатҳост.

2. Луғати таърихӣ. Луғатҳои таърихӣ сарвати луғавии забонҳои қадим ва ё давраҳои таърихии забонро дар бар мегиранд. Дар ин гуна луғатҳо калимаҳо аз ҷиҳати маъно маънидод карда мешаванд. Луғати калимаҳои “Авасто”, луғати калимаҳои забони тоҷикии қадим, луғати калимаҳои сугдӣ луғатҳои таърихӣ мебошанд. Дар луғатҳои таърихӣ баъзан баробари шарҳи маъноӣ таърихӣ ба баромади калимаҳо низ ишора карда мешавад. Аз ин рӯ, ин гуна луғатҳои таърихӣ ба луғатҳои этимологӣ шабохат доранд.

3. Луғатҳои этимологӣ. Дар луғатҳои этимологӣ калимаҳои забон аз ҷиҳати баромад ташреҳ мегарданд ва тағйироте, ки ҳангоми сайри таърихиашон дар онҳо ба вучуд омадаанд, тадқиқ карда мешаванд. Ин гуна луғатҳо дар асоси методи муқоисавӣ-таърихӣ тартиб дода мешаванд. Онҳо дар муайян намудани дараҷаи хешигарии забонҳои ҳамгурӯҳ ва ҳамоила аҳамияти ҷудогона доранд. Масалан, муқоиса ва муайян намудани шакли таърихии калимаҳо собит намуданд, ки гурӯҳи забонҳои эронӣ аз як забон баромадаанд ва ба оилаи ҳиндуевропоӣ забонҳо мансубанд.

Қайд бояд кард, ки луғатҳои таърихӣ ва этимологӣ ба навъи муқоисавии дастури забонҳо маводи фаровон медиҳанд.

4. Луғати истилоҳот. Луғати истилоҳот ба ибораи дигар луғати калимаҳои соҳавӣ истилоҳҳои ин ё он соҳаро фаро мегирад. Масалан, луғатҳои истилоҳотӣ, техникӣ, соҳаҳои гуногуни илм (ҷуғрофия, адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, кимия, ҳуқуқшиносӣ, иқтисоди сиёсӣ, математика ва ғайра) ба ҳамин навъи луғат дохил мешаванд. Луғати истилоҳот ба луғати калимаҳои хориҷӣ монанданд, зеро ки луғати калимаҳои хориҷӣ низ бештар истилоҳҳо ва калимаҳои махсуси вомиро фаро мегирад. Вале луғати калимаҳои хориҷӣ истилоҳҳо ва калимаҳои соҳаҳои гуногуни хоҷагӣ, сиёсӣ, техникӣ ва монанди инҳоро дар бар мегирад, бинобар ин аз луғати истилоҳот, ки истилоҳҳои соҳаи алоҳидаи мушаххасро шарҳ медиҳад, фарқ мекунад. Дар забони тоҷикӣ луғати калимаҳои хориҷӣ тартиб дода нашудааст.

5. Луғати шевагӣ (диалектологӣ). Дар луғати диалектологӣ калимаҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мавриди шарҳ қарор мегиранд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ ин гуна луғати пурра тартиб дода нашудааст, вале дар охири қорҳои илмӣ тадқиқоти ба ин ё он шева ё ки лаҳҷаҳои ҷудогона бахшидашуда намунаи луғати диалектологӣ илова карда мешавад. Ҳоло як ҷилди луғати дузабонаи шеваҳои тоҷикӣ ба таъъ расидааст (Расторгуева В. С. Луғати шевагии тоҷикӣ-

русӣ (Таджикско-русский диалектний словарь. М., 1963). Соли 1989 луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро чоп шудааст (М. Маҳмудов, Б. Бердиев. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. Душанбе: Дониш, 1989)....

6. Луғати фразеологӣ. Луғати фразеологӣ ибораю ифодаҳои фразеологиро дар бар мегирад. Пушида нест, ки маънои ибораҳои фразеологӣ аз маънои чузъҳои ибора барнамеояд, зеро ки чузъҳои фразеологизмҳо ба тарзи рехтаву устувор корбаст шуда, танҳо дар ҳамин ҳол маҷозан ягон маъниро ифода мекунанд. Дар луғати фразеологӣ ҳамин маъно дар мадди назар дошта мешавад. Масалан, фразеологизми “дуди чароғ хӯрдан” маънои дар роҳи донишандӯзӣ ва илмомӯзӣ заҳмат кашиданро дорад. Солҳои 1963-1964 чилдҳои яқум ва дуҷуми луғати фразеологизмҳо ба таъб расиданд.¹

7. Луғати муродифот (синонимҳо). Луғати синонимҳо то андозае ба луғати тафсири шабоҳат дорад. Дар ҳар ду навъи луғат моддаҳои луғат аз ҷиҳати маъно (маънои асосӣ ва иловагӣ) ташреҳ мегарданд. Ҳар ду навъи луғат ҳам якзабона аст. Аз ҷониби дигар, онҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар луғати тафсири шарҳи воҳидҳои луғавӣ тавассути калимаву ибораҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздику осонфаҳм дода мешавад. Аммо дар луғати муродифот гурӯҳи калимаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно аз ҷиҳати дараҷаю мавриди истеъмоли ва хусусиятҳои услубиашон муқоиса карда мешаванд. Зиеда аз ин, маъно ва тобишҳои маъноии ҳар кадоми онҳо қайд карда мешаванд. Масалан, тафсири калимаи “қош” дар луғати тафсири «Ғиёс-ул-луғот» ба тариқи зайл дода шудааст: қош – лафзи туркист, ба маънии абуру ва ба маънои пораи дароз, ки аз ҷониби тӯли мева тарошида бошанд. Шарҳи силсилаи муродифоти “инсон, одам, башар, шахс, мардум, кас” дар луғати синонимҳо: маълум аст, ки ҷиҳати умумии калимаҳои ин силсилаи муродифот ифодаи мафҳуми шахс аст. Ҳар калимаи силсила ба ғайр аз маънои умумӣ (ифодаи мафҳуми шахс) нисбат ба калимаҳои дигари ҳамсилсилаи худ дорои маънои ба худ хос ва тобишҳои маъноиву услубӣ мебошад. Калимаҳои “инсон”, “одам”, “башар” аз ҷиҳати маъно хеле васеъ буда, мафҳуми умумии “башарият”, “инсоният”, “одамон”-ро ифода менамоянд. Калимаҳои мазкур ба ғайр аз маънои умумӣ баъзан ба маънои халқ, гурӯҳ ва ҳатто ба маънии шахси ҷудогона низ кор фармуда мешаванд. Калимаи “мардум” исми ҷомеъ буда,

¹ Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик - Душанбе: Ирфон, 1963-1964

маънои бисёрӣ дорад ва қариб ҳамеша ба ҳамин маъно меояд, вале гоҳо ба маънои фард низ истеъмоли мешавад: Мардумӣ беҳ аз мардумзодагист (зарб.). Калимаҳои “шаҳс”, “кас” ҳам ба маънои бисёрӣ ва ҳам ба маънои мучаррад, ягонагӣ мавриди истифода қарор мегиранд: Инсон вақте ки дар як душворӣ беилоҷ монад, аз ҳар тараф ба худ тасалли меҷӯяд, ба ҳар муносибат ва аз ҳар чиз барои худ як тасалли тарошида мебарорад (С. Айнӣ). Падар ана ҳамин одамро ба ман нишон дод... (С. Айнӣ). Ин қотилони маданияти башар дар калимаҳои зердасти худашон чӣ гуна адабиётро интишор медиҳанд (Шарқи сурх).

*Бадхоҳи касон ҳеҷ ба мақсад нарасид,
Як бад накунад, то ба худаш сад нарасад.*

(Зарб.).

Аҳамияти муродифот чун муродифи воҳидҳои луғавӣ дар муоширати ҳаррӯзаи шахс, дар аниқ ва равшан баён намудани фикр калон аст, зеро “дар ҳеҷ мавқеи дигар чун дар луғати синонимҳо бойигарӣ ва нозукии забон бо ин гуна саҳеҳӣ акс намеёбад

8. Луғатҳои тарҷумавӣ. Луғатҳои тарҷумавӣ калимаҳои як забонро бо калимаҳои ҳаммаънои забони дигар тарҷума мекунанд. Ин гуна луғатҳо барои омӯхтани забон, дониستاني бойигарии луғавии онҳо аз як забон ба забони дигар тарҷума намудани осори хаттӣ заруранд. Луғатҳои тарҷумавӣ дузабона ва бисёрзабона мешаванд. Бештарини луғатҳои тарҷумавӣ дузабонаанд. Дар луғатҳои бисёрзабона калимаҳои як забон бо калимаҳои ҳаммаънои ду ва зиёда забонҳои дигар тарҷума карда мешаванд. Масалан, “Луғати русӣ-форсӣ-арабӣ”, “Луғати русӣ-немисӣ-англисӣ” – аз ҷумлаи луғатҳои бисёрзабона мебошанд. Дар забони тоҷикӣ “Луғати русӣ-тоҷикӣ”-ро Шоҳҷайдар Ҳотамбоев тартиб додааст, ки соли 1899 дар Когон ба таъби расидааст. Дар ин луғат калимаҳо аз рӯи соҳаҳо дода шудаанд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ луғатҳои дузабонаи зерин нашр гаштаанд: “Луғати русӣ-тоҷикӣ” (зери таҳрири С. Айнӣ ва дигарон, солҳои 1933-1934), “Луғати русӣ-тоҷикӣ” (зери таҳрири А. П. Деҳотӣ ва Н. Н. Ершов, соли 1949), “Луғати тоҷикӣ-русӣ” (таҳти таҳрири М. В. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская, соли 1954), “Луғати мухтасари тоҷикӣ-русӣ” (мураттиб Л. И. Калонгаров, соли 1955), “Луғати русӣ-тоҷикӣ” (мураттибон С. Д. Арзуманов ва Ҳ. К. Каримов, соли 1981), “Луғати русӣ-тоҷикӣ” (зери таҳрири М. Осимӣ, соли 1985), “Луғати гуфтугуии тоҷикӣ-русӣ”, “Луғати тоҷикӣ-франсузӣ” (мураттибон М. Шаҳובהва ва И. Раҷабובהва, соли

1963), "Луғати мухтасари тоҷикӣ-англисӣ" (мураттаб Г. В. Баракаева, соли 1968) ва монанди инҳо.

9. Луғати имло. Луғати имло барои нишон додани тарзи навишти (имлоӣ) калимаҳои забон тартиб дода мешавад. Одатан, ин гуна луғатҳо баъд аз қабул карда шудани хат дар асоси хат ва қоидаҳои имлоӣ калимаҳои забон мураттаб мешаванд. Дар луғатҳои имло тарзи дурусти навишти калимаҳои забон бо тартиби алифбо нишон дода мешавад.

"Луғати имло"-и ҳозираи забони тоҷикӣ, ки дар асоси алифбои русӣ (кириллӣ) тартиб дода шудааст, аз луғатҳои имлоӣ лотинӣ асосёфта бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунад, зеро ки имлоӣ хатҳои тоҷикии ба алифбои арабӣ, лотинӣ ва русӣ асосёфта якранг нестанд. Масалан, "Луғати орфографӣ" (соли 1953), "Луғати орфографӣ" (соли 1959), "Қоидаҳои асосии имлоӣ забони адабии ҳозираи тоҷик" (соли 1972), "Луғати имло" (соли 1991). Мураттабон Абдуқодир Маниёзов ва Абдусаттор Мирзоев) аз зумраи луғатҳои имлоӣ ба алифбои русӣ асосёфтаи хати тоҷикӣ мебошад.

Дар натиҷаи ривочу раванқи илму фарҳанг, иншофи сатҳи маданияти суҳан ва таҷдиди назар шудани алифбои русиасоси забони тоҷикӣ дар асоси дастовардҳои илмӣ забоншиносии тоҷик "Имлоӣ забони тоҷикӣ" (соли 1979) ба таърифи расидааст. Ҳоло "Имлоӣ забони тоҷикӣ" (соли 1999) мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ғайр аз луғатҳои фавқуззикр боз луғатҳои орфоэпӣ, мутақодӣ ва муқоисавӣ низ мавҷуданд. Вале дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин гуна луғатҳо тартиб дода нашудаанд.

Луғати орфоэпӣ бо мақсади нишон додани тарзи дурусти талаффузи адабии калимаҳои мавҷудаи забон тартиб дода мешавад. Дар ин гуна луғатҳо қоидаҳои калимаҳои забон нишон дода мешавад.

Луғати мутақодӣ (антонимӣ) калимаву ибораҳои зидмаъноӣ забонро фаро мегирад.

Луғати муқоисавӣ. Дар луғати муқоисавӣ калимаҳои аз ҷиҳати баромадашон ба як реша мансуббуда, яъне калимаҳои аз ҷиҳати баромад ҳамрешаи гурӯҳи забонҳо ё оилаи муайяни забонҳо оварда мешаванд. Дар ин гуна луғатҳо дар асоси методи муқоисавӣ-таъриҳӣ шакли қадимаи калимаҳои ҳамрешаи муайян карда шуда, роҳҳои тағйири он калима дар ин ё он оилаи забонҳо ё гурӯҳи забонҳо ташреҳ мегардад.

Ҳамин тавр, луғатнигорӣ яке аз соҳаҳои забоншиносии буда, дар заминаи сарвати луғавии забон тартиб додани луғатҳо ва роҳҳои сохта шудани онҳо идора мекунад.

М
М
М
"
я
Л
Л

Луғатнигории тоҷик таърихи қадима дошта, аз соҳаҳои инкишофёфтаи забоншиносии тоҷик махсуб мегардад. Дар забони тоҷикӣ луғати энциклопедӣ ва агар чанд навъи луғатҳои ҳоло мураттабнагашта, ки зикрашон дар боло гузашт, қатъи назар шавад, навъҳои гуногуни луғатҳои филологӣ низ тартиб дода шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Луғатнигорӣ чист? Ба луғатнигории пеш аз инқилоби тоҷик маълумот диҳед.

2. Дар бораи луғатнигории баъдиинқилобии тоҷик чӣ гуна фикр мекунед?

3. Қадом навъҳои луғатро медонед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.

4. Фарқи луғати энциклопедӣ аз луғатҳои филологӣ дар чӣ аст? Мисол гӯед.

5. Ба луғатҳои филологӣ маълумот диҳед. Хелҳои луғати филологиро номбар кунед.

6. Чӣ гуна луғатҳо якзабонаанд? Навъҳои луғати якзабаро номбар кунед.

7. Луғати тафсири чист? Қадом луғатҳои тафсириро медонед?

8. Чӣ гуна луғатҳоро тарҷумавӣ мегӯянд? Мисол гӯед.

9. Ба луғатҳои таърихӣ, этимологӣ ва истилоҳӣ маълумот диҳед.

10. Луғати шевагӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

11. Луғати фразеологӣ чӣ гуна луғат аст? Ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.

12. Луғати муродифот чӣ гуна луғат аст? Мисол гӯед.

13. Луғати имло чӣ гуна луғат аст? Мисол гӯед.

14. Ба луғатҳои орфоэпӣ, мутаазодӣ ва муқоисавӣ маълумот диҳед.

15. Луғати муаллифӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.

16. Қадом навъи луғатро фарҳанг мегӯянд? Тафсири қалимаҳои "сухан", "суханвар", "сухангӯӣ" ва "сухансанҷ"-ро аз "Фарҳанги забони тоҷикӣ" навишта гиред.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Кадом соҳаи забоншиносӣ чихати назариявии мураттаб намудани луғатҳоро меомӯзад?
 - А) овозшиносӣ
 - В) сарф
 - С) луғатнигорӣ
 - Д) этимология
 - Е) услубшиносӣ
2. Дар кадом ҷавоб луғати дузабона оварда мешавад?
 - А) луғати имло
 - В) луғати тафсирий
 - С) луғати муродифот
 - Д) луғати тарҷумавӣ
 - Е) луғати истилоҳот
3. Дар кадом навъи луғатҳо тарзи навишти калимаҳои забон нишон дода мешавад?
 - А) луғати муродифот
 - В) луғати муаллифӣ
 - С) луғати этимологӣ
 - Д) луғати имло
 - Е) луғати муқоисавӣ
4. Дар кадом навъи луғат калимаҳо аз ҷиҳати баромад шарҳ дода мешаванд?
 - А) луғати мутаазидӣ
 - В) луғати имло
 - С) луғати этимологӣ
 - Д) луғати орфоэпӣ
 - Е) луғати муродифот
5. Луғатҳои “русӣ-тоҷикӣ” ба кадом навъи луғатҳо мансуб аст?
 - А) энциклопедӣ
 - В) этимологӣ
 - С) муқоисавӣ
 - Д) муаллифӣ
 - Е) тарҷумавӣ
6. Шарҳи диалектизмҳо дар кадом навъи луғатҳо оварда мешавад?
 - А) луғати шеваӣ
 - В) луғати имло
 - С) луғати муродифот
 - Д) луғати муқоисавӣ
 - Е) луғати этимологӣ
7. Тарзи дурусти талаффузи калимаҳо дар кадом луғат оварда мешавад?
 - А) луғати имло
 - В) луғати орфоэпӣ
 - С) луғати муродифот
 - Д) луғати муқоисавӣ
 - Е) луғати муаллифӣ
8. Шарҳи воҳидҳои фразеологӣ дар кадом навъи луғатҳо дода мешавад?
 - А) луғати муродифот
 - В) луғати тарҷумавӣ
 - С) луғати имло
 - Д) луғати фразеологӣ
 - Е) луғати шеваӣ

Фразеология

Чи тавре ки ишора рафт, забон ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, табиати он пешравиро мепазирад. Дар ҷараёни инкишофу пешравӣ як қатор ҳодисаҳои ба қоидаҳои дохилии он берунӣ

Фасли якум

Азмихо, дарачаи омӯзиш Фарқи маъноӣ онҳо

Фразеолог ва Д

забон аз воҳидҳои луғавӣ ба
Фразеологизмҳо аз бисёр ҷаҳатҳо ба
анд. Онҳо аз ду ва зиёда калимаҳои
шакли ибора ташкил ёфта бошанд ҳама
Сарвати луғавӣ дарқ мекунанд ва ба сифати воҳиди
еологӣ иборат аст, ҳақ доранд, бинобар ин ягонаи
ҳои луғавӣ монанди фразеологизмҳо низ хосанд, ки таъри
марбут, яъне дар фразеологизмҳо дар мавриди суҳба вуч
ибораҳои наҳвӣ фарқи калимаҳо дар забон дар шакли
ва ба калима шакли фразеологизм ҳодисаи нагуфта
вазъиятҳои калима ба шакли фразеологизмҳо монанди калима ба
луғавӣ шора рафт, фразеологизмҳо ҳамаҷибаанд. Ҷиҳати шаклии калима аксар
хушрооянд, балки монанди ҷиҳати шаклии фразеологизмҳо
ки фарқ вучуд доранд. Гӯшанд ё худ ибора мебошад: савготи
наҳвӣ ҳодисаи забони дарқни ширин, наҳобидан - маъна
таъриқи наҳвӣ шакли маъноӣ

Бинобар ин овозҳои фразеологизмҳо танҳо ба он маъна қар
вазъиятҳои бо ҳам алоқадорфтаанд, шаклан калимаанд, вале дар
ҷиҳати сабз, азиз - фарқ ҳар кадомашон ба таври ҷудо
қардан... буд, ки фразеологизмҳо аз воҳидҳои

ҷузъҳои фразеологизмҳои наҳвӣ то андозае фарқ мекуна
ҷиҳати овозҳои ташкилӣ ва ҷиҳати гонаи забонро ташкил медиҳанд
ҷиҳати фразеологизмҳои забонро фразеологизм ном медаанд
ҷиҳати ғайбмаъно нестани фразеологизмҳо азизқар бармеояд, ки фразеологизмҳо
ҷиҳати ва ибораҳои фарқ мекунанд, вале доранд бисёр
ҷиҳати бинобар ин воҳидҳои фарқшанд, бинобар ин онҳо дар шумора
уд, ки ин гуна воҳидҳои

Аз далелҳои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ дар солҳои
вазъиятҳои ибораҳои наҳвӣ ҷиҳати таъриқи забонро ташкил медиҳанд
ҷиҳати усусиятҳои калимаҳои фарқ, ки ба масъалаҳои дастурҳои забон
ҷиҳати воҳидҳои луғавӣ фразеологизмҳо низ маълумоти оварда
Омӯзиши фразеологизмҳои забони тоҷикӣ дар авиштаҳои А. Мирзоев, Д. Тоҷиев,
30-40 асри XX ҷиҳати таъриқи забонро ташкил медиҳанд.

Ҷиҳати адабон ва корҳои ба таъриқи забонро ташкил медиҳанд
ҷиҳати бахшида шудаанд, ки фразеологизмҳои тоҷикӣ диққати маҳорати
шудаанд. Ин маъна маъноӣ ба таъриқи расидани "Сарҳан
Маъсумӣ ва Ш. Нисфорӣ ҷиҳати ҳозираи тоҷик"-и М. Фозилов
Дар корҳои таъриқи забонро ташкил медиҳанд.

ҷиҳати масъалаҳои хоссаи ба
дода мешавад. Ҷиҳати
ибораҳои рехтаи
1963-1964) аҳами

ба маъноӣ муяссар намегардад. Дарки маъноӣ
 фразеологизмҳо асосан бо се роҳ сурӯат мегирад:
 маъноӣ фразеологизмҳо тадриҷан ҳамчун аъна ва аз
 маъноӣ фразеологизмҳо бо ёрии луғатҳои тафсири
 Маъноӣ як қисм фразеологизмҳо дар матн
 маъноӣ: а) шарҳи маъноӣ фразеологизмҳо баъд аз онҳо
 маъноӣ мада магар ду даст дар бини холӣ бармегардем (С.
 маъноӣ мо мо сар ҳам намекунем, таслим намешавем (А.
 маъноӣ б) шарҳи маъноӣ фразеологизмҳо пеш аз онҳо
 маъноӣ мавад: Охир вай пири фарту аст, як пояш ба лаби
 маъноӣ мааст (Сагтор Турсун).
 маъноӣ Модарат дуруст асп барин (Ҷ. Икромӣ); в) шарҳи
 маъноӣ роҳҳои фразеологӣ дар ғавсайн дода мешавад: Ба
 маъноӣ ӯӣ, агар бо мо шох ба шох мондан хоҳад (мубориза
 маъноӣ хоҳад) худ ба майдон барояд (С. Айни); г) баъзе
 маъноӣ фразеологизмҳо шарҳи маънос доранд: Осиёбон Саломатшоҳ
 маъноӣ намегуфт, ки бӯи мушк пинҳон намемонад. Сирре
 маъноӣ окибат фош нашавад (Р. Чалил); ғ) як миқдор
 маъноӣ фразеологизмҳо тавассути воҳидҳои туфайли ва ё аъзоҳои
 маъноӣ маънидод гаштаанд: Оилашон калон буда, "қути
 маъноӣ яъне хӯроки ками аз мурдаи нигоҳдорандаи онҳоро
 маъноӣ нури чашми пирунаи худ дар китобат таъмин
 маъноӣ хайрат як чавони лоғарбадан и сиёҳчеҳра буда, лекин
 маъноӣ меғоянд, роғ-роғ мерафт, яъне ба ҳар чиз бо хайрат
 маъноӣ рона нигоҳ мекард (С. Айни).
 маъноӣ ки маъноӣ фразеологизмҳо барои истифодаи
 маъноӣ онҳо ва дастёб гаштан ба ифодаи равшан ва
 маъноӣ кши матлаб мусоидат менамояд.

Фасли дуюм

Фоти фразеологизмҳо. Сарчашмаҳои асосӣ ва роҳҳои ташаккули фразеологизмҳо

Таърихи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ аз солҳои 40-
 XX оғоз шуда бошад ҳам, масъалаи таънифи онҳо
 анҷом напазируфтааст. Кӯшишҳои аввалини
 таънифи фразеологизмҳо дар асоси сохти дастурии онҳо
 солҳои 50 асри XX оғоз мегардад. Олими тоҷик Н.
 дар асоси маводи асари С. Айни фразеологизмҳои
 тоҷикиро ба хелҳои фразеологизмҳои феълӣ ва
 забони

Дар омӯзишу тадқиқи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ олимони Х. Мачидов, Р. Гаффоров, С. Хушенова, Н. Маъсумӣ, Р. Эгамбердиев ва дигарон ҳиссаи муносибе доранд.

Ба масъалаҳои назариявии фразеологизмҳои асарҳои ҷудогона бахшида шудаанд: Хушенова Е. В. Воҳидҳои фразеологӣ ва изофии забони тоҷикӣ Х. Турсунбаев. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ; Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик.

Дар рисолаҳои илмӣ тадқиқоти ба масъалаҳои ҳоссаи фразеологияи тоҷик бобу фаслҳои махсус ҷудо карда шудаанд: Р. Гафуров, А. Халилов. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. С. М. Сабзаев. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар ва монанди онҳо.

Тадқиқи баъзе масъалаҳои фразеологияи тоҷик дар мақолаҳои зерин ба назар мерасад: Р. Гаффоров. Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ. "Маориф ва Таъдид". 1.10.1964; Роҳҳои асосии истифодабарии ибораҳои фразеологӣ дар романи "Духтари оташ". Маҷ. Маҷ. илмӣ. Серияи филологӣ. Душанбе, 1967. С. 124-139; М. Юсупова. Синонимикаи фразеологизмҳо // Армуғони олимони ҷавон. Душанбе, 1966. С. 159-170; Ю. Авалиани, ҷ. Мирзиёдов. Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои ибораҳои фразеологӣ // Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе, 1967, С. 134-139; Х. Мачидов. Баъзе роҳҳои ташаккули воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик // Межвузовская науч. конференция по иранской филологии (тез. докл.). Душанбе, 1966. С. 176-178; Ҷаломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ ва забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1967. С. 61-78; Хушенова С. В. Заметки о лексикографической разработке таджикских изафетных фразеологизмов // Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1980. С. 108-128; Шербоев С. Ифодаи хабарҳои номӣ бо воҳидҳои фразеологӣ // Забоншиносии тоҷик. Душанбе, с. 1984. С. 137-145; Талбаков Х. Воҳидҳои фразеологӣ ва антонимӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1990. С. 46-50; Авезова Б. Синтаксические функции глагольных фразеологизмов таджикского языка и хинди. С. 10-15; Мачидов Д. Фразеологическая форма // Визифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор (маҷ.маҷ.). Душанбе, 1995. С. 55-63....

Дарки маъноӣ фразеологизмҳо. Маъноӣ фразеологизмҳо аз маъноӣ аслии ҷузъҳои таркибии онҳо муайян намегардад, зеро ки қисми зиёди фразеологизмҳо дорои маъноӣ маҷозӣ буда, маънидод кардани як қисми онҳо

гайрифеълӣ ҷудо карда буд.¹ Ин маънӣ дар асари² низ ба мушоҳида мерасад. Олими дигар А. Халилов дар асоси ин меъёр фразеологизмҳоро ба ибораҳои фразеологӣ изофӣ ва гайриизофӣ гурӯҳбандӣ кардааст. Яке аз муҳаққиқони фразеологизмҳо М. Фозилов бошад, дар сарсухани "Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик" фразеологизмҳоро ба фразеологизмҳои феълӣ, номӣ ва изофӣ ҷудо кардааст. Олими рус Ю. А. Рубинчик мувофиқи маводи ҷамъшуда фразеологизмҳои забони тоҷикиро мувофиқи меъёри сохти дастурӣ ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кардааст:

1. Воҳидҳои фразеологӣ иборагӣ (ибораҳои фразеологӣ). Фразеологизмҳои иборагӣ мувофиқи ҷузъи асосии ибора ба ҳелҳои зерин ҷудо карда шудааст: номӣ ва феълӣ: а) фразеологизмҳои номӣ аз лиҳози алоқаи ҷузъҳо пайваст, изофӣ ва таркибӣ-пешояндӣ мешаванд; б) фразеологизмҳои феълӣ аз ҷузъҳои номӣ ва феълӣ (масдарӣ) иборатанд.

2. Воҳидҳои фразеологӣ ҷумлагӣ (ҷумлаҳои фразеологӣ). ҷумлаҳои фразеологӣ дар шакли ҷумла истифода мешаванд; Пашша пар намезанад (Ю. А. Рубинчик. О структурной классификации фразеологических единис.//Межвузовская науч. конференция по иранской филологии. Душанбе, 1966. С. 105-107).

Гурӯҳи дигари олимони фразеологизмҳои забони тоҷикиро аз ҷиҳати семантикӣ (маъно) тасниф кардаанд. Фразеологизмҳои забони тоҷикӣ мувофиқи меъёри семантикӣ бори аввал аз ҷониби олими тоҷик Р. Гаффоров ҷунин гурӯҳбандӣ гаштааст: 1. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ, 2. Таъбирҳои фразеологӣ, 3. Ифодаҳои фразеологӣ.³ Ин маънӣ дар навиштаҳои муҳаққиқи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ Ҳ. Мачидов ба тариқи зайл сурат гирифтааст: 1. Ифодаҳои фразеологӣ (фразеологическая выражения). 2. Таркибҳои фразеологӣ (фразеологическая сочетания). 3. Ибораҳои фразеологӣ тасвирӣ (фразеологическое единство), 4. Ибораҳои рехта (фразеологическая сращения). К вопросу о классификации фразеологических единис современного таджикского языка//IV всесоюзная научная конференция по иранской филологии (тез. докл.). Ташкент, 1964). Фразеологизмҳо дар "Луғати терминҳои забоншиносӣ" ба ҳелҳои зерин ҷудо карда шудааст: 1. Воҳидҳои фразеологӣ рехта ё ки устувор

¹ Маъсуй Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1959.

² Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1957

³ Гаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил. - Душанбе, 1966

(идиомаҳо), 2. Воҳидҳои фразеологӣ таркибӣ (китобҳои носеҳи хомӯшӣ). 3. Воҳидҳои фразеологӣ озод. Ҳоло дар китобҳои дарсии "Забони адабии ҳозираи тоҷик" ин маъно ба тариқи зайл оварда шудааст: 1. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ; 2. Ифодаҳои фразеологӣ; 3. Ибораҳои фразеологӣ тасвирӣ (Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика, морфология. Душанбе, 1982). Ин нави таснифи фразеологизмҳо дар асари Ҳ. Турсунова риоя карда шудааст (Ҳ. Турсунова. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ. Душанбе, 1979).

Аз навиштаҳои боло бармеояд, ки дар таснифи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ чи аз нуқтаи назари сохти дастурӣ ва чи аз нигоҳи семантика фикру ақидаи олимони якрағ нест. Чи тадқиқи паҳлуҳои мухталифи фразеологизмҳо ва чи таснифи онҳо рушани мепазирад.

Аксари муҳаққиқон ҳангоми таҳқиқи фразеологизмҳои забони тоҷикиро мувофиқи меъёри дуҷум (маъно тасниф намудаанд ва асосан онҳоро ба се навъ ҷудо кардаанд.

1. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё худ идиомаҳо. Ибораҳои рехта (идиомаҳо (юнонӣ – ифодаи махсус) воҳидҳои устувору тағйирнаёбандаи забон буда, қисми аз ҳама пуробуранги фразеологизмҳоро ташкил медиҳанд. Маънои маҷозии идиомаҳо аз маънои луғавии калимаҳои таркиби онҳо барнамеояд. Маънои идиомаҳо пурра маҷозӣ буда аз ҷиҳати сохт ба қисмҳо ҷудонашавандаанд. Идиомаҳо ба ҳамин хусусиятҳои худ ба калимаҳо наздикӣ доранд (Манидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1982, С. 29-30). Сохти устувор ва доимии идиомаҳо ба маънои маҷозии яклухти онҳо вобаста аст. Калимаҳои таркиби идиомашоро бо муродифҳояшон низ иваз кардан мумкин нест. Фразеологизмҳои "туҳми анго" (чизи ноёб), "гурги борондида" (таҷрибадор, қаллоб), "аз роҳ задан" (фиреб додан), "ба даҳан об гирифтан" (хомӯш будан), "соя аз девор тарошидан" (бад дидан) ва монанди инҳо ба идиомаҳо мансубанд.

Идиомаҳо дар таркиби ҷумла чун воситаҳои услубӣ барои пурра ва ба таври ҳулоса ифода намудани матлаб истеъмоли мешаванд: *Дунёи ғалати. Мудирӣ муҳтаҷам сояи ўро аз девор метарошид* (Ф. Муҳаммадиев). *Ин мардак аҷаб гурги борондида аст, ҳам ба наъл мезанаду ҳам ба мех.* (Ф. Ниёзӣ). *Нохост аз байни одамон овози ўро шунида гӯшҳоямро сик кардам* (Ф. Муҳаммадиев).

Ҳангоми истеъмоли идиомаҳо маънои аслии калимаҳои таркиби онҳо аз диққати гуянда ё нависанда қатъи назар

мешавад, зеро ки маънои аслии ин калимаҳо то андозае дур рафтаанд, ки бо он маънӣ истифода намудани идиомаҳо имконпазир нест. Аз ин рӯ, ҳангоми истифода бурдани идиомаҳо танҳо маънои идиоматикии онҳо дар назар дошта мешавад. Масалан, тасаввур кардани маънои аслии идиомаи “пои касеро аз осмон овардан” мумкин намегардад. Ин идисма танҳо ба маънои идиоматикиаш – нест кардан мавриди истифода қарор мегирад.

Ин ҷо қайд кардан зарур аст, ки баъзе идиомаҳо, сарфи назар аз он ки дорои хусусиятҳои идиомиианд, дар як шакл ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ (идиоматикӣ) истеъмоли мегарданд. Ин гуна идиомаҳоро, ки хусусияти духӯрагӣ зоҳир меномоянд, “идиомаҳои духӯра” ё худ “омехтаи фразеологӣ” номидаанд¹ Идиомаҳои “нури чашм”, “барги сабз”, “ба сари касе об рехтан” ё “аз даҳон бӯи шир омадан” ва монанди инҳо идиомаҳои духӯра мебошанд. Масалан, идиомаи “барги сабз” ҳам ба маънои асли (сабз будани барги рустаниҳо) ва ҳам ба маънои идиоматикӣ (савғотӣ, тӯҳфа) маъмул аст.

2. *Ифодаҳои фразеологӣ (фраземаҳо).* Фраземаҳо (фразема аз калимаи юнонии *phrasis* — ифода; *ema* — воҳиди структурии забон) ҳам монанди идиомаҳо маънои яклухтдоранд, сохташон доимӣ буда, пуробуранг ва образнок мебошанд. Хусусияти фарқкунандаи фраземаҳо аз идиомаҳо дар он аст, ки дар онҳо монанди идиома на ҳамаи ҷузъҳо, балки яке аз онҳо маънои маҷозӣ дошта, ҷузъи дигар калимаи озод аст, яъне ба маънои асли оварда мешавад. Масалан, дар фраземаҳои “дили шикаста”, “дили сахт”, “дили нарм”, “дил ҳолӣ кардан”, “гап паррондан”, “гап фуруҳтан”, “гап додан” ҷузъҳои аввал — “дил” ва “гап” ба маънои асли, вале ҷузъҳои дуюм — “шикаста”, “сахт”, “нарм”, “ҳолӣ”, “паррондан”, “фуруҳтан”, “додан” ба маънои маҷозӣ оварда шудаанд. Яке аз ҷузъҳои фразема дорои маънои асли бошад ҳам, маънои фразема на аз маънои ҷузъҳои ҷудоғона, балки аз маънои якҷояи онҳо бармеояд. Масалан, дар фраземаи “гапи пухта” ҷузъи “гап” дорои маънои асли буда, “пухта” ба маънои маҷозӣ кор фармуда шудааст. Маънои фраземаи “гапи пухта” — сухани писандида, маъқул аз маънои ҳар ду ҷузъ (“гап” ва “пухта” бармеояд.

Фраземаҳо воҳидҳои маънои яклухтдошта ва шаклан устувори фразеологӣ мебошанд: хунук хӯрдан, фиреб хӯрдан, гап хӯрдан...

¹ М. Муҳаммадиев, Х. Талбакова, Ю. Нурмахмадов. Лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе-1997. С. 172.

3. Фразеологизмҳои ғайриидиомӣ. Фразеологизмҳои ғайриидиомӣ ифодаҳои устуворианд, ки маънои фразеологизмашон дар асоси маънои луғавии калимаҳои таркибашон бармеояд (Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1982, саҳ. 35). Масалан, ифодаҳои рехтаи “ангушти шаҳодат”, “ангушти ишорат”, “дасти ёри”, “хотири ҷамъ” аз ҷумлаи фразеологизмҳои ғайриидиомӣ мебошанд.

Чунон ки дидем, маънои яклухти ин гуна воҳидҳои забон ба маънои ҷузъҳои таркиби онҳо баробар аст. Дар фразеологизмҳои ғайриидиомӣ ҷои ҷузъҳо то андозае устувор аст, бинобар ин ҷои онҳоро иваз кардан мумкин намегардад: Хонаи танбӯр (қосахонаи танбӯр), малоли хотир (хотири парешон), соли қабиса (соли пурраи шамсӣ) ва монанди инҳо.

Сохти ин гуна фразеологизмҳо нисбатан устувор буда, ҷузъҳои таркибиашон ба маънои луғавии худ меоянд, бинобар ин ба осонӣ ва қариб ҳамеша ба маънои худ ба забони дигар тарҷума мешаванд.

Инкишоф ва тағйири маънову дараҷаи истеъмоли фразеологизмҳо ба рушду қамоли забон ва таърихи халқ марбут аст.

Сарчашмаҳои асосӣ ва роҳҳои ташаккули фразеологизмҳо

Фразеологизмҳо чун воситаи пуробуранги таъсирбахши забон нутқи мутақаллим ва забони асарҳои бадеиро пуртаровату шево менамоянд. Ин буд, ки фразеологизмҳо чун воситаи пуробурангу образнок дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

Маънои ин гуна воҳидҳои забонӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки сарчашмаҳои ба вучуд омадани онҳо гуногунанд. Ба ин маънӣ фразеологизмҳоро ба хелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

Фразеологизмҳои иҷтимоӣ-таърихӣ. Як миқдор фразеологизмҳо ҳаёти давраи гузашта ва муносибатҳои синфиро ифода менамоянд, яъне ба таърихи халқи тоҷик марбутанд. Ин гуна фразеологизмҳо дар асоси муносибатҳои иҷтимоӣ ба вучуд омадаанд. Масалан, воҳидҳои фразеологии “ба сӯфигӣ баровардан” (фразеологизми этнографӣ-таърихӣ), “зиндони хона” (фаранҷӣ) муносибати синфи ҳукмронро нисбат ба занон ифода менамоянд. Як қисми ин гуна фразеологизмҳо ифодагари ҳаёт, зиндагӣ ва руҳияи табақаи болоии ҷамъияти синфӣ мебошанд: “дами дурӯза

намондан” (дабдаба), “бурути касеро табар набуридан” (макрур, ҳавобаланд будан), “ба рӯ ниқоб кашидан” (ба шакли дигар даромадани одам, риёкорӣ), “ном баровардан” (шӯхрат пайдо кардан, машҳур шудан): Инро Муҳиддин Маҳмудхӯҷаюф мегӯянд, ки ба ҷаллодӣ ном баровардааст.

Фразеологизмҳои халқӣ. Манбаи пайдоиши баъзе фразеологизмҳо эҷодиёти шифоҳии халқ мебошад. Хулоса ва ифодаҳои ҳикматангези баъзе афсонаҳо, латифаҳо ва ривоятҳои халқӣ асоси пайдоиши ин гуна фразеологизмҳо гаштаанд. Фразеологизмҳои “думаш дар хӯрчин”, “каллаш дар хум”, “додашро нагуфтан”, “очаи касеро нишон додан” ва монанди инҳо аз ҳамин қабиланд: – *Ман метарсам, ки дар талабҳои ҷадидҳо ҳамчунон ки дар ин ҳикоя ҳаст, думи манфиати мову ту дар хӯрчин набошад. – Расида ояд-чӣ! – гуфт Нормурод, – очашро нишон медиҳам.* (С. Айни).

Фразеологизмҳои касбу пеша. Сарчашмаи пайдоиши як миқдори фразеологизмҳо ба ҳаёти ҳунармандон марбут буда, касбу пешаи онҳо барои ба вучуд омадани миқдори муайяни фразеологизмҳо заминаи мусоид фароҳам овардааст. Масалан, ба вучуд омадани фразеологизмҳои “нӯги калобаи чизе ёфт шудан”, “гиреҳ кушода шудан” ба касби косибӣ, “касеро ба дом андохтан”, “бо як тир ду нишонро задан” ба касби сайёдӣ, “реша давондан”, “ба воя расидан” ба касби боғбонӣ, “хишт аз қолаб бархестан” ба касби бинокорӣ, “ҳоки мадрасаро лесидан”, “айнак дар хона мондан” ба саводомӯзӣ, “ситораи раҳнамо” ба касби ситорашиносӣ марбутанд: *...Ин мақола барои коркунони маҳаллӣ... як ситораи раҳнамо шуд.* (С. Айни).

Фразеологизмҳои шевагӣ. Манбаи ба вучуд омадани фразеологизмҳои зерин ба забони зинда вобаста мебошад. Воҳидҳои фразеологӣ “даст-даст карда дидан”, “барг-барг пул кардан”, “шатта хӯрдан”, “ба сари касе тилло боридан”, “деги чақ-чақ гарм шудан”, “деги гап ҷӯшидан”, “дар гӯр будан”, “яла шуда рафтани касе”, “дахани касе яла шуда мондан” аз ҳамин қабил фразеологизмҳо мебошанд: Имрӯз бо дидани ҷӯе, ки Ҳамдам-Фӯрма кашидааст, даҳони ман яла шуда монд (С. Айни).

Фразеологизмҳои арготикӣ. Пайдо шудани миқдори муайяни фразеологизмҳо ба ҳаёти муайяни иҷтимоии одамон марбутанд, яъне то андозае ба арготизмҳо вобастаанд. Масалан, фразеологизми “об кардан” дар нутқи савдогарон серистеъмол аст: – *Агар розӣ нашавед, молатон ба худатон насиб кунад, ман ҳам инро ба осонӣ об карда наметавонам, пинҳонӣ мекунам ва пинҳонӣ мефурӯшам* (С. Айни).

Воҳидҳои забонии "гулӯи касеро равған кардан", "бистари касеро хушк кардан", "гурғ шудан", "пои мурғ якта", низ ба фразеологизмҳои арготикӣ мансубанд:

– *Хайр, майлаш, ука, – гуфт, лекин пои мурғ якта, сирро аз даҳонат набарор, ҳатто ба занат ҳам нагуӣ* (Айнӣ).

Фразеологизмҳои марбути каломи бадеъ. Мусаллам аст, ки санъатҳои бадеъ низ ба ташаккули фразеологизм имконият фароҳам меоваранд. Аз тарафи дигар, воҳидҳои фразеологӣ барои офаридани симоҳои бадеъ, ифодаҳои фикр ва монанди инҳо истифода мешаванд. Як микдори фразеологизмҳо чун воҳидҳои забонии пуробуранӣ, шоирона, ифодаҳои мўҷазу диққатангез дар услуби бошукӯи истифода мегарданд. Фразеологизмҳои "ба як болишт мондан", "монанди гавҳараки чашм ниғаҳбонӣ кардан", "дасти худро ба оби хунук наздан", "забон як кардан" асоси санъати истиора, "чизеро аз бинии касе баровардан", "ду даст ба бинӣ тикқондан", "овораи ду ҷаҳон кардан" заминаи санъати ташбеҳ ба вучуд омада бошанд, "пои касеро аз осмон овардан", "ба хоки сиёҳ яксон кардан", "ба сарҳад касе оташ даргирондан", "ҷигари касе бирён гардидан" санъати муболиға марбутанд.

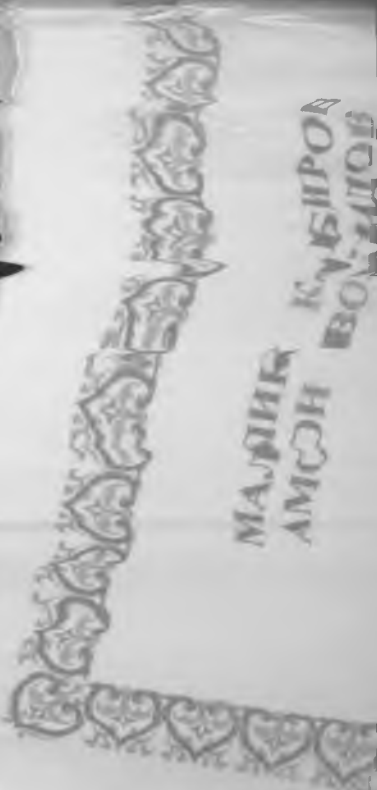
Ин қабил фразеологизмҳо дар адабиёти бадеъ ба роҷуи тавсифи нутқи персонажҳое, ки намояндаи табақаи фозилдонишманд ва ё аёнӯ ашрофанд, истифода мешаванд. Барси мисол воҳидҳои фразеологӣ "эҳсосот ҷӯшидан", "асари ҳавои ҷое гирифтани" ва "ба тори дил нохун задан"-ро асарӣ "Рӯдакӣ"-и С. Улуғзода нишон додан мумкин аст, дар нутқи Балъамӣ истифода шудаанд:

Балъамӣ: Коре бикун, эҳсосоти ватанхоҳии амӣ бичӯшад ва сараш ҳавои Бухоро бигирад, охир ту шоирӣ созанда ва сарояндаӣ, ту ба тори дили мардум нохун мезанӣ.

Роҳҳои ташаккули фразеологизмҳо

Фразеологизмҳо воҳидҳои забоние мебошанд, ки дар ҷараёни нутқ ба вучуд наомада, дар шакли тайёр мавриди истифода қарор мегиранд. Фразеологизмҳо худ ба худ ба вучуд намеоянд, балки пайдо шудани онҳо ба ҳодисаҳои гуногуни забонӣ вобаста аст. Роҳҳои асосии ташаккули фразеологизмҳоро ба тариқи зайл нишон додан мумкин аст:

1. Як қисми фразеологизмҳо аввал дар шакли ибораҳои наҳвӣ ба маънои аслий ва мавқеи муайян гуфта мешавад.

МАЛДИК КУБИРОВ
АМСОН ВОЗДУШ

Баъд бо ташаббуси соҳибони забон тадриҷан ба дараҷаи хусусияти устувори фразеологӣ мерасанд. Ин маънӣ дар натиҷаи сусти шудани алоқаи наҳвии ибораҳои озод ба амал меояд.

2. Ташаккули миқдори муайяни фразеологизмҳо ба забони адабиёти классикӣ ва шеваю лаҳҷаҳо марбутанд. Масалан, фразеологизмҳои “ба рӯи қор овардан”, “лаб кушода натавонистан”, “реша давондан”, “ҷон ба лаб омадан”, ки дар забони адабии тоҷик ва шеваю лаҳҷаҳои он маъмулу серистеъмоланд, аввал дар забони адабиёти классикӣ мустаъмал буданд:

1. *Турфа соҳибдавлатон оварда даврон рӯи қор.
Суфра во нокарда кафш аз пой меҳмон бурдаанд.*

Сайидои Насафӣ

2. *Мақсади ҳақиқии Абӯмуслим ба рӯи қор овардани
Аббосиён буд (С. Айнӣ).*

3. *Бас гурсина хуфту қас надонист, ки қист,
Бас ҷон бар лаб омад, ки бар ӯ қас нағрифт.*

Саъдии Шерозӣ

4. *Даҳонатро бубанд, ором биншин,
Ки ҷонам бар лаб омад, эй дил, эй дил.*

Абулқосим Лоҳутӣ

3. Дар асоси қолабҳои фразеологӣ ва дар заминаи фразеологизмҳои мавҷуда воҳидҳои фразеологӣ нав ташаккул меёбанд. Баъзан дар забон дар қолаби фразеологизмҳои маъмул воҳидҳои фразеологӣ ба вуҷуд меоянд, ки онҳо ба зудӣ хусусияти умумистеъмоли мегиранд: *Як гурги дупора ба сари мо қалон қарда мондаанд* (А.Дехотӣ). Фразеологизми “гурги дупо” ба “гурги борондида” аз ҷиҳати маъно наздик аст, шакли ибора мушаххастар гаштааст.

Воҳидҳои фразеологӣ “тоқиро нимта қарда гаштан”, “гурдакаф шудан”, “тити ғоз дабдала қардан”, “ба сари қасе об рехтан”, “дил шикастан”, “қор барор гирифтан”, “ҷилови гапро қашида мондан” низ аз ҳамин қабил фразеологизманд.

4. Як қисми фразеологизмҳо ба забони тоҷикӣ аз забонҳои дигар ворид гаштаанд. Фразеологизмҳои вомӣ дар ду шакл: 1) айнан, 2) дар шакли тарҷума – калқаҳои пурраву нопурра воমেҳуранд:

а) Аз забони арабӣ: нуран ало нур, суқутун бирки аломату-ризо... Ин гуна фразеологизмҳо дар шакли калқаҳои пурраву нопурра истифода мебаранд: “нур болои нур” (*Агар*

дар рӯзҳои фориғ буданаш... коре карда панҷу чори дигар ёбад, ин “нур болои нур” мешавад (С. Айни), “имму лом нагуфтан”, “лому мим гуфта натавонистан”. Воҳидҳои фразеологӣ “ба ҷаҳаннам фиристодан”, “чаши бад расидан” ҳам аз ҳамин қабиланд.

б) Аз забонҳои туркӣ: “дуздро қарақчи зад” – номади қор, “олчи шудани бучул” – бурд қардан, омад қардани қор, “ба ҳар ош қатиқ нашудан” (*Шумо агроном бошед, ба агротехникаатон машғул шавед, ба ҳар ош қатиқ нашавед* (А. Дехотӣ)).

Аксари фразеологизмҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар забони гуфтугӯ хусусияти умумиистеъмолӣ гирифта баъд ба забони адабӣ гузаштаанд.

в) Аз забони русӣ: “ба оташи касе карасин рехтан”, “майнарo ремонт қардан” (– *Хез...рафта майнаҳоро камтар ремонт қарда биёем* (А. Дехотӣ). *Сабил монад, винтҳои майна имрӯз боз сустан* (А. Дехотӣ). Баъзе фразеологизмҳо дар шакли калимаи пурра ҳам ворид гаштаанд: “даст мондан” (подписат), “хӯриши пеш аз таом” (закуска перед обедом), “ба гапи касе тормоз додан” (ба гапи касе халал расондан) ва монанди инҳо.

Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ вомӣ зиёд нестанд. Аксари фразеологизмҳои вомӣ ғайриидиоматикӣ мебошанд.

Асоси фразеологизми забони тоҷикиро воҳидҳои фразеологӣ ҳуди забон ташкил медиҳанд.

Қисми зиёди фразеологизмҳо дар забони адабиёти классикӣ истеъмол шудаанд, ки дар ҳамон шакл дар забони ҳозира ҳам мавриди истифода қарор гирифтаанд: “Зи чон даст шустан”, “ҷони ширин ба бод додан”, “ба хуни (ашики) ду дида рӯ шустан” (А. Фирдавсӣ).

Дар забонамон ин навъи фразеологизмҳое, ки асрҳои зиёд дар истеъмоланд, хеле зиёданд.

Фасли сеюм

Хусусиятҳои асосии фразеологизмҳо Фарҳангҳои фразеологӣ

Чи тавре ки ишора рафт, фразеологизмҳо шаклан ба ибораҳои наҳвӣ шабоҳат дошта бошанд ҳам, бо хусусиятҳои худ аз онҳо фарқ мекунанд:

1. Агар маънои ибораҳои наҳвӣ ба калимаҳои таркиби онҳо марбут бошад, маънои ибораҳои рехта аз маънои калимаҳои таркиби онҳо барнамеояд. Масалан, маънии иборати рехтаи “сараш аз санг шавад” аз санг шудани сари касеро орзу кардан набуда, балки “дарозумр шавад” гуфтан аст.

2. Воҳидҳои фразеологӣ баръакси ибораҳои наҳвӣ рехтаву устувор буда, ҷузъҳои таркиби онҳо тағйирнопазиранд, зеро ки аз тағйири ҷузъҳо на танҳо маънои фразеологизмҳо аз байн меравад, балки таркибан низ ҳамчун иборати устувор қимати худро гум мекунанд.

3. Фразеологизмҳо аксар образноку таъсирбахш буда, ифодагари маънои маҷозӣ мебошанд, бинобар ин дар ҷумла ба вазифаи як аъзои ҷумла меоянд.

Фразеологизмҳо новобаста аз он ки таркибан дучузба (“ғам хӯрдан”, “дил додан”) ё бисёрҷузбаанд (“дарди дил кардан”, “дасту по гум кардан”), дар якҷуғтии тамом ба вазифаи ҳаммаи аъзоҳои асосии ҷумла омада метавонанд:

а) Мубтадо: *Эй падари меҳрубон, ҷаҳон хӯрдан хуб аст ё ҷаҳон гаштан! Таракқӣ додани чорводорӣ яке аз вазифаҳои муҳими мо мебошад.*

б) Хабар: *Ӯ бошад, як сағест, ки аз кӯҷаи одамигарӣ нагузаштааст. Як чароғак онҳоро зиёда дар бим андохт (С. Айни).*

в) Муайянкунанда: *Замони Аҳмад Маҳдуми Дониш замони боло гирифтани ҷабру зулми амирон, амалдорон ва мустамликачиёни подшоҳӣ бар халқ буд. Ӯ одати ваъда додан дошту халос.*

г) Пуркунанда: *Якчанд дақиқа пеш Сулаймон Одинаев дар бораи барор гирифтани сафараш боварии комил дошт.*

ғ) Ҳол: *Дар айни гарм шудани сӯхбатамон маҷлис тамом шуд. Вай акнун барои сафед кардан суҳан намеёфт.*

4. Агар ибораҳои наҳвӣ дар мавриди суҳан ба вучуд оянд, воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун воҳидҳои тайёру машхур ва корхӯрда бар ивази мафҳумҳои алоҳида истифода мегарданд.

Зиёда аз ин, фразеологизмҳо дорои хусусиятҳои услубӣ низ мебошанд. Онҳо аз ҷиҳати пайдоиш ба зиндагӣ, урфу одат, ҷаҳонбинӣ ва ақлу заковати мардум марбутанд. Аз ин рӯ, зимни мафҳуме як лаҳзаи рӯзгор, сабақи зиндагӣ, муносибат ва таассуроти нек ё бад инъикос ёфтааст. Ин буд, ки маънӣ дар фразеологизмҳо хеле нозук, пушида, воло, басо рангин ва пурҷозиба ифода меёбад, ки вазифаи услубии онҳо аз ҳамин табиати нозуку сарпеч падида меояд. Масалан, маъноӣ фразеологизми “аз сад гулаш як гулаш нашукуфтанд” хеле ҷавон буданро ифода менамояд, вале ҳамин маънӣ тавассути монанд кардани гузаштани рӯзҳои инсон ба якто-якто шукуфтани гунҷаҳои ниҳоли гул хушобуранг ва дилпазир ифода гаштааст. Аслан фразеологизмҳо мафҳумҳоро мӯтадил ё холис ифода кунанд ҳам, баъзан бар замми маъноӣ фразеологӣ баҳои мусбат ё манфиро ҳамчун обуранги эҳсосию муассирӣ дар бар мегиранд. Дар фразеологизмҳо ду тарзи ифодаи ин гуна сарбории маънӣ ба назар мерасанд:

1. Матлуб ё номатлуб будани мафҳуми фразеологизмҳо новобаста ба матн ё мавриди сухан падида меояд, зеро ки сарбории маънӣ аз ҷавҳари маъноӣ он сарф мезанад: гули сари сабад (гиромӣ, мӯтабар), аз олам ҷашм пушидан (вафот кардан), думро хода кардан (гурехтан).

2. Сарбории маъноӣ фразеологизмҳо ба мавқеи истеъмоли ва ғарази гуянда вобаста аст. Масалан, фразеологизми “Замин газидан” аслан обуранги эҳсосию муассирӣ манфӣ дорад, вале дар ҷумлаи “Заминро мегазему роҳи душманро банд мекунем” бо тобиши маъноӣ фидокорӣ омадааст. Ҳатто бо калимаи дигар иваз кардани ҷузъи озоди фразеологизмҳо ҳам боиси ифодаи баъзе ҷилоҳои маънӣ мегардад. Масалан, “Замин кафида одам баромада буд” мафҳуми бисёр будани одамро ба тарзи мӯтадил мефаҳмонад, аммо дар ҷумлаи зерин бо калимаи “ҳочӣ” ё “зан” иваз гардидани “одам” ба гуфтор оҳанги киноя бахшидааст: *Лекин Замин кафида ҳочӣ баромадааст. Дар вокзал Замин кафида зан рӯида буд.*

Фразеологизмҳо домани имконоти интихоби калимаву ифодаҳои матлубро фарохтар намуда, ба сахтӣ, пурра ва ҷозибанок ифода кардани матлаб ёрӣ медиҳанд.

Маъноӣ фразеологӣ ва тобишҳои маъноӣ фразеологизмҳо дар фарҳанги фразеологӣ оварда мешаванд.

Фарҳангҳои фразеологӣ

Мусаллам аст, ки тартиб додани луғатҳои тафсири дар луғатнигории тоҷик таърихи қадима дорад, вале фарҳангҳои, ки фақат фразеологизмҳо дар бар гирифта бошанд, дар луғатнигории пешина ба назар намерасанд. Ин чунин маънӣ надорад, ки гуё тафсири фразеологизмҳо аз мадди назари мурағатнигории луғатҳои пешин афтада бошанд. Тафсири воҳидҳои фразеологӣ то андозае дар луғатҳои тафсирии пешина оварда шудаанд. Дар ин гуна луғатҳо тафсири фразеологизмҳо ё дар шакли худ ва ё дар эзоҳи маъноӣ калимаҳои дигар дода шудаанд. Ин гуна луғатҳои тафсири чи аз лиҳози шарҳу эзоҳи фразеологизмҳо ва чи аз ҷиҳати ҷой додани онҳо дар як ҷой нестанд. Дар як қисми ин гуна луғатҳо воҳидҳои фразеологӣ камтар, дар қисми дигар зиёдтар оварда шуда, шарҳи онҳо дар охир ё фаслҳои алоҳидаи фарҳанг воқеъ гаштаанд. Масалан, дар луғатҳои тафсирии “Кашфуллуғот”-и Абдураҳим ибни Аҳмади Сури Бихорӣ, (охири асри XVI), “Бурҳони қотъ”-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халифи Табрэӣ алмутахаллис ба Бурҳон (Ҳиндустон, соли 1652), “Ғиёсуллуғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин ибни ҷалолиддин Ромпурӣ (соли 1827)... фразеологизмҳо нисбатан камтар дода шудаанд, вале дар луғатҳои тафсирии “Мусталаҳотушшуаро”-и Муҳаққиқ Вораста (асри XVII), “Ҷароғи ҳидоят”-и Сирочиддин Алихони Орзу (соли 1735), “Баҳори аҷам”-и Рой Тик Чанд Баҳор (соли 1739) зиёданд. Аз ин рӯ, ин луғатҳоро луғати фразеологӣ номидаанд.

Ҷароғи ҳидоят. Дар фарҳанги “Ҷароғи ҳидоят”-и Сирочиддин Алихони Орзу (соли 1735) воҳидҳои фразеологӣ, калимаҳои содда, сохта ва мураккаб, ки аз асарҳои гуногуни манзум гирифта шудаанд, мавриди шарҳу эзоҳ қарор гирифтаанд. Дар фарҳанг мисолҳо аз ашъори Ҳофиз, Камоли Хӯҷандӣ, Муҳаммад Исоқӣ Шавкат, Соиб ва дигарон, инчунин аз асарҳои шоирони форсинависи Ҳиндустон оварда шудаанд. “Ҷароғи ҳидоят” борҳо аз ҷоп баромадааст. Ҷопи нави онро дар Техрон Муҳаммад Дабири Сиёқӣ (с. 1962) тайёр кардааст. Мурағатнигории фарҳанг фразеологизмҳоеро шарҳ додааст, ки онҳо дар фарҳангҳои пештар тартиб додашуда вучуд надоштанд ё шарҳу эзоҳи онҳо мурағатнигории қонӣ накардааст. Масалан, “Рӯбоҳ дар тала дорад”, яъне кораш хотирхоҳ нест, “Рӯбоҳ дар тала дорад”, яъне кораш хотирхоҳ нест, “сабз шудани сухан” ба вуқӯ овардани он ҷӣ гуфта шуд, “қосаи гармтар аз ош” масалест дар ҳақиқ

шахсе, ки барои кори дигаре, ки соҳиби муомила бошад, аз ӯ гармтар бувад, гуянд.

Воҳид гуянд: *Ба ишқаш маро сӯхт дил аз талош,
Бувад гармтар косаи ман зи ош.*

Баҳори Аҷам. “Баҳори Аҷам” яке аз беҳтарин фарҳангҳои калонҳаҷми пешина буда, дар он зиёда аз 25 ҳазор воҳидҳои луғавӣ мавриди шарҳ қарор гирифтаанд, ки бештарини онҳо фразеологизмҳо мебошанд. Мураттиб барои тартиб додани “Баҳори Аҷам” зиёда аз 20 сол кор кардааст. Мисолҳо асосан аз назм ва баъзан аз наср оварда шудаанд. Куллиёту девонҳои истифодакардаи мураттиб ба 77 номгӯй мерасад. Ғайр аз ин, аз даҳҳо асарҳои гуногун ва таъкираҳои истифода бурдааст. “Баҳори Аҷам” дар Ҳиндустон ду бор (солҳои 1879 ва 1894) дар ду ҷилд бо воситаи чопи сангӣ нашр шудааст. Дар ин фарҳанг шарҳи фразеологизмҳо нисбатан муфассал буда, дар савияи илми онвақта иҷро шудааст. Масалан, “Рӯбоҳ дар тала дорад”, яъне шахси муҳимро (яъне ҳилагарро) ба доми худ кашидааст ва ин аз забондонон ба таҳқиқ пайваста “Косаи гармтар аз ош” ин масал дар ҷое гуянд, ки шахсе, ки барои итмоми кори ғайре гармтар аз соҳиби муомила бошад ва дар нусхаи Муҳлиси киноя аз амри муҳол, чи агар ошро дар коса кунанд, косаро гарм метавонад кард ва гармтар аз ош, аммо гармтар будани коса аз ош хилофи воқеъ.

Зухурӣ: *Бар сари хони моҳруён,
Коса гармтар аз ош моем*

Мӯҳсини Таъсир:

*Кунад аз оташи чашмаш сиришки дида ҳазар,
Надидааст касе коса гармтар зи ош.*

Мирзо Тоҳири Ваҳид дар таърифи таббоҳ:

*Ба ишқаш маро сӯхт дил аз талош,
Бувад гармтар косаи ман зи ош.*

Дар аввали солҳои 60 асри ХХ новобаста аз он ки омӯзиши назариявии хусусиятҳои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз дар пояи хеле паст қарор гирифта буд ва доир ба назарияи фразеологияи тоҷик маълумоти ночизе вучуд дошт, ба таъб расидани “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-и Муллоҷон Фозилов аз муваффақиятҳои илми луғатнигорӣ ва фразеологияи тоҷик гувоҳӣ медиҳад. М. Фозилов дар таърихи луғатнигории тоҷик якумин луғати фразеологӣ – “Фарҳанги рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-ро, ки аз 2 ҷилд иборат буда, дар солҳои 1963-1964 ба таъб расид,

ба вучуд овард. Дар ин фарҳанг зиёда аз 8 ҳазор воҳиди фразеологӣ гуногунсохт гирд оварда шуда, ба тартиби луғатнигорӣ замони ҳозира эзоҳ гаштааст. Ба ҳар як маъно аз асарҳои нависандагони муосир С. Айнӣ, М. Турсунзода, С. Улуғзода, Р. ҷалил, ҷ. Икромӣ А. Дехотӣ, Ҳ. Карим, Ф. Ниёзӣ, А. Сидғӣ, М. Аминзода, Ф. Муҳаммадиев, аз мақолаҳои илмиву оммавӣ ва қисман аз матбуот намуна оварда шудааст.

Мисолҳо дар фарҳанги мазкур баръакси фарҳангҳои пешин аз наср интиҳоб гаштаанд, зеро ки дар забони асарҳои мансур барои айнан кор фармудани фразеологизмҳои забони зинда имконият зиёдтар аст.

Қисми зиёди фразеологизмҳои ин фарҳанг хоси забон ва адабиёти муосири тоҷик буда, дар фарҳангҳои пешин ба назар намерасанд. Зиёда аз ин, дар “Муқаддима”-и фарҳанги мазкур баъзе масъалаҳои муҳими луғатнигорӣ ва фразеологияи тоҷик таҳқиқ гаштааст.

Қайд бояд кард, ки “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-и М. Фозилов барои омӯхтани сохти дастурӣ ва хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳои забони тоҷикӣ маводи пурарзиш медиҳад.

Фасли чорум

Хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳо

Маълум аст, ки қобилияти сермаъноии воҳидҳои луғавии забон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо ҳам ба маъноии аслии ва ҳам ба маъноии маҷозӣ меоянд. Масалан, маъноии аслии калимаи “чашм” номи яке аз узвҳои инсонро ифода кардани он аст, аммо дар мисолҳои зерин маъноҳои маҷозии он зоҳир мегардад: чашми махмур, чашми шӯх, чашми бад, (захми чашм), чашм расидан (захми чашм расидан), чашми ботин, чашми дил, чашми танг, чашми тар, чашм андохтан, чашм об додан, чашм пӯшидан, чашм аз ҷаҳон бастан, чашм ба роҳ будан, ба чашми кам دیدан, ду чашм чор кардан...

Азбаски маъноии фразеологӣ худ маъноии маҷозист, сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо метавонанд аз 2 то 5 маъноии фразеологӣ дошта бошанд.

Қайд бояд кард, ки фразеологизмҳо аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маъно ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд. Ба гуруҳи аввал фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки сермаъно нестанд. Аксари ин гуна воҳидҳои фразеологӣ истилоҳҳо буда, сермаъноӣ серистеъмол нестанд. Масалан, забони қоида,

тартиботи маъмурӣ, амалиёти ҷиноятӣ, кодекси ҷиноятӣ, кирдори ҷиноятӣ, (дар ҳуқуқшиносӣ); забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, овози садонок, овози ҳамсадо, луғати фразеологӣ, луғати имло, луғати этимологӣ, овози ётбарсар ва монанди инҳо (дар забоншиносӣ).

Ба гурӯҳи дигари фразеологизмҳои забони тоҷикӣ ибораҳои рехтаву устувори сермаъно мансубанд, ки аксарашон серистеъмол буда, дорои вазифаи услубӣ низ мебошанд. Масалан, фразеологизми “мӯйро аз хамир ҷудо кардан” ба маъниҳои аз масъалаҳои мураккаби омехта ҳақиқатро муайян кардан, ба тартиб даровардани коре, дар ҳалли мушкилиҳо моҳир будан истифода мегардад. Монанди ҳамин, воҳиди фразеологӣ “дарди сар” дорои маъниҳои зерин мебошад: а) дар ҳақиқат сари касе дард мекунад; б) чизи зиёдатӣ; в) нороҳат будан (дарди сар надореду аз чизе ё коре нороҳат шавед, мегӯед, ки дарди сар шудам):

*Бе дарди саре нишаста будам,
Пул додаму дарди сар харидам. (Зарб.).*

*Донистаам, ки оризаи ишқ бе давоси,
Беҳуда дарди сар чӣ расонам табибро.*

Муҳаммади Фузулӣ

Дар фразеологизмҳо сермаъноӣ бо роҳҳои гуногун зоҳир мегардад. Яке аз воситаҳои асосии ба вуҷуд омадани сермаъноӣ маҷоз мебошад. Тавассути маҷоз дар фразеологизмҳо маъниҳои гуногуни ба ҳамдигар алоқаманд падида меоянд, ки дар натиҷа фразеологизмҳои сермаъно ба вуҷуд меоянд. Чунинчӣ, ҳар се маънии фразеологизми “ду даст дар бинӣ” тавассути маҷоз сурат гирифтааст: 1. Бо дасти ҳолӣ баргаштан; 2. Бенатиҷа баргаштан; 3. Бе харид омадан.

Фразеологизмҳои сермаъно аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маънӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, яъне агар аз қисми онҳо ифодаи ду маънӣ зоҳир гардад, аз қисми дигари онҳо 3 ё 4 маънӣ падида меояд. Фразеологизмҳое, ки 4 ё 5 маънӣ доранд, хеле кам ба назар мерасанд. Фразеологизмҳои сермаъноӣ ифодагари 2-3 маънӣ серистеъмоланд: Масалан, фразеологизми “дили касеро нарм кардан” ба ду маънӣ истеъмол мегардад: а) касеро ба чизе розӣ кунонидан; б) касеро аз қаҳру ғазаб фурувардан. Вале, фразеологизми “ба роҳ даровардан” дорои се маънии фразеологӣ мебошад: а) ба роҳгардӣ шурӯъ кардан; б) рост шудан ва ба пеш рафтани коре; в) мутеъ шудан, ром шудан.

Ҳамин тавр, ҳодисаи сермаъноӣ на танҳо ба воҳидҳои луғавӣ, балки ба воҳидҳои фразеологӣ низ хос мебошад. Ин ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки ҳодисаи маъмули забонӣ буда, тавассути маҷоз падида меояд. Чунон ки дидем, дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ маъно нақши ҷудогона дорад. Аз ин рӯ, онҳо дар забон ба сифати ҳамгуна, мутазод ва муродифоти фразеологӣ низ мавриди истемол қарор мегиранд.

Инкишофи таърихии фразеологизмҳо ба сифати ҷузъи таркибии забон ба инкишофи забон ва таърихи соҳибони он вобаста аст. Аз ин рӯ, на танҳо воҳидҳои луғавӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ низ дорои ҳамгуна, мутазод ва муродифҳо мебошанд.

Ҳамгунаҳои фразеологӣ

Воҳидҳои фразеологӣ мавҷуданд, ки ҷузъҳои таркибӣ ва сохти дастурии якхела дошта бошанд ҳам, дорои маъноҳои ҷудогона мебошанд. Масалан, фразеологизмҳои:

Сар бардоштан I: 1. Нигоҳ қардан; 2. Сиҳат шудан; 3. Сабзидан; 4. Бархостан: *Ду рӯз шуд, ки аз болини беморӣ сар бардошт.*

Сар бардоштан II: исён қардан: Бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороҷ хоҳанд қард. (С. Айнӣ) ҳамгунаи фразеологӣ мебошанд.

Фразеологизмҳо, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва талаффуз ба ҳамдигар монанданд, вале маъноҳои гуногун доранд, ҳамгунаҳои фразеологӣ меноманд. Масалан, дар забони тоҷикӣ ду воҳиди фразеологӣ “чашм дӯхтан” дар истемол аст, ки аз ҷиҳати сохт ва талаффуз ба ҳамдигар монанд буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд:
а) нигоҳ қардан, бо диққат нигаристан:

Ба рӯи хонаи худ дӯхтам чашм,
Намонда дар бисоти хонаам пашм.

Сайидои Насафӣ

б) чашм бастан аз чизе, нанигаристан, эътибор надодан ба чизе:

*Об додам сӯзани мижгон ба охи оташин,
То тавонам бе ту чашм аз ҳар ду олам духтан.*

Исмти Бухорӣ

Монанди ҳамин фразеологизмҳои “ҷонаш баромадан” – вафот қардан, “ҷонаш баромадан” – аланга задани оташи

газаби касе: *Ман маҷбур нестам, ки ҳамаи қорҳои фикр карда мондаамро ягон-ягон ба ту гуям, ҳамин вақт чони худам баромада истодааст.* (С.Айнӣ).

Дар забони тоҷикӣ “дил аз даст рафтан” – ихтиёр аз даст додан, таслим шудан; “дил аз даст рафтан” – нобуд шудан, мурдан; “дил бохтан” – ошиғ шудан, “дил бохтан” – тарсидан; “об гирифтан” – сабзидан, “об гирифтан” чизе нагуфтан; “сир додан” – фош кардан; “сир додан” – сир давондан (дар кори кулолон); “сар задан” – ибтидо ёфтан, “сар задан” – сар буридан низ чун ҳамгунаҳои фразеологӣ маъмуланд.

Мутазодҳои фразеологӣ

Дар байни маъноҳои ҷудоғонаи фразеологизмҳои гуногун муносибатҳои маъноии хилофӣ ба вучуд меоянд. Аз ин гуна муносибатҳои зидмаъноӣ фразеологизмҳои мутазодӣ падида меоянд. Одатан маъноӣ яклухти як воҳиди фразеологӣ ба маъноӣ яклухти воҳиди фразеологӣ дигар зид мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “дил бастан” – ошиқ шудан ва “дил кандан” – аз баҳри касе гузаштан, даст кашидан аз чизе ё касе дар ҷумлаи зерин чун фразеологизмҳои мутазодӣ истифода гаштаанд: – *Ман, – гуфт Ҳасан, – ба вай дил набаस्ताам, ки дил канданам лозим ояд.* (С. Айнӣ).

Мутазодҳои фразеологӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологӣ, ки маъноҳои ба ҳам зид, муқобилро ифода менамоянд.

Воҳидҳои фразеологӣ мутазодӣ бо роҳу воситаҳои гуногун ба вучуд омадаанд.

1. Воҳидҳои фразеологӣ мутазодие, ки маъноӣ яклухташон қомилан зидди якдигаранд: ба сарҳорӣ даст нарасидан – пашша киш гуфта нишастан, ба ҷони касе дармон шудан – сӯҳони ҷон, ба даҳон об гирифтан – ба даҳон мӯй баромадан: *Чаро гап намезанед? Ба даҳанатон об гирифтед? Аз гап задану нақун гуфтан ба даҳонам мӯй баромад.* (Р. ҷалил).

2. Фразеологизмҳои мутазодие, ки яке аз ҷузъҳои аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ мутазоданд: таноби касеро кашидан – таноби касеро сар додан, аз рӯи дил – аз таҳти дил, ба аспӣ ҷаҳл савор шудан – аз аспӣ ҷаҳл фуromaдан, толеи касе баландӣ кардан – толеи касе пастӣ кардан... *Ҷ ба аспӣ ҷаҳл савор шуда буд.* (Б. Ортиқов). *Раисбобо оҳиста-оҳиста аз аспӣ ҷаҳл фуromaд.* (Ҷ. Иқромӣ).

3. Фразеологизмҳои мутазодие, ки танҳо бо яке аз чузъҳои номустақилашон фарқ мекунанд: касеро аз роҳ баровардан – касеро ба роҳ даровардан, ба қатори мардум даромадан – аз қатори мардум баромадан, ба худ омадан – аз худ рафтан... Ин ҷо қайд бояд кард, ки дар ин гуна фразеологизмҳои мутазодӣ ба ғайр аз чузъҳои номустақил яке аз чузъҳои асосии онҳо низ маъноҳои хилофи яқдигарро ифода менамоянд. Дар мисолҳои боло ба ин маънӣ феълҳои “баромадан-даромадан”, омадан-рафтан” оварда шудаанд.

4. Воҳидҳои фразеологӣ мутазодие, ки тавассути пешвандҳо хусусияти мутазодӣ пайдо кардаанд: бопою қадам будан – бепою қадам будан, чашми хат доштан – чашми хат надоштан, чашм доштан – чашм надоштан, рӯз دیدан – рӯз надидан...

Бояд гуфт, ки дар таркиби фразеологизмҳои мутазодӣ калимаҳои мутазодӣ мавқеи муҳим доранд ва маънои мутазодиро равшан ифода менамоянд: сухани талх – сухани ширин, касеро ба осмон бардоштан – касеро ба замин задан....

Фразеологизмҳои мутазодӣ чун воситаи яқлухти ифода барои таъсирнок ва пуробуранг ифода намудани маъно хизмат мекунанд.

Муродифҳои фразеологӣ

Дар забони тоҷикӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологӣ мавҷуданд, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ гуногун бошанд ҳам, як маънои умумии фразеологиро ифода менамоянд. Масалан, фразеологизмҳои “ҷои сӯзан задан набудан”, “сағ соҳибашро наёфтанд” ва “Замин кафида одам баромадан” аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ фарқ кунанд ҳам, як маънои умумии фразеологӣ зиёд будани предмет – одамонро ифода менамоянд.

Ду ва ё зиёда фразеологизмҳои маънои умумии фразеологӣ доштае, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ фарқ мекунанд, муродифҳои фразеологӣ ном доранд. Масалан, “алаф барин даравидан” – “тут барин резондан”, “аз худ рафтан” – “бинӣ боло шудан” муродифҳои фразеологӣ мебошанд. Дигарҳо сахл ба мансаби баланд ки баромаданд, тез аз худ мераванд (А. Баҳорӣ). Мардуми мо аҷибанд, агар нарафта монӣ, хатман гумон мекунанд, ки биниаш боло шудааст, назараш намегирад (Аз “Хорпуштак”).

Қайд бояд кард, ки ҳар як муродифи фразеологӣ бо ифодаи маънии умумии фразеологӣ ба як силсилаи

муродифоти фразеологӣ муттаҳид шуда, тарафҳои гуногуни як мафҳумро бо тарзҳои ба худ хос ифода мекунанд. Муродифҳои фразеологӣ шакли дигаргуншудаи як воҳиди фразеологӣ нестанд ва дар заминаи як қолаби умумӣ низ ташаккул намеёбанд. Онҳо аз ҷиҳати ифодаи маънои фразеологӣ ба ҳам наздик бошанд ҳам, шаклан фарқ мекунанд. Масалан, фразеологизмҳои “сар ба осмон расидан”, “курта-курта гӯшт гирифтани” дар ифодаи маънии ниҳоят шод будан ҳаммаъно бошанд ҳам, шаклан ба ҳамдигар шабоҳат надоранд. ...чун донистӣ, ки ин роҳ аз рӯи нақшаи ту сохта шудааст, сарат ба осмон мерасад. Вақте мебинӣ, ки ин роҳ ба диёри ту чӣ қадар зарур аст, курта-курта гӯшт мегириӣ. (Ю. Ақобиров).

Баъзан воҳидҳои фразеологӣ сермаъно бо дигар фразеологизмҳо муродиф шуда метавонанд. Масалан, фразеологизмҳои “тир ба санг хӯрдан”, “толеъ пастӣ кардан”, “лоӣи кор баромадан” ба маънои умумии ба мақсад ё орзуи худ нарасидан муродифанд, ҳол он ки тобишҳои маънии онҳо яқраг нест. Масалан, фразеологизми “тир ба санг хӯрдан” ба маънои иловагии фиреб хӯрдан, хато кардан низ меояд. Монанди ҳамин, фразеологизми “лоӣи кор баромадан” ҳам тобиши махсуси маъноӣ дорад. Кайҳо ҳис карда будам, ки охиру охири лойи корат мебарояд. Дар ин ҷумла идиомаи “лоӣи кор баромадан” ба маънии фош шудани сирру асрор, шикаст хӯрдан омадааст.

Чи тавре ки ишора рафт, дар муродифшавии фразеологизмҳо маънои луғавии калимаҳои таркиби онҳо аз мадди назар берун мемонаду маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “ба хирочи як мамлакат арзидан”, “бо моҳи ҷаҳордахӯза ба ҷанг будан” ва “ба дидан сер нашудан”, ки маънои луғавии калимаҳои ҳар кадоми онҳо гуногунанд, бо маънои умумии фразеологӣ ниҳоят хубро будан, соҳибҷамоли мафтункунанда будани мавсуф муродиф мешаванд.

Фразеологизмҳо дорои хусусиятҳои услубӣ мебошанд. Аз ин рӯ, муродифҳои фразеологӣ низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд. Муродифҳои фразеологӣ ҳам ба навҳои гуфтугӯӣ ва китобӣ ҷудо мешаванд ва дорои мавриди хосаи истифода мебошанд. Масалан, фразеологизми “ҳоки касеро бехтан” ба навҳои фразеологизмҳои гуфтугӯӣ, вале “зеру забар кардан” ба навҳои фразеологизмҳои китобӣ мансуб аст.

Умуман, дар забони тоҷикӣ муродифҳои фразеологӣ зиёданд. Онҳо дар нутқи гуянда ва дар тасвири нависанда

чун воситаи услуби бадеи мавриди истифода қарор мегиранд ва барои пураву саҳеҳифода намудани маъно ёри мерасонанд.

Дар забон муродифҳои фразеологӣ аҳамияти ҷудогона доранд, зеро ки онҳо нишонаи бойигарии таркиби луғавии забон мебошанд.

Қаринаҳои фразеологӣ

Монанди воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои фразеологӣ низ дорои қарина (вариант) мебошанд. Фразеологизмҳо мумкин аст аз ду ва зиёда ҷузъҳои таркибӣ ёбанд, аммо яке аз ҷузъҳои мувофиқи услуби гуянда ё нависанда тағйир дода ё пасу пеш оварда мешавад, ки аз ин маъно иҷлукту устувори онҳо халал намеёбад. Масалан, фразеологизми “худро ба ҳар тараф задан” дорои қаринаҳои “худро ба ҳар сӯ задан”, “худро ба ҳар кӯча задан”, “худро ба ҳар кӯ андохтан”, мебошад.

Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи ивазшудан, иловагаштан ва ё фуруғзоршудани баъзе ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вуҷуд меоянд:

1. Ивазшавии ҷузъҳои. Дар натиҷаи ивазшавии яке аз ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо қарина ё худ вариантҳои фразеологӣ ба вуҷуд меоянд: *Чашмони даридаҷомагон ба дастаи мусаллаҳе ... афтод ва сӯхбат бурида шуд* (С. Айнӣ). *Гадозан бо ин ҳаракати бемор сӯханаш бурида шуда буд*. – *Бечора... – гуфт* (С. Айнӣ).

Ивазшавии ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо ду роҳ ба амал меояд: а) *ивазшавӣ бо муродифҳои луғавӣ*. Як ё чанд ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо муродифҳои луғавиашон ивазшуда, қаринаҳои воҳидҳои фразеологиро ба вуҷуд меоваранд:

– *Сухани шумо ҳам, – гуфт мутавалли ба он мулло, – як гапи хушқу холи аст.*

– *Дуруст аст, ки ҳоло ин як сӯхани хушқу холи аст, як тап-тапи зағома аст.*

б) *Ивазшавӣ бо калимаҳои ғайримуродиф*. Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи бо калимаҳои ғайримуродиф ивазшудани яке аз ҷузъҳои фразеологизмҳо низ ба вуҷуд меоянд: дили касеро безобита кардан – дили касеро бетоқат кардан... (Калимаҳои “гап” ва “сӯхан” муродифи луғавианд, вале воҳидҳои луғавии “безобита” ва “бетоқат” калимаҳои ғайримуродифӣ мебошанд).

2. Иловашавии чузъҳо. Гоҳо ба таркиби фразеологизмҳо калимаҳои нав илова шуда, қаринаи онҳо ба вучуд меоваранд. Аз иловашавии ин гуна калимаҳо ба маънои фразеологизмҳо ҳалал намерасад. Масалан, қаринаи фразеологӣи фразеологизми “ду даст дар бинӣ” бо иловаи калимаи “тиққонда” ба вучуд омадааст: ду даст дар бинӣ (ду даст ба бинӣ) – ду даст ба бинӣ тиққонда. Монанди ҳамин, қаринаи фразеологизми “Замин кашад” ҳам бо ҳамин роҳ корбаст шудааст: Замин ба комаш кашад.

3. Фурӯғзор шудани чузъҳо. Як қисми қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи фурӯғзор шудани чузъҳои таркиби фразеологизмҳо пайдо шудаанд. Масалан, қаринаи “очаи касеро нишон додан” дар натиҷаи аз фразеологизми “очаи касеро аз Учқурғон нишон додан” ба вучуд омадааст.

Ҳамин тавр, ба вучуд омадани қаринаҳои фразеологизмҳо ба ҳодисаҳои ивазшавӣ, иловашавӣ ва фурӯғзоршавии чузъҳои таркиби фразеологизмҳо марбут аст. Қаринаҳои фразеологизмҳои зерин ба ин маънӣ далolat мекунад: “миёни гапро буридан” – “ба миёни гап лағад задан”, “миёни гапи касеро шартӣ буридан”; “аз дил гузаронидан” – “аз фикр гузаронидан”, “аз хаёл гузаронидан”; “қасам хӯрдан” – “қасам ёд кардан”; “табъи касе гирифтани” – “табиати касе гирифтани”; “аз таҳти дил” – “аз тағи дил”, “аз таҳи дил”, “аз сидқи дил”, “аз самими қалб”; “бо як тир ду нишонро задан” – “бо як тир ду оху задан”, “бо як тир ду фохта задан”, “бо як тир се нишонро задан”: Мо ин корро карда тавонем, бо як тир ду нишонро задагӣ мешавем (С. Айнӣ). Буржуазияи рус дар сояи ин ҷанг бо як тир се нишонро заданист. (Р. ҷалил).

Қаринаҳои фразеологиро дублетҳои фразеологӣ низ меғунанд. Қаринаи як воҳиди фразеологӣ будани воҳидҳои фразеологӣи дигар аз ягонагии сохт ва маънӣ муайян мегардад. Аз ҷанд қаринаи фразеологӣ яке асосӣ буда, шаклҳои дигар дар асоси шаклан тағйир ёфтани он ба вучуд меоянд. Шакли асосии қаринаҳои фразеологиро инвариант ё худ сарқарина ва шаклҳои тағйирёфтаи инварианти фразеологиро қарина ё худ варианти фразеологизмҳо меноманд. Масалан, агар “чилави суханро ба тарафи дигар бурдан”-ро чун инвариант (сарқарина) қабул кунем, пас фразеологизмҳои “суханро ба роҳи дигар гардондан”, “гапро ба сӯи дигар тофтани”, “гапро ба дигар тараф бурдан” ва монанди инҳо қаринаҳои онро ташкил медиҳанд.

Савол ва супоришҳо

1. Фразеология чист? Мавзӯи баҳси фразеологияро гӯед.
2. Фарқи ибораҳои устуворро аз ибораҳои наҳви бо мисолҳо фаҳмонед.
3. Фразеологизм чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
4. Ба дараҷаи омӯхта шудани фразеологизмҳои тоҷик маълумот диҳед.
5. Кадом роҳҳои дарки маънои фразеологизмҳоро медонед? Мисол гӯед.
6. Ба масъалаи таснифи фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисолҳо оред.
7. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё худ идиома чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
8. Ифодаҳои фразеологӣ ё худ фразема чист? Мисол гӯед.
9. Фразеологизмҳои гайриидиомӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
10. Кадом сарчашмаҳои ба вучуд омадани фразеологизмҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
11. Ба роҳҳои ташаккули фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисол гӯед.
12. Кадом хусусиятҳои асосии фразеологизмҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
13. Ба фарҳангҳои фразеологӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
14. Ба хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳо маълумот диҳед. Барои исботи фикратон мисолҳо гӯед.
15. Фразеологизмҳои сермаъно чӣ гуна воҳидҳои фразеологианд? Мисол гӯед.
16. Мутазодҳои фразеологӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
17. Муродифҳои фразеологӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
18. Кадом хусусиятҳои услубии муродифҳои фразеологиро медонед? Мисол гӯед.
19. Қаринаи фразеологӣ чист? ҷавбатонро бо мисолҳо асоснок кунед.
20. Ба вучуд омадани қаринаҳои фразеологӣ ба кадом ҳодисаҳо марбут аст? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.

21. Инварианти фразеологӣ чист? ҷавобатонро бо мисолҳо собит намоед.

Намунаи саволҳои тести

1. Аз воҳидҳои зерини забон кадомаш фразеологизм аст?
 - А) Борон борид
 - В) Замин
 - С) дар бораи донишгоҳ
 - Д) ба даҳон об гирифтани
 - Е) осмони софи беғубор
2. Дар кадом ҷавоб идиома дода шудааст?
 - А) дасти ёрӣ
 - В) гапи пухта
 - С) хуни ҷигар хурдан
 - Д) китоби дарсии нав
 - Е) Офтоб баромада буд
3. Фразема дар кадом ҷавоб оварда шудааст?
 - А) гурги борондида
 - В) соли кабиса
 - С) гап фуруҳтан
 - Д) Барф об шуда рафт
 - Е) гули сурх
4. Аз мисолҳои зерин фразеологизми ғайриидиомиро ёбед.
 - А) Хӯрок нахӯрдааст
 - В) ангушти ишорат
 - С) дили шикаста
 - Д) аз роҳ задан
 - Е) моҳи май
5. Аз луғатҳои зерин луғати фразеологиро муайян кунед.
 - А) "Луғати тоҷикӣ-русӣ"
 - В) "Луғати терминҳои забоншиносӣ"
 - С) "Фарҳанги ибораҳои рехта"
 - Д) "Луғати имло"
 - Е) "Фарҳанги осори ҷомӣ"
6. Инварианти фразеологизмҳои зеринро нишон диҳед.
 - А) аз сидқи дил
 - В) аз тағи дил
 - С) аз таҳти дил
 - Д) аз таҳи дил
 - Е) аз самими қалб
7. Дар кадом ҷавоб фразеологизми шевагӣ оварда шудааст?
 - А) ба сӯфиғӣ баровардан
 - В) очаи касеро нишон додан
 - С) деги ҷақ-ҷақ гарм шудан
 - Д) хоки мадрасаро лесидан
8. Фразеологизми халқӣ дар кадом ҷавоб дода шудааст?
 - А) бурути касеро табар набуридан
 - В) гиреҳ кушода шудан
 - С) барг-барг пул кардан
 - Д) думаш дар хӯрчин

- Е) гулӯи касеро равған кардан
9. Кадом воҳиди фразеологӣ калкаи фразеологизми туркист?
- А) нур болои нур
 В) гап гум кардан
 С) олҷӣ шудани бучул
 Д) ба оташи касе карасин рехтан
 Е) ба аспӣ ҷаҳл савор шудан
- Е) бистари касеро хушк кардан
10. Дар кадом ҷавоб мутазоди фразеологии “алаф барин даравидан” дода шудааст?
- А) тут барин резондан
 В) бинӣ боло шудан
 С) толеъ пасти кардан
 Д) Замин кафида одам баромадан
 Е) ба дарёи ғам фуру рафтан

Адабиёти илмӣ ва таълимии истифодашуда

1. **Айни С.** Куллиёт. ҷилди XI, китоби дуюм, Душанбе, 1964.
2. **Айни С.** Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии ҳозираи тоҷик. Куллиёт. ҷилди XII, -Душанбе, «Ирфон» 1976.
3. **Воҳидов А.** Фарҳангшиносии тоҷику форс. Самарқанд, 2006.
4. **Виноградов В. В.** Основные типы лексических значений слов. Изб. Труды. Лексикология и лексикография. М. 1977.
5. **Ғаффоров Р.** Забон ва услуби Раҳим ҷалил. Душанбе: «Дониш», 1966.
6. **Ғаффоров Р.** Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо. Мактаби советӣ, 1972,
7. **Ғаффоров Р. Ҳошимов С. Камолитдинов Б.** Услубшиносӣ. -Душанбе, «Маориф», 1995.
8. **Забони ҳозираи тоҷик (лексика).** Душанбе: УДТ, 1981.
9. **Забони адабии ҳозираи тоҷик.** Душанбе: «Ирфон», 1982.
10. **Калилин А.В.** Лексика русского языка. М. 1966.
- 11 **Камолитдинов Б.** Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе: «Ирфон», 1967.
12. **Капранов В.** “Луғати фурс” Асадии Туси и его место в истории таджикской (форси) лексикографии: Душанбе, 1964.
13. **Капранов В.** Лексикография. ЭСТ, ҷилди 3, Душанбе, 1981.
14. **Маҷидов Ҳ.** Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Душанбе: УДТ, 1982.
15. **Маъсумӣ Н.** ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. -Душанбе, 1966.
16. **Маъсумӣ Н.** Асарҳои мунтахаб, ҷ.II. Забоншиносӣ, -Душанбе «Ирфон», 1980
17. **Муҳаммадиев М.** Синонимҳои дар забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1962.
18. **Муҳаммадиев М.** Очеркҳои оид ба лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1968.
19. **Муҳаммадиев М.** Луғати мухтасари синонимҳои. - Душанбе, 1975.
20. **Муҳаммадиев М. Талбакова Ҳ. Нурмуҳаммадов.** Лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1977.
21. **Муҳаммад Ғиёсиддин.** «Ғиёс-ул-луғот», таҳияи Амон Нуров (ибораат аз 3 ҷилд). -Душанбе, 1987-1988.
22. **Муҳаммадхусайни Бурҳон.** «Бурҳони қотей», таҳияи

- матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот, ва феҳристи Амон Нуров ҷ. II. – Душанбе, 2009
23. **Мӯминов А.** Полисемия ва фразеология. “Маҷмуаи филологӣ” (мақолаҳои аспирантон), УДТ, Душанбе, 1971.
 24. **Мӯминов А. Муҳаммадиев М. Ҳошимов С.** Забони ҳозираи тоҷик. лексика, УДТ, Душанбе, 1981.
 25. **Рауфов Х.** «Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс», - Душанбе, 1973.
 26. **Таджиев Д. Т.** Слова “об” (вода) в современном таджикском языке. “Труди ИЯ АН СССР”, т. 1, М.: 1952.
 27. **Талбакова Х.** Воҳидҳои фразеологии антонимӣ. Маҷ. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1990.
 28. **Талбакова Х.** Синонимика ва вариантҳои шевагии фразеологизмҳо. // Паёми Донишгоҳ, □4, Душанбе, 1994.
 29. **Тоҳирова Қ.** Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1967.
 30. **Улуғзода С.** «Фирдавсӣ», - Душанбе, «Адиб» 1991.
 31. **Ўзбек тилининг изоҳли луғати 1-2 том.** М. : “Рус тили”, 1981.
 32. **Фарҳанги забони тоҷикӣ,** ҷилдҳои I-II. М. - 1969.
 33. **Фозилов М.** Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. ҷ. 1. (муқаддима). Душанбе, 1963.
 34. **Хушенова С. В.** Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. Душанбе: «Дониш», 1971.
 35. **Ҳалимов С. С.** Айнӣ – лексикограф. Душанбе, 1964.
 36. **Ҳасанов И.** Лексика ва фразеология. (дар асоси материали “Духтари оташ”-и ҷалол Иқромӣ), Душанбе, 1974.
 37. **Хусейнов Х.** Забон ва услуби “Одина”-и устод Айнӣ. - Душанбе, 1973.
 38. **Хусейнов Х. Шукурова Қ.** Луғати терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1983.
 39. **Шанский М. Н.** Лексикология современного русского языка. М., 1972.
 40. **Шоабдурахмонов Ш. Асқарова М., Ҳоҷиев А., Расулов И., Дониёров Х.** Ҳозирги ўзбек адабии тили. I қисм. (лексикология, фразеология, лексикография). - Тошкент, «Ўқитувчи», 1980.
 41. **Энсиклопедияи тоҷик.** – Душанбе, 1981.

МУНДАРИЧА

Сарсухан	3
Луғатшиносӣ	5
Фасли якум. Луғатшиносӣ, мавзӯи баҳс, фаслҳо ва хелҳои он	5
Фасли дуюм. Калима, вазифа ва хусусиятҳои он	12
Фасли сеюм. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати муносибати шаклу маъно	21
Калимаҳои якмаъно ва сермаъно	22
Ҳамгунаҳо	25
Калима ва шаклҳои мушобеҳи ҳамгуна	28
Паронимҳо	32
Муродифҳо	33
Муродифҳои ҷуфт	38
Мутазодҳо	39
Мутазодҳои ҷуфт	41
Фасли чорум. Калимаҳои аслии ва вомӣ	45
Калимаҳои вомии арабӣ	46
Калимаҳои вомии туркӣ	51
Калимаҳои вомии русӣ	55
Ҳодисаҳои мушобеҳи калимаҳои вомӣ (Калимаҳои муарраб. Калка)	58
Фасли панҷум. Лексикаи забони ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати ифоданокӣ	63
Калимаҳои умумистеъмоли	66
Калимаҳои нав	68
Калимаҳои гуфтугӯӣ	72
Вулгаризм	75
Калимаҳои шевагӣ	80
Эвфемизҳо	83
Фасли шашум. Лексикаи забони ҳозира аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол	87
Калимаҳои касбу пеша	91
Калимаҳои адабии китобӣ	92
Калимаҳои кӯҳнашуда	95
Калимаҳои таърихӣ	96
Калимаҳои мансуҳ (архаизмҳо)	98
Калимаҳои хосса (жаргонҳо, арготизмҳо, варваризмҳо, экзотизмҳо)	102
Луғатнигорӣ	110
Фасли якум. Аз таърихи луғатнигории форсу тоҷик ..	111
Луғатнигории баъдиинқилобии тоҷик	118

Фасли дуюм. Навъҳои луғат	120
Фразеология	129
Фасли якум. Фразеологизмҳо, дараҷаи омӯзиш ва дарки маънои онҳо	131
Фасли дуюм. Таснифоти фразеологизмҳо. Сарчашмаҳои асосӣ ва роҳҳои ташаккули фразеологизмҳо	133
Фасли сеюм. Хусусиятҳои асосии фразеологизмҳо. Фарҳангҳои фразеологӣ	142
Фасли чорум. Хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳо	146
Адабиёти илмӣ ва таълимии истифодашуда	157

Малик Кабиров
Амон Воҳидов

Забони адабии ҳозираи тоҷик

Муҳаррир: А.Хонхӯчаева
Хуруфчин: Д. Халилова

*2010-yil 10-noyabrda original-makeldan bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x84/
1,16. "Arial" garniturasida. Ofsset qog'oz. Ofsset bosma usulida bosildi. Shartli bosma
tabog'i 10,0. Nashriyot hisob tabog'i 9,25. Adadi 100 nusxa. 121-buyurtma.*

*SamiDU bosmaxonasi bilan chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universiteti xiyoboni, 15.*